तृतीयस्कन्धः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
३

ॐश्रीगणेशायनमः ॥ ॐतृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनं ॥ ईशाद्यथागणतोभात्मसौब्रह्माण्डसंभवः॥
तत्रतत्प्रथमाध्यायेवंशूनुक्तिर्वाहृतापुरः ॥ निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःसमनुस्त्यते ॥ अथतृतीयस्कंधेआत्म
भगवद्भुक्तसंक्षेपोक्तंसंक्षिप्तेवर्णितेपुरा ॥ श्राद्धभागवतेशेषप्रश्नोक्तंविस्तरतःपुनः ॥ द्वितीयेश्रीभागवतसंप्रदा-
यप्रवृत्तिः ॥ एकतःसंक्षेपतः ॥ श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण ॥ अन्यत्रतुविस्तरतः ॥ शेषात्सनत्कुमार-
सांख्यायनादिद्वारेण ॥ तत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेसंक्षेपतःचतुःश्लोक्याश्रीभागवतंनिरूपितं ॥ त

देवब्रह्मनारदसंवादेनदशलक्षणान्याकिंचिद्विस्तरेणोक्तंतदेवशेषोक्तम-
तिविस्तरेणोक्तंतृतीयाद्यारंभः ॥ तत्रतृतीयेप्रथमंतावन्मैत्रेयसंवादःचतु-

श्रीशुकउवाच ॥ ॐएवमेतत्पुराष्टोमैत्रेयोभगवान्किल ॥ क्षत्त्रावनंप्रवि-
ष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत् ॥ १ ॥ यद्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिले-
श्वरः ॥ कौरवेंद्रगृहंहित्वा ॥ प्रविवेशात्मसात्कृतं ॥ २ ॥ ॥ राम

भिरध्यायैःततोष्टभिःसविसर्गःसर्गप्रपंचः ॥ ततोविसर्गप्रस्तावेनसप्त
भिर्वराहावतारः ॥ तत्प्रसंगेनचतुर्भिःकपिलावतारः ॥ ततोनवभिःकपि-
लाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताध्यायैः ॥ तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः ॥ तत्रद्वितीयांतेपरिमाणंचकालस्यकल्पलक्ष-
णविग्रहं ॥ यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणुइतिप्रतिज्ञातमर्थंविस्तरेणनिरूपयितुमितिहासं-
प्रस्तौतिएवमितिद्वाभ्यां ॥ ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिःपूर्णं ॥ किंवातिष्ठत्यात्मत्यागान्निर्हेसित्याह ॥ यद्वाअयमिदंगृह-
वःपांडवानांमंत्रकृत् ॥ दूतःकर्तासमंत्रमयंश्रीकृष्णोबुद्धिसन्निधानादयमितिनिर्देशः ॥ कौरवेंद्रोदुर्योधनःतस्य-
गृहंहित्वाप्रत्याहृतएवप्रविवेश ॥ तत्रहेतुः ॥ आत्मसात्कृतंआत्मीयत्वेनगृहीतं ॥ २ ॥ ॥ रामायनमः

तृ॰ सर्गे न
वि सर्गो त
मा हा रः २

विदुरगृहं१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पि २

गृहा॥ सक्तिर्हि कुटुंबं वद्धस्यैव भवति॥ सा च तेषां नास्तीत्याह महतामिति॥ उत्तमश्लोकपादयोः छायया कामादिसंता
पहारिण्या निर्वृतं चित्तं येषां तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति॥ दारागार॰ सक्तस्य तु मोक्षः श्रीकृष्णे चास्खलिताम
तिश्चाभूदिति यत् अयं च महान् संशय इत्याह संशय इति॥ ४॥ श्रीशुकः परिहरति बाढं अभिनिवेशादिकं नास्तीति
सत्यमेव तथापि विघ्नं बहुशोऽनन्तेषां प्रवृत्तिः सर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिश्च संभवत इत्याह॥ भगवत इति श्रीमच्चर
णारविंदमकरंदरसपायोरसः तस्मिन्॥ आवेशितं चेतो यैः तेऽपि केनचिदंतरायेण विघ्नेन विहिता अपि स्वां

च २

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः॥ छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः॥ ३॥ संशयो
ऽयं महान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु॥ सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता॥ ४॥ श्रीशुकः॥ बाढमुक्तं
भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयितक
थां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति॥ ५॥ यर्हि वाव ह राजन्स राजपुत्रः
प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षि
ष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतया

शिवतमां पदवीं मार्गं न हिन्वंति॥ न त्यजंति॥ कां तां भागवताः परमहंसाः तेषां दयितस्य प्रियस्य श्रीवासु
देवस्य कथां न त्यजंतीति॥ ५॥ प्रियव्रतस्य ब्रह्मसत्रेणैवांतरायरूपाबभूवेति सप्रसंगमाह॥ यर्हीत्यादिना विमुक्त
संगः प्रकृतिं भजन्स्वेत्यंतेन्वयः हि वाव ह यदा हि॥ वाव इति प्रसिद्धौ दौह इति च सः स्वपित्रैव मनुनावनितलप
रिपालनाय उपमंत्रितो नियुक्तोऽपि नाभ्यनंदत तेनेत्यत्र॥ अथ ह इति देव भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततार
इत्यन्वयः॥ उपामंत्रणे हेतुः आम्नाताः संज्ञाताः प्रवराः श्रेष्ठाः गुणाः तेषां गणस्यैकांतभाजनतया॰

श्रीमद्भागवत टीका

श्री
भा॰ पं॰
टी॰
२

अनिच्छायां हेतुः परमार्थमततने आत्मचर्यया अवगतं तत्त्वं येन स तथा अतः ब्रह्मसत्रेणात्मध्यानेन कार्येण
दीक्षिष्यमाणः नियमं ग्रहीष्यन् प्राणापि वासुदेव एव निरंतरसमाधियोगेन विनैकाग्र्येण समावेशिताः सम
र्पिताः सकलकारकाणि इंद्रियाणि याभिः क्रियाः तासां कलापो येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि
मिथ्याभूतात् राज्यरूपं वादात्मनः पराभवं आलोचयन्नाभ्यनंदत् ॥ ६ ॥ गुणविसर्गस्य गुणानां सृष्टेः परि
ऋद्धिकरस्योराज्याधिकारेऽस्मत्तोपि ८

स पित्रोपामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारक
क्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोन्यस्मादसतोपि परा
भवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥ अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यान
व्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनाद
वततार ॥ ७ ॥ स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभि
पूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादन
द्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ॥ ८ ॥

बृंहणं सम्वृद्धिः तदनुचिंतया व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः ॥ अथ राजात्वौ रैमंडलेश्वरा
णामभिप्रायो निश्चित तेन तद तत्राखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिवृतः स
स्वलोकादवतीर्णः ॥ ७ ॥ स च ब्रह्मा तत्र उडुपतिरिव प्रकाशमानो गंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुप

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हंसयानेनोपलक्षणेनैनं पितरमुपलभमानः मत्पितायमित्यालक्षयन् ॥ पुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृता
ञ्जलिर्मनसहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजया सह हो ॥ एतस्यैतत्त्वं प्रियव्रतं तदा मन्दरद्रोण्यां नारदउपदिष्टमिति मनुश्चैतं
नेतुमागतोस्तीति ज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा तं प्रियव्रतमिति होवाचेत्यन्वयः । तेन नारदेनोपनी
तमर्हणं यस्य सः ॥ सूक्तवाकेन यथोचितवाक्येन ॥ प्रतिश्रयेन उदिता वर्णिता गुणगणाः अवतारसुजयाः सर्वोत्कर्षा
श्च यस्य ॥ १० ॥ प्रवृत्तिनिष्ठं मद्वाक्यं प्रतिकूलं मत्वा मामसूयां करिष्यतीति ॥ शंकमानो नाहमेवं वदामि ॥ किं त्वमस्य

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः ॥ सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन स
ह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥ भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेना
नितरामवतरितगुणगणावतारसुजयः ॥ प्रियव्रतमादिपुरुषः तं सदयहासावलोक इति होवाच १०
श्रीभगवानुवाच ॥ निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयं ॥ वयं भवस्ते तत एष
महर्षिर्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टं ॥ ११ ॥ न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषया
वा ॥ नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहन्तुं तनुभृद्विभूयात् ॥ १२ ॥

त्वेन हरिरेव नाम मानाप्यतीति वदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेति नवभिः ॥ ऋतं सत्यमप्रमेयं देवं असूयितुं
दोषारोपेण द्रष्टुं नार्हसि ततः तात एष वयं रुद्रमहर्षिः दिष्टं आरिष्टं आज्ञां विवशाश्च स्वतन्त्राः सन्तो वहामः ॥ ११ ॥ वि
वशत्वमेवाह न चेति तस्य कृतं तेन निर्मितं तनुभृत्जीवः तपआदिभिर्विहन्तुं अन्यथाकर्तुं न विभूयात् प्रभु
र्भवेत् मनीषया समाधिबुद्धिबलेन परतः बलवदाश्रयात् ॥ १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्र देहयोगे तावत्स्वातंत्र्यं प्रसिद्धमित्याह । भवायेति भवो जन्म भवाय यथैवमव्यक्तेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं जनता जीवसमू-
हः सदा धत्ते । न त्वन्यथा कर्तुं शक्नोतीति अंग हे प्रियव्रत ।१३। कर्मकरणेपि पारतंत्र्यमाह । यद्वाचीति यस्य वाचि वेदलक्षणा-
यां तंत्यां दामभ्यां गुणाः सत्वादयः तत्पूर्वकाणि च यानि कर्माणि तन्निबंधनैर्दामभिः ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुदृ-
ढैः हे वत्स वयं सर्वे सुयोजिता नियुक्ताः संतः तस्मै ईश्वराय बलिं वहामः । तद्दृष्टांतः कर्ममेव नसि नासिकायां प्रो-
ता [illegible] बद्धाः संतश्चतुष्पादो बलीवर्दाः । यथा द्विपदे मनुष्याय ।१४। भोगेपि पारतंत्र्यमाह । ईशेन ईश्वरेणाभिसृ-

भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदा भयाय । सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदि-
ष्टं जनतांग धत्ते ।१३। यद्वाचि तंत्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स वयं सुयोजिताः । सर्वे वहा-
मो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः ।१४। ईशाभिसृष्टं ह्यवरुंध्महेंग दुःखं सुखं वा
गुणकर्मसंगात् । आस्थाय तत्तद्यदयुंक्त नाथश्चक्षुष्मतांधा इव नीयमानाः ।१५। मुक्तोपि ता-
वद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः । यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किंत्वन्यदेहाय
गुणान्न वृंक्ते ।१६।।

ष्टं दुःखमेव स्वर्गं वा प्रियव्रत अवरुंध्महे स्वीकुर्मः । यथा स्वामिना दत्तमेव कणपिण्यादि बलीवर्दा भक्षयंति । न स्वेच्छया
न हृत्वा । न चैवं वयं बद्धमीप्सवः स्याम यतो गुणकर्मसंगात् नाथो यद्यद्देवतिर्यगादिलक्षणं देहं । अयुंक्त योजितवान्
तत्तदास्थाय स्वीकृत्य यथा भागाः । चक्षुष्मतांधा यथा मार्गे प्रवानीयमानाः संतः ।१५। नचैतत्सर्वं मम विदुष एवं न त्वात्म- ५ स्कंध २
विद इत्याशंक्याह । मुक्तोपीति यावत्स्वारब्धं कर्म तावत् । यथा स्वप्नं प्रबुद्धः अनुभूतं प्रतियातनिद्रः । अभिमानशून्यः प्र-
वानुस्मरतीति तद्वद्भोगवासनया पुनर्जन्म भवेत् तत्राह किंतु देहांतरारंभकगुणान् कर्माणि वासनां च न वृंक्ते न

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान्भुंजानस्य कुतोभिमानाभावो मोक्षो वा । अतस्तत्त्यागेन वनवास एव युक्तः नेत्याह । भयं संसा-
स्यादेव प्रमत्तस्य । अजितेंद्रियस्य वने स्थितिसंगभयाद्गृहाद्गेहांतरं गतस्यापीत्यर्थः । सहैव षट्सपत्नाः । शत्रवो मनोबुद्धी-
न्द्रियाणि यस्य स तथाभूत एव वने ष्वपि यत आस्ते । बुधत्वेन जितेंद्रियत्वात् । आत्मारामस्यावद्यं रागादिदोषं किं
करोति न करोत्येव । १७ । ननु गृहे रागादयः संभवंति । न तु वने इत्याशंक्याह य इति । यो यः षड्वैरिणः षडिंद्रि-
याणि विजिगीषमाणः । सम्यग्गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यंतनिरोधमकुर्वन् । एवं यतेत ततः क्षीणेषु कामं गृहेन्य-

भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः । जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं
न करोत्यवद्यं । १७ । यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं । अत्येति दुर्गाश्रि-
त ऊर्जितारीन्क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् । १८ । त्वं त्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितष-
ट्सपत्नः । भुंक्ष्वेह भोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व । १९ । शुक उवाच । इति
समभिहितो महाभागवतो भगवतः त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरोधरो
बाढमिति सबहुमानमुवाह । २० । रामायनमः

रामायनमः

त्र वापि चरेत् । यतो लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रितः प्रबलान्यति जयति पश्चात् दुर्गे वान्यत्र वा वर्तते । पुष्टेनेति पाठे प्र-
हरेदित्यर्थः । १८ । दुर्गं च गृहं दुर्गाश्रयाणां प्राकृतानां त्वं तु अब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोश एव दुर्गं तदाश्रितः । अ-
त एव निर्जितषट्सपत्नश्च तथापि पुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान् दत्तान् भोगांस्तावत् भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगः सन्
प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनिष्ठो भवेत्यर्थः । १९ । आत्मनः स्वस्य लघुतया अल्पतया यद्वा । आत्मनो यदनु-
शासनं तेन तल्लघुतया गौरवेण बाढं तथा करिष्यामीति । एवं नतकंधरः सन् जग्राह । २० । रामायनमः ॥

श्री
भा.पा.
पं.टी.
४

मनुनासंतुष्टेनउपकल्पितापूजायस्यप्रियव्रतस्ययोगभ्रंशाननारदस्यचपीड्यनाशनात्॥ऊटेलमीक्षणंसं(
भवतितन्नास्तीत्याह॥अविषमंयथातथातयोरभिसमीक्षमाणयोःसतोःआत्मनःसम्यगवस्थानंअवाङ्म(
नसंवाङ्मनसोरविषयंतत्स्वनिवासंपाठांतरेअवाक्वाचामगोचरंकयंचिन्मनसातयविषयेअनव्यवहृतंव्यव
हारशून्यंब्रह्मनिवृत्तेप्रवर्तयन्अव्यवहाराद्द्वैतस्यःसन्अव्यवहारातीतंस्वतत्त्वंचिंतयन्अगतदित्यर्थः॥२१॥पुत्रे
राज्यंनिक्षिप्यवनंयास्यामीतियोमनोरथःसःपरेणब्रह्मणैवप्रतिसंधितःसंपादितोयस्यसःनारदस्यानुमतेन

भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिः॥प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरा(
त्मसमवस्थानमवाङ्मनसंक्षयमव्यवहृतंप्रवर्तयन्नगमत्॥२१॥मनुरपिपरेणैवप्रतिसंधितमनो
रथःसुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयआस्थाप्यस्वयमतिविषमविष
यविषजलाशयाशायाउपरराम॥२२॥इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिका
भा ४ रोखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभा(
वेनपरिरंधितकषायाशयोवदातोपिमानवर्धनोमहतांमहीतलमनुशशास॥२३॥रामायनमः
रामायनमः

स्यापायीनाअतिविषमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्यआशाआदिकपदंनिवासनाभोगेच्छाटनंतस्याउपर
तोबभूव॥२२॥यतोगृहेगृहेकेयमरमनंतज्ञोक्त्याउपसंहरतिइतिहवावइत्यमेवाहे॥अधिनिवेशितःप्रापितःक(
र्माधिकारोयस्यअखिलस्यजगतोबंधध्वंसनःपरःअनुभावोयस्य॥यदंघ्रियुगलंतस्यानवरतंध्यानेनतदनुभावेनपरिरंधि
तकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्य॥अतोवदातःशुद्धोपिब्रह्मादीनामाज्ञापालनेनमानवर्धनः॥२३॥राम राम ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उतिविस्मये ॥ २२ इति प्रसिद्धो वा वेति निश्चये ॥ २३ ॥ आत्मनः समानैः शीलादिभिः उदारान् महतो दश भावयान् जन यामास ॥ २४ ॥ नामान्याह आग्नीध्रः इध्मजिह्वः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः वीतिहोत्रः कविश्च इति अग्निनामानि येषां ते ॥ २५ ॥ अर्भभावाद्बाल्यादारभ्य ॥ २६ ॥ तस्मिन्नाश्रमे स्थाश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोः विरतस्म

अथ ह वाव उ ह हितवे प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम ॥ २३ ॥ तस्यामु ह वाव आत्मजानात्म समानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् ॥ दश भावयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४ ॥ आग्नी ध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्नि नामानः ॥ २५ ॥ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ त आत्मविद्यायामर्भभावादा रभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः ॥ परमर्षयः सक लजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मर णाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृदयाधिगते भगवति ॥ सर्वेषां भूतानामात्मभू ते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् उत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥ २८ ॥ ॥ रामाय नमः ॥ ॥ ॥ २८ ॥ रामाय नमः ॥ २८

रणेनाविगलितश्चासौ वर्द्धितो यः परमो भक्तियोगः ॥ तस्यानुभवेन परिभावितं विशोधितं अन्तःकरणं तस्मिन्नधिगतो यो भगवांस्त स्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्य ॥ तादात्म्यं प्रविशेषेण अविशेषो देहाद्युपाधिः तद्रहितेन प्रापुः ॥ २८ ॥ राम ॥

न

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री० भाग० पं० टी० ५ स्कं २

उपयामास पूर्वेषु मन्वन्तरेषु कोटिभिरेकमर्बुदं ॥ एतद्दशानि वर्षाणि मेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुजे नृपः राज्याय
मेयालनन विषयभोगप्रभावैर्भोवो ॥ न त्वात्मा यमेनैव धर्मपालनमाह ॥ सर्वाहिताश्च विलासः शुकपकाः यः पौरुषाणि
यस्मात्तेन सायेलावलेन संभृतो ह्यशोपादादं उज्ञत्यागुगलनेनापीडितत्वाहृदयेमोवीगुणकृतस्य संनिनिटंकायः
तेनैव शुकैर्विरमितानि न संत्याज्यमेवप्रतिपन्नायेन ॥ भोगातिशयमाह ॥ बाहिरंगताः सभा यीयाः अहर्दिनमेधमानैः
प्रमोदादिभिः पराभूयमानेन विवेकस्वभ्रनपव विषयासक्तयाभ्रात्मानममनवबुध्यमानस्वत्बभुजे तत्र भूमौ रम

एवमुपयामासपूर्वेषु मन्वन्तरेषु जगतीपतिर्जगतीमर्बुदानि एकादश परिवत्सराणामर्बुदानि विल
६२ शुकपकाः समीभृतदोर्दण्डगलनापीडितमौर्वीगुणस्फालनविरमितधर्मप्रतिपत्तौ बाहिरङ्गमन्योन्यास्वानुरि
नमेधमानप्रमोदप्रमदागणयौषित्पक्रीडाप्रमुदितहासावलोकरुचिरत्वेल्पादि[illegible]भिः
पराभूयमानविवेकः स्वानवबुध्यमानस्वमहात्मना बुभुजे ॥ २८ ॥ यावद्ब्रह्मा समुपतिष्ठ गिरिमनुपर्य
र्यमत भगवानादिनो वसुधानलमद्देनैव प्रनपन्नद्धनेवाक्ष्णादयां ॥ तदा हि भगवदुपासनापवि
नानि शुकपप्रभावः ॥ नदमिनेदन ॥ सन्नुवेनरपुनर्ज्योतिर्विधेन रजनीमपि दिनेकशिष्यामीति
समक्रमन्नलमागिमनुपक्रमत ॥ द्वितीयद्वष्टनंगः ॥ २९ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ २५ ॥ ॥ रामः

निरूपयन्हर्षः ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिलीलाततोयो विषयेभ्यो वि[illegible]स्वभावकृतसंभावनानुभावप्रकाशने
नेनोच्चीडयाप्रमुषिता सकोचिताः हासावलोकाः ततो रुचिरत्वेल्पादयाः परिहासवाक्यादीनि तैः ॥ २८ ॥
व प्रभावातिशयमाह यावदिति सधानं लोकालोकपर्यन्तमनुआसयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः ॥ तावन्मि
त्रयैनैवोपलालितेनप्रतपतिप्रकाशयति अर्धेनैवावृणोति ॥ नमसा आवृणोति तदा नीयः पतङ्गः सूर्यरू राम ५
वपमेक्रामत ॥ परिक्रामति ॥ नवेदमसंभाविविडपासनेनोपार्जितः आश्चर्यरूपः प्रभावानिक्रान्तं प्रियप्रय ॥ २९ ॥ राम
भावो२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ये वै उह अथेति प्रसिद्धां तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखास्तन्मार्गतोऽधस्तात् यैर्वा कृतास्ते ॥ ३० ॥ तेषां परिमाणं श्लोकेनाह पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो द्विगुणेन विस्तारमानेन तेषु वै सिंधुभ्यो बहिः समंततः उपक्लृप्ताः रचिताः ॥ ३१ ॥ यथा सिंधुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः सिंधव इत्याह क्षारोदेति ॥ दधिमंडोदमथितं दधि पते सप्त जलधयः सप्तद्वीपानां परिखा इवाभ्यंतरे वर्तमानाः संवेष्टिता ये द्वीपास्तैः समाना विस्तारतः बहिर्नीताः पृथक्कृत्वा संकीर्णास्तया

पूर्वस्मात्

ये वा उ ह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्त सिंधव आसन् ॥ यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ॥ ३१ ॥ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथासंख्यं द्विगुण मानेन बहिः समंततः उपक्लृप्ताः ॥ ३२ ॥ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यंतरद्वीपसमाना एकैकशेन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जंब्वादिषु बर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतो ॥ दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४ ॥ नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानां ॥ चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बंधं ॥ ३५ ॥

नैवमिति

३५ अतो ऽस्याश्चर्यं राज्ञः सामर्थ्यमिति परीक्षित् अभिप्रायज्ञो भगवान्बादरायणिराह ॥ जिताः षड्गुणा इंद्रियाणि षड् दुर्जेयान्वा यैस्तेषामेवंविधः पुरुषकार इति ॥ न चित्रं नासंभावितं यतो विदूरविगतः अंत्यजोऽपि यस्योरुक्रमस्य नाम सकृदुच्चारयेत् सोऽप्यधुना तत्क्षणमेव बंधं संसारं तत्त्वमिति पाठे मायामेवार्थः पाठांतरे तत्संबंधं जहाति विशुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥

हिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ३३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ ग॰
पं॰ टी॰
६

तस्य पराक्रममुपसंहरति त्रिहृतिक्रममाह । सएवमिति । देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनुपतितो
योगुणविसर्गोराज्यादिप्रपंचः । तत्संसर्गेण आत्मनि मनसि निर्वेदो यस्य ॥ ३५ ॥ तमाहमयाअसाधनुष्ठि
तं यद्यतोभिनिवेशितः तत्ततः अलमलं विषयैः विनोदमृगं मर्कटं ॥ ३६ ॥ परदेवताया हरेः प्रसादेनाधि
गतः प्राप्तोयआत्मनः प्रत्यवमर्शोविवेकः तेननारदस्यपदवीतदुपदिष्टमार्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः

सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गे
णानिर्वृतमिवात्मानंमन्यमानः आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ ३६ ॥ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशि
तोहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधि
ग्धिगितिगर्हयांचकार ॥ ३७ ॥ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य
इमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहित
निर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ॥ ३८ ॥ तस्यह
वाएतेश्लोकाः ॥ प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरं ॥ योनेमिनिम्नैरकरोत् छायांघ्नन्सप्त
वारिधीन् ॥ ३८ ॥

किंकृत्वाअनुगतेभ्यः ॥ इमांपृथिवींविभज्यभुक्तोभोगोयस्यांतांमहाविभूतिः साम्राज्यसंपत् ॥ तत्सहितांमहिषीं
मृतंशरीरमिवपरित्यज्यततदेतः ॥ हृदिनिहितोनिर्वेदोयेनहृदीत्यस्योत्तरत्रापिअन्वयः हृदिगृहीतोनिश्चि
तोहरिविहारस्तेनानुभावस्त्यागसामर्थ्यंयस्य ॥ ३७ ॥ तस्यमहिमोपनिबंधनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यंते
यथावेदेतदेवैषश्लोकोभवतीतिकोनुकोनामकुर्यात् ॥ छायांविघ्नन् ॥ तमोनिरस्यन् ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

राम॰
६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भूसंस्थानं द्वीपैः कृतं ॥ सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च येन कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखाय अविवादाय ॥ ३९ ॥ भौमं पाताल
जं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं ॥ महित्वं वैभवं योगानि तुल्यमेने पुरुषानुजनाः ॥ विष्णुभक्तास्त एव प्रिया यस्येति
इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये शोक्तमाग्नीध्रचरितं स्त्रैणसंमतं ॥ पत्न्यादिहृष्टवैवि
ध्याद्यानाभिमुख्यान जीजनत ॥ अस्मिन्वंशे प्रसिद्धायमाग्नीध्रः स्त्रैणपुंगवः विहसन्निव नस्येदं चरितं मुनिरब्रवीत्

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः ॥ सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥ ३९ ॥ भौमं दिव्यं
मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥ यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कं
धे प्रथमोऽध्यायः ॥ २ शुक उवाच ॥ एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्र
जाः औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत ॥ १ ॥ स च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाच
लद्रोण्यां भगवंतं विश्वसृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्याराधयां बभूव ॥ २
तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

त ॥ १ ॥ जंबूद्वीपमोको यासां ताः ॥ प्रजाः पुत्रवत्पालयामास ॥ धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाण इत्यर्थः ॥ १ ॥ सम
पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनिताः ॥ तासामाक्रीडाचलो मंदरः ॥ तस्य द्रोण्यां आभृतानि संपादि
तानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन ॥ २ ॥ तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्मा अभियापयामास संप्रस्थापयामा संभोगार्थं
स ॥ ३ ॥ रामायनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥ रामायनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री·
भाग·
पं·टी·
२

सा च तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्च ये विटपिनः निबिडाश्च ।। तेषां ये विटपाः ।।
तेषां निकराः ।। तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगमा मयूरादयः तेषां मिथुनैः प्रोच्यमा
नाभिः श्रुतिभिरुच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयः ।। तैर्विचित्रं यथा तथोपकूजि
तानामादिना अमलाजलाशयाः ।। तेषु कमलानि तेषामाकरमुपवनं ।। ४ ।। सुललितेन गमनेन पदविन्यासाः तैर्गति
विलासो यस्याः च कारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय ।। खणखणेति ध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं ।

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थ
लविहंगममिथुनैः ।। प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्वि
चित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ।। ४ ।। तस्याः सुललितगमनपदविन्यास
गतिविलासायाश्चानुपदं खणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः
समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ।। ५ ।। तामेवाविदूरे म
धुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रंतीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारव्रीडाविनयावलोक
सुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं ।। ६ ।। ।।

आमीलितेन नयनेन नलिनमुकुलेन तयोर्युगलमीषद्विकचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ।। ५ ।। तामेव दे
वीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः ।। सुमन इव देति द्वयमाणान ।। दृष्टांतानुवाद ।। जाड्यानुकरणं चैवे
दुग्धेन नन्दुष्णीकारयं ।। दिविजानां देवानां मनुष्याणां च यानि मनांसि नयनानि च तेषामाह्लादं दुग्धे गत्या
दिभिर्नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधतीं ।। गतिश्च विहारश्च व्रीडा विनययुक्तो ऽवलोकश्च सुस्व
राण्यक्षराणि च अवयवाश्च तेरादयस्तैः ।। ६ ।। ।। ।। रामायनमः राम

राम
२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निजमुखाद्विगलितममृतमिवमधुरामवर्षमारर्कं वयमहासंभाषूणीनस्मिन् ॥ प्रमोदो निःश्वासंगंधस्तेनमदांधा
येमधुकरनिकराः तेसुपरोधग्रावरोणतेनभयात्तरुः शीघ्रोयः पदन्यासः तेनवल्गुस्पंदनेकिं चिच्चलनेस्तनयोः कुचभा
रेयानायोच्चयस्याः तांतस्मात्प्रवलोकनेनविह्वलानावसरस्मादंगावकाशस्य ॥ ६ ॥ कातेशैलेमिरावासिनाकिंचिकीर्ष
सि ॥ मुनिवर्यैत्यादिकंतेनसंबोधनादिजाघ्यानुकरणार्थे हेमुनिवर्यैतेनभगवतः पुरदेवतानुभूतस्मायायासिंशुवाला
नेवमाह ॥ हेमहतात्वेविजितेनिर्गुणेधनुषीविभर्षि ॥ किमात्मनोर्थेतेनतेवाभ्यांकिंकार्यमस्तिकिंवाममज्ञाने अग्नि

निजमुखविगलितामृतासवमहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासेनवल्गु
स्पंदनस्तनकलशभरभारशनोदेवी ॥ नदवलोकनेनविह्वलावसरस्भगवतोमकरध्वजस्यवशगस्य
नीतोजडवदितिरोषाच ॥ ६ ॥ कात्वंचिकीर्षिसिवाकिंमुनिवर्यशैलेमायासिकाषिभगवन्पुरदेवताषाः विं
जेयोविभर्षिधनुषीमहेंद्रात्मनोर्थेकिंवाम्यगात्मरगणसेविधिनेप्रमज्ञान ॥ ७ ॥ वाणाविमोभगवतःशतपत्रप
त्रेक्षणानावधुत्वरूढविरीप्रतितिगमदतोनोकसेम्बुद्धदासिवनेविचरन्नविघ्नःतेमायनोजडुद्वियोनवविघ्नसो
स्त ॥ ६ ॥ राम

नेंद्रियान्मस्मगतत्वानस्मादादीनवशीकर्तंतेपञ्चशीघ्रायसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तयात्तावर्ल्लदाह ॥ वाणाविमोशतपत्रेने
त्रकमलेतेनएववपत्राणिपिच्छानियत्याः शांतोविभ्रमेणमंथरोपुरोभ्यांविनापिकरवीरो ॥ पत्रतयाकासितनेत्राभ्यां
प्नागमस्यधुवस्यानीयस्याभावात् ॥ प्रतितिगमीनतेनेदंतोग्रभागोययोः तोकसेप्रयोकुमिवसीतिनविघ्नः ॥
प्रतोभयादेतावत् ॥ प्रार्थयामहे ॥ नवाचंविघ्न मोस्माकंतेमार्यस्त ॥ ६ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग पं टी ८

जं २

मरंगवरिमन्तलोभेनानुगच्छेतो भ्रमराणाल्हर्षाह मिथ्या इति अजस्त्रं मेतंतेषु भव्नशिखातो विलालिता विगलिताः
स्तमनस्सामभितो हृष्टीर्गलितानि ऊसमानि भन्तीत्यर्थः कुटुंबेनो धमोदेदशास्वाइ वेति ॥ ५ ॥ ब्रूपस्वनमाकर्णाय
वाद्यं मितिनुभ्यं नवदुमणपंजरयोः श्रपरयोस्तिस्त्रिरीणां अंतर्गतबत्तानो पर्केवलेवाच स्फुरणं भ्रमःकथंभूतानामजूर्णा
मुह इव कूकौमबेश्वा अति प्रकटोतान्नवीनं पयिधानवस्त्रं नितंबकांतित्वेनप्रकल्प्याह ॥ कटं दव ऊ सूम सस्फूर्ति
टीभिः श्रोकविटंक विवेनितंवमसंसुंदरमंडलेखकलसा ॥ पाठांतरे ॥ भ्रेगेति संबोधनेमे स्वेलामालत्याइ यस्मा

णिध्याक्षमेभगवतः पवितःपठंति गायंति सामसरहस्यामजस्वसीशा ॥ कुसुमाच्छिरवाविलुभलिताः स्तमने
मिहष्टीःसर्वे भजन्तः खिगणाइव वेदशाखाः ॥ ५ ॥ वाद्येरंचणपंजरवति त्रिरीणांत्वलसन्नकूणगहलरोमु
पवनामतभ्यं ॥ लक्ष्मीकदेवमच्चिरकविटंकविवे यमलेलानपरिधिःकुचवल्कलेन ॥ ६ ॥ किंस्थभूतेन
विश्वोर्दिजष्टं गयोत्तेनमध्येकशोवहसिय चरणोः स्विनाम ॥ पंकोद्गमः स्वरभितात्मविशाणई
टकयेनास्वमेत्मभगमेस्वरसीकरोषि ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ रामः ॥ ॥

क ६   द २

मलानेनयपरिधिःवर्तते ॥ वस्त्रं नितंबकांतित्वेन ॥ प्रकल्प्य वस्त्रमदृष्टं वल्कलंमिति ॥ कुचवल्कलंमिति ॥ ६ ॥ स्त
नावालत्याह ॥ स्तनयोः ॥ भ्रंगयोः हृदयगतयोः ॥ किंभूतं किंसंपूर्णमसि ॥ मनोरहं किंचिल्लीपेताव
नजानामि ॥ यतोमध्येकृशोपि नेडेणवहसि ॥ मध्यंचमहरणोः दृष्टिः ॥ श्रिनासेलाश्रासि ॥ अन्यच्चदंतद्वय
नवटेन त्वाभाव ॥ स्तनगतेऊ ऊसमालत्याह ॥ पंकोरुणश्रमेननस्नवाविशणोस्तनेई टकं ॥ स्तनयुग्म वर्णः
ऊनइति तन्नश्राह ॥ येनपंकेन ॥ ॥ ॥ ॥ रामः

रामः ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लोकेस्यानंयत्रत्वंत्यो मनन उअस्मान्त्य मरुद्वा वयवौ बिभर्ति मनसत्वयनौ क्षोभको ॥ पाठांतरे इस्यं भूतल लक्षणो त्वनीयावक्त्रे
वव हृदृत्तं बिभर्ति किं नदाह ॥ स्मामपुरालापः रासाविलासः ताभ्यां सहितास्तु थाश्रयपरामृत आदिषा ह्वान् अस्मिनन ॥
मोदि ॥ ११ ॥ कावानवलोके आत्मनो देहस्य हानिः आहारः अगं हे सं त्वग्रदनानं हृ विविरीति ॥ तन्मे बंधीगं धोबानिआ
गक्त्रलिदानितां तूलाभि प्राये ग्रदनानवाहे रंगभानीति पाठे ममतावज्ञो जननाद्बुदि भूनेदहानि भंजीत्यर्थः ॥ यन्नस्वे
विस्मोः कलासिविस्तुश्रुना आति अनश्नजन्यो अभिवाक श्रीतिश्रुतेः ॥ त्विस्मोः कलाऽसीत्यत्र हेतुःनवकरौणि वि चर्वणम् २

लोके प्रदर्पीय सुदृत्नमनावकं मे यत्रत्यइन्यमुरसाऽवयवाव पूर्वौ ॥ अस्माहि थस्य मनउत्नयनौ बि
भर्ति वहृदुतं सरसरासस्तु थादिवक्त्रे ॥ १२ ॥ कावात्महृत्निरदनाद्ध विरंगवातविस्मोः कलास्यनिमिषो
न्मकरौचकरौणि ॥ उद्दिग्रमीनयुगलं द्विजपंक्तिशोभाविरासजन्मभृंगालिकरे सरइन्मखलते ॥ १३ ॥ यासेत्वया
करसरोजहतः पतंगादिद्ध्रमन भ्रमतपजयने, हिगामिमे ॥ मुक्तं नते समाश्रसीवक्त्र न टावहृत्थं कहे
ऽनिलाहरतिलं पटपएनीवी ॥ १४ ॥ श्रीरामायनमः ॥ रामायनमः ॥ राम ।

स्मोरिवानिमिषो न्मकरौ आनिमिषो रत्नने च तेन ननिमिष शून्यौ उत्पलसंनौ मकरौ तदाकारे कुंडले ययोः ॥ नौ किंव
नवमुत्विसरदूतनदेवाह ॥ उद्दिग्रं चंचलं मीनयुगलमिव नेत्रद्वयं यस्मिन ॥ द्विजाः दंताः तेषां पंक्त्याः शोभा विः शोभाय
स्मिन ॥ सरसि तु द्विजा एव हंसाः ॥ आसन्नो भृंगानिकर इव केशस्तोमः परिमललुब्धभृंगस्तोमा वायस्मिन ॥ १३ ॥
पतंगाः कंदुकः भ्रमतः भ्रमाविन्नस्य मे आदित्यातीव जयने वं चलनानयति ॥ वक्त्रकेशसमूहं मुक्तं बंधनेन स्मरसि
न संभावयासि किं कशो भूतौ नीवी हरति ॥ एतद्वुन स्मरासि किं ॥ १४ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री:
भा. रा.
पं. टी.
९

उपलब्धं प्राप्तं मत्वा मम मित्रं मया सह नय: चर्तुमर्हसि ॥ किं च सर्वे भवभावन: संसृतिनिस्तारको ब्रह्मा मे प्रसीदति त्वं भयोक
त्वायतीत्यर्थः ॥१५॥ द्विजदेवेन ब्राह्मणादत्तेन हे कुमन स्थलं प्रसन्न ॥ नापयाति ॥ हे वाहस्त्रीणि यनस्तेत्वित्रेनन चमां त्वदधीनेनेव
मर्हसि समतेव्यत्तवसर्वेषि षिशावा ग्रन्तुङ्गलाः सत्य: मां प्रतिसरं तन्त्रस्तवतेनायष्ठा ॥ पतावन्त्यपेनेमेयाः सविध्य: सख्यु: शिवाः

त्वं नो पत्तनन्तपञ्चरन्तानपो ब्रह्मत्विनन्नुकेन तपसा भवतो पलब्धे ॥ चर्तुं नेपार्हसि मया सह मित्रमत्वं किं वा
प्रसीदति सर्वे भवभावनो मे ॥१५॥ न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो हृगपि नो न वियाति लग्नं ॥ मा
वाहः स्त्रीयस्हसि नेत्वमनुव्रतं ते वित्रं यतः प्रतिसरं तु शिवाः सविध्य: ॥१६॥ शुक उवाच ॥ इति लल्लनानुनयाति
विषादरोमाञ्च्यवैदग्ध्य योपरिभाषयातां विबुधवरां विबुधमतिरधिसभाजयामास ॥१७॥ सा च ततस्स्वीर
मश्रुवते बुद्धिशीलरूपवय: श्रियौदार्येणगुणादिसमतालेन सहापुनपरिवत्सरोपलक्षणकालं जं बुद्धी।
पवातेना भौमस्वर्गभोगानबुभुजे ॥१८॥ तस्मात्स हृत्वा आत्मजान् ॥ सराजवरआग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षी।
लावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥१९॥ साहत्वा यस्तनान्नवान्व
त्सरं गृहएवापहाय पूर्वचित्तिर्भूयएवाजं देवमुपतस्थे ॥२०॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥
रामायनमः रामायनमः ॥ रामायनमः ॥

फेरवः सृगालाः ताः ॥ प्रतिसरं तु नियोग्नुयष्ठा वनवासे सहचर्यो हरिण्य: ॥ शिवाः प्रतिसरं तु प्रदन्दिगणगर्भं तु ।
॥१८॥ यासां बुवेदग्ध्य यस्याः ॥ तुक्षादीनां षट्केकं जं वहीपपतिनाग्नीध्रेण सहसापूर्वविन्नि: ॥ स्तन्वा प्रसूय ।
उपतस्थे अभजत ॥२०॥ रामायनमः ॥ रामायनमः ॥ रामायनमः ॥ ॥

राम
९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽन्यतिकेनेवसत्वभावेनासंहननेन दृष्टा गतं ॥२१॥ कामानां भोगोः अधिमधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्वेदोक्तैः कर्मभिः अवा
रुध प्राप्य मादयंते मोदंते ॥२२॥ इतिएवंभूताः संज्ञाया सांताः परिणीतवंतः ॥२३॥ इतिश्रीभावार्थे पंचमे द्वितीयः ॥२॥ तती
यव्रतिनाभेः पत्रसंगतत्मीयते अध्यायत्रेप्रतीतः सन्तुतेभूद्दभात्मवि: नाभिराग्नीध्रसुतः अप्रजया मेरुदेव्या भार्यया
सह ॥ अपवर्ग संज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सम्प्रयेयेभ्याः उपायाः तेषामुप न्या संपपन्ना उदयथिरा मोऽ:

आग्नीध्रसुतास्तस्मात्तवपुःग्रहाद्दौन्यतिकेनैवसंहननबलोपेताः पित्राविभक्ताः आत्मतुल्यनामानि यथाभागं
जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥२१॥ आग्नीध्रो राजातृप्तः कामानानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलो
कतां श्रुतिभिरवारुंधयत्र पितरो मादयंते ॥२२॥ संपरेते पितरि नवभ्रातरो मेरुदुहितॄन्मेरुदेवीं प्रतिरूपामु
ग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् ॥२३॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधे
द्वितीयोध्यायः ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमवहितात्मा ऽयज
त ॥१॥ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु कर्मसु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगो
पपत्त्या दुरधिगमोपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थ
विधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रचरत्सु २

अथ यो पि भागवतेषु कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः स आत्मानमाविश्चकार अपराजितं स्तुतं त्रनिजम।
क्तानां येऽभिप्रेतार्थाः तेषां विधित्सया गृहीतमाकृष्टं हृदयं विज्ञं यस्य हृदयंगमं सुखकरं यतो मनोनयना।
न्यानंदयति यः वयवास्तैरभिरामं सुंदरं ॥२॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग.
टी
१०

अथ हेत्यादिनिपातबाहुल्यं वाक्यालंकारस्य । आविष्कृतभुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्मयं तेजोमयं पुरु
षभुविशिष्यते इति तथा पुरुषोत्तममित्यर्थः । अर्हणेनार्चनेन सद्दापनेस्तुः अभजन्नित्यन्वयः विलसत् श्रीवत्सय
वत्सलामं चिह्नं यस्य । दरवरः शंखवः वनरुहं पद्मं मधुरि वक्षे अमृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिः उपलक्षिते । अ
स्फुटकिरणाय प्रभासमानायः तेन यानि मुकुटादीन्यंगानां भूषणानि तैर्विभूषितम् । बहुमाने दृष्टान्तः अथना
इवोत्तमधनं निर्भि ॥४॥ अर्हसीत्यादिना निवेदनमस्तु वतिहअर्हंतमपरिपूर्णायेति अनुपयानां भृत्यानां अस्माक

अथ हृतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं । हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशाकौशेयांबरधरमुरसि विलसत्
श्रीवत्सलांछं दरवरवनरुहवनमालाश्चूर्यमृतमणिवादादिभिरुपलक्षिते ॥३॥ स्फुटकिरणप्रव
२४ रमणिमयमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृषिवर्गः स्वगृहप
तयोऽधना इवोत्तमधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनादनेन तथा शीर्षाणाडपूतेस्तुः ॥४॥ अर्हसि मुहुर्वरहं
तमाहर्णाम स्माकमनुपथानां नमो नम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं ॥ कोऽर्हति पुमान्प्रकृतिगुण
व्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य परस्य प्रकृतिपु
रुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभिः रूप
निरूपणं ॥५॥ स्व

मर्हणं मुहुः स्वयमेव स्वीकर्तुमर्हसि । ननु वयं स्तोतुं शक्ता इत्याहुः नमो नम इत्येतदेवास्माकं सद्भिरुप
शिक्षितं बहुपसर्जनीयत्वात् ॥४॥ तदेवाहुः कोऽर्हतीति प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः प्रपंचः तस्मिन्नेव मतिर्यस्य
अत एवेश्वरस्य । अर्वाक्तनाभिः नामरूपाकृतीभिः नामरूपं च आकृतिश्च आकारः । नाभिः स्वरूपं
कर्तुं को नाम पुमानर्हति ॥५॥ ५ ५ प्रपंचोत्तरंगताभिः १ ॥ ॥ निरूप १ १०

अत एवानीशः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सचितन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याह सकलजननिकायस्य वृजिनं निरस्यतीति तथा शिवतमाः प्रवराश्चये गु
णगणाः तेषामेकदेशः तस्य कथनाद्विना अधिकं नार्हति ॥ ८ ॥ वाग्भिर्न सो गोचरोपि त्वं भक्तानां सुखाराध्य एवेत्याह सु:
हे परम परिजनैरनुरागेणाविरचिताय शबलसंसृष्टा गङ्गादारस्तनयः सतिलं च सितकिसलया च शुद्धपल्लवाः
श्रीलेति पाठे श्रीलं कुसुमादिमंजरी ॥ एवमादिभिः संभृतया संपादितया पूजया परितुष्यामि ॥ ७ ॥ अथेति सकामानां ते

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ॥ ८ ॥ परिजनानु
रागविरचितशबलसंसृष्टसलिलसितकिस[illegible]लयतरलसिंदूर्वांकुरैरपि संभृतया सपर्यया
किलपरमेपरितुष्यामि ॥ ७ ॥ अथ्यानयापि नभवतः स्पयोरुभावभवयां समुचितमपीमिदेः पर
भामहे ॥ ८ ॥ आत्मनएवात्मभवनमंजसावोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किं तु नाथाशिष
आशास्मा नामेतदभिसंधायन भवितम ईति ॥ ९ ॥
मात्रं

अनन्यभक्तिं विना त

अनन्यध्यात अनयाद्रूपयायायोगेनापि उरुभावभवयाः नैकांग समृद्धयाः पि भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं
नैव पश्यामः ॥ ८ ॥ अत्रहेतुः आत्मनः स्वतएवात्मभवने सर्वदा अंजसा साक्षात्तव आभूयमाना अतिप्रार्थ्यैर्भवतोथैः
शेषाः पुरुषार्थाः ते स्वरूपं यस्य परमानंदस्य न तवैवं सत्यपि यागानर्थकामित्याह ॥ किं त्विति सकामानामस्मा
कमेवैतदुपपद्यते न तवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री·
भा·ग·
पं·टी·
११

स्वोपयोगमेवप्रदर्शयंति ॥ तथेति ॥ परमेभ्योपिपरमपुरुषप्रकर्षपुरुकृपयाकरुणयाउपकल्पयिष्यन्संपादयि
ष्यन्चकारात ॥ कामितंचनापवितः अनपवितअपूजितपवर्गज्ञानपेदत्वात ॥ स्वयमेवोपालक्षितः दृष्टोसि
इतरवत ॥ मापेदत्ववत ॥१०॥ यद्यपित्वंवरान ॥ दातुमाविर्भूतोसितथापिहेअर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियत्तेनिजपुरु
ष्टाणांत्वदर्भकानामस्माकमीक्षणविषयोभवान्यर्हियदाआसीत ॥ तदाह्ययमेववरःसंजातः ॥११॥ दर्शनद
स्याद्दुर्लभतामाकूः असंगेनवैराग्येननिशितंयत ॥ ज्ञानंसएवानलः तेनविधुताअशेषामलायेषांअतोभ

परम
तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमंविदुषांपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानं
चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् ॥ स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः ॥१०॥ अथायमेववरो
ह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत ॥११॥ असंगनि
शितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगु
णितगुणगण ॥ परममंगलायनगुणगणकथनोसि ॥१२॥ अथकथंचि[illegible]त्स्खलनक्षुत्प
तनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशायामपिसकलकश्म
लनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु ॥१३॥ ॥ राम ॥ ॥

वतइवस्वभावोयेषांतानेवाह ॥ आत्मारामाणांएवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगलायनंगुणगणकथ
नमेव ॥ नतुदर्शनंयस्य ॥ अनवरतैरनवरतं ॥ परिगुणिताअभ्यस्तागुणगणायस्यहेइतिसंबोधनं ॥१२॥ दर
र्शनेनैवकृतार्थाअपिवरमेकंप्रार्थयंते ॥ अथेतिस्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः ॥१३॥ ॐनमः
कमलदलविपुलनयनाभिरामायश्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥

राम·
११

अथ त्वमुपार्थनीयमस्तीत्याह । किंचेति आशिषामैहिकानां स्वर्गापवर्गयोरपीश्वरं त्वामुपधावति प्रजायामर्थ
बुद्ध्यार्थ इति । प्रत्ययो यस्य अधनो यथा फलीकरणं तुषकर्णादिकमाशासानो धनदमुपधावति ॥१३॥ इदं च नाति विचि
त्रमित्याह ॥ इह संसारे न पराजितया मायया अनवसितपदव्या अप्रलक्षितमार्गया अपराजितः को वैतत् कोपि अ
नस्तया अनावृतमतिः कः अनपव विषयपव विषं तस्य रयावेगाः तैरनावृता प्रकृतिर्यस्य सः कः । यच्चानुपासित

किंचायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भगवंतमु
पधावति ॥ प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणं ॥१३॥ को वा इह तेऽपराजितोऽपराजित
या माययानवसितपदव्या नावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥१४
यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मंदानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवार्ह
सि साम्येन सर्वान्प्रतिबोढुमविदुषां ॥१५॥ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिष
र्षभो वर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणः सदयमिदमाह ॥१६॥ अहो बताहमृषयो भगवद्भिरवित भगवानुवाच २
थगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कै
वल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलं ॥१७॥

महच्चरणः अतः त्वन्मायामोहितस्यैवमाशंसा घटत इत्यर्थः ॥१४॥ अदभ्रकर्तः हे बहुकार्यकारिन् ॥ अल्पीय
से कार्याय त्वं यद्यस्मादिह समाहूतोसि तत्र प्रजायामर्थधियां मंदानां नो यद्देवहेलनं अवज्ञानं तत्त
त् सर्वान्प्रति तव साम्येन हेतुना प्रतिबोढुं सोढुमर्हसि ॥१५॥ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतव
र्षपतिर्नाभिः । तेनाभिवादिता ये ऋत्विजः तैरभिवंदितौ चरणौ यस्य ॥१६॥ असुलभत्वे हेतुः । [illegible] ममाहमे
वाभिरूपः सदृशः कैवल्याद् द्वितीयत्वाद्द्विजेषु देवा इव ब्राह्मणास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ पं॰
टी॰
१३

श्रयी श्रेयसा नाभो ॥ १८ ॥ पतिं नाभिं दृष्टं विसुदत्तं तस्या एवं तथा पत्न्यन्तः पुरे मरुदेव्यां प्रकल्पयाम्बु हृसन्नमूर्त्याः वततावकेषां ध
र्मान्दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वावततार ॥ २० ॥ श्रमणानां तपस्विनां ऊर्ध्वमन्थिनां नैष्ठिक
ब्रह्मचारिणां ॥ २० ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थादित्रिभिः प्रोक्तं ऋषभस्य हितं
महत ॥ लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितं ॥ चतुर्थे प्रातमुत्रस्य राज्यं तस्यापवर्ण्यते ॥ यस्य राज्ये जनाः सर्वे स

ततस्त्वाग्रीध्रीयं श्राकल्पयावन्तरिष्टा स्त्रिया नतुल्यमनुपलभमानाः ॥ १८ ॥ इति निशामयंत्या मेरुदेव्याः
पतिमभिधायांतर्दधे भगवान्बर्हिषि तस्मिन्नेवं विसृष्टदत्तो भगवान्परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रि
यचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान्दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्व
मन्थिनां शुक्लया तन्वावततार ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच
अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमे
धमानानुभावं प्रकृतयः ॥ प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमव
नायातितरां जगृधुः ॥ १ ॥ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरी
यसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया
यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इ
तीदं नाम चकार ॥ २ ॥ तम

तोषामृतनिर्वृताः ॥ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि ॥ पादतलादिषु वज्राङ्कुशादीनि यस्य महाविभूतिः सर्व
संपत्तिः साम्यादिभिः सह वर्धमानप्रभावं प्रकृतयो मात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षन्ति स्म विशेषणाद्वयं ॥ वरीयसा
श्रेष्ठेन मेन ॥ बृहंतः श्लोकाः पद्यानि कवीनां यस्मिन्नते न च ओजस्तेजो वीर्यं प्रभावः शौर्यं उत्साहः एतैर्गु

१२

वर्धमानादेहेन तस्य २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यवर्षेमंगले ३॥ अवक्रकथयाप्राप्यस्वैरंदकयागृहीतोनरलोकसमानधर्मोमनुष्याकारोयेनतं। अतएवमाययास्वभुज
दृतिविलसितनामतिर्यक्स्थम ४। अपौरप्रकृतिषिरानुप्रकृतिश्चाभिव्याप्यविदितानुरागोयस्मिन्कथंभूतोनाभिर्जनप
दोत्तनरोदय:पदंप्रीणयस्यस:। आत्मजंधर्ममर्यादारक्षार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामनुसंप्रोनिधायविशालायांवद
नं रिकाश्रमेप्रसन्नपरानुद्वेजनं निपुणंचतीव्रतेनउपासीन:सेवमान:कालेनतन्महिमानंजीवन्मुक्तिमवाप ५ नाभेः अ १

तस्येदं:स्पर्धमानोभगवानवर्षेनववर्ष। तदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वर:। प्रहस्यात्मयोगमायया
स्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत् ३। नाभिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गद
तरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मंभगवन्तंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सतातेतिसानुरागं
मुपलालयन्नपरांनिर्वृतिमुपगत: ४। विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमय
सेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियो नतपप
गेननरनारायणाख्यंभगवन्तंवासुदेवमुपासीन:कालेनतन्महिमानमवाप। ५ यस्यहपाण्डवेयश्लोकावु
दाहरंति कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान्। अपत्यतामगाद्यस्यहरि:शुद्धेनकर्मणा ६ ब्रह्म
ण्योऽन्य: कुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिता:।यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा। ७ अथहभगवा
नृषभदेव:स्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमान:प्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमे
धिनांधर्माननुशिक्षमाणोजयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्म
प्रसिद्धंकर्मअनुतदनंतरंकोनुपुमान्चरेत्नकोपीत्यर्थ: ६। मंगलै:दक्षिणाभि:पूजिता:संत:ओजसेमंत्र स १
बलेन ७ अन्येषांगृहमेधिनांधर्मप्रदर्शितगुरुकुलवासोयेनअनुशिक्षमाण:॥ अनुशिक्षयन् उभयविधंश्रुति
स्मृतिलक्षणंकर्मविधंअभियुंजन्तत्याभार्यायांआत्मजानांशतंजनयामास। ८॥

अनुतिहन जये २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मुखान् वृभागवतधर्मप्र॰

तं भरतं मनुकुशावर्त्तादयो नवपुत्रान् वर्णो प्रधानान्येष्ठाः ॥ ९ ॥ तदनंतरं च विप्रादर्शकाः व सदेवनारदयोः संवादो यस्मि
न् उपविष्ठान् पकादश ॥ ९ ॥ महाशालीनाः प्रतिविनीतः ॥ १ ॥ केवलः शुद्धः विपरीतवत् प्रतीयमानं कर्माणि कुर्वन् न्य
यमयत् ॥ नियमितवान् ॥ पाठांतरे निवर्तयामास रमयतेन कर्मकरणादेव इत्यर्थः प्रनुगतमुक्तं तं धर्मस्वयमाचरणेनातद्विदामुय ।

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतं इति व्यपदिशंति ॥ ९ ॥ तमनु कुशावर्त
इलावर्तो मलय केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृक् विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः ॥ १० ॥ कविर्हविरंतरिक्षः प्रबु
द्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः इति भागवतधर्मदर्शना नवमहाभागवताः ।
तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ॥ ११ ॥ य
वीयांस एकाशीतिर्जायंतेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्म
णा बभूवुः ॥ १३ ॥ भगवानृषभसंज्ञ आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव
विपरीतवत् कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशांतो मैत्रः
कारुणिको धर्मार्थयशः प्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकं न्यरमयत् ॥ १४ ॥ यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्त
दनुवर्तते लोकः ॥ १४ ॥ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायै
र्जनतामनुशशास ॥ १५ ॥

ते
पापीत्यादि न्यरमयत् ॥ कथं धर्मादीनामवरोधेन संग्रहेण आनंदो भोगस्स एवामृतं मोक्षः ॥ १३ ॥ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितं तत्त
दनुवर्तते ॥ १४ ॥ सकलो धर्मो यस्मिन् तत् ॥ ब्रह्मगुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणैर्दर्शि
तं ॥ सम इव करोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मावर्ते

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्यादिभिरुपचितैर्वचोभिः स्ववान्नतत्त्वयोर्यो वनं गुरुर्वेदधर्ममविच्छेदः इति वचनात्। विविधोपदेशानां तारे व
नेहशाः पद्योपदेशपद्यायाविधि ॥ ४ ॥ भगवतस्तस्य काशगारात्मनः ॥ कश्चिदपि किमपि कथयन्नपि न वांछति
इत्थं निरये दृष्टेन ॥ भविष्यमाणं सत्पुत्रादिकमपि न चान्यदीयमस्येहानेषु पौत्रपर्यः ॥ भगवानृषभदेवप्रोक्त
तमन्यत्र हासनानस्वदेहादेकं विनाभ्यन्नवांछति ॥ ५ ॥ एवं दिन मात्मनः सर्वेषां विज्ञानपि प्रजानां शासनार्थमुप दि२

इत्यादेशकालवयः श्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः ॥ सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज। ६
भगवतर्षभेणायमिति लक्षणेन तस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्क
थंचन किमपि कर्हिचित्कदाचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ ६ ॥ स कदाचिद
टमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयंतीनामात्मजानवहि
तात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ ८ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे
चतुर्थः ॥ ऋषभ उवाच ॥ नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये ॥ तपो दिव्यं पुत्र
का येन सत्त्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतं ॥ १ ॥ राम

शिक्षा पुत्रेभ्यः निरवद्यमाणमुवाच ॥ ८ ॥ इति पंचमेऽस्मिन् चतुर्थः ॥ पंचमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनं
ऋषभः परमहंसानां वनस्य देहत्यागं निविद्यिया ॥ १ ॥ विड्भुजामपि ये संति तान्कष्टादुःखदान्कामान्विषयांत्रा
दृष्टेन तपो योग्यो यं मनुष्यदेहो भवति दिव्यं सत्त्वशुद्धिर्येन तपसा यस्माच्छुद्धात्सत्त्वादनंतं ब्रह्मसुखं भवति।
श्रीरामाय नमः ॥ ॥ १ ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गदेषु ४ हा ये

श्री भाग० पं० टी० १६

मात्त्वं पयोर्निराकरणार्थमाह ॥ मत्तोऽवाप्सीति ॥ नममः संसृतस्य हेतुः [illegible] योगिनां ये संगिनस्तेषामहं न तेषां ममार्थे
न ॥ [illegible] ॥ महांत अनिमाथ तत्सदाश्रयाः ॥ १ ॥ मयि ॥ श्रीकृष्णं नमो हरमेवाश्रयः शुक्रमात्मं ॥ योवा शब्देन अभ्यानि
येषां तस्मिन् वा सल्लक्षणं देहं प्रोषानि ॥ देहे विभागिनि शक्ति देहं भगवान् विषमत्वानितन धर्मं विषयाये ते गुणे तु नायो
रिपु के पूर्व सनिमि संपन्नेवाषाढां न तजन्माद्युपरे भूयात्कदेशो भूणा वदेशमेवार्थो ये धामीनां मध्यमपद
लोपी समासः देहे निर्वाह्रादि कस्य हाश्रुत्याशु नार्थः २ ॥ कामान्ताहं नीनिपड्के तत्पुपारयानिः नमिनि

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमो द्वारं योषितां संगि संगं ॥ महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः सुहृ
दः साधवो ये ॥ २ ॥ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहंभरवार्तिकेषु ॥ गृहेषु जायात्मज रातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३ ॥ नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति ॥ न साधु म
न्ये यत आत्मनोऽयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥ पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्म दि० ३
तत्वं ॥ यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ॥ ५ ॥ राममायनमः ॥ ॥

यदा देहे ह्रीनीम्ये अहंकारेणानिवार्यास्ति तेन तदाश्रममतः सन् ॥ विकर्मयानिबंधं जन्मनो विकर्मणः आद्वीना
दयं क्लेशदो देहो जातः ॥ नरस्यैवं पुनः ॥ कारणं साधुनमन्ये ४ ॥ देहादेर्नश्वरत्वात् ॥ किंयानेमर्मनर्थं इत्याशंक्या
ह ॥ यशाभवो देहादिनास्य न इयामिभवः प्रज्ञानकारणं लावकस्वाति ॥ नज्ञेः तः यावत क्रियाः स्युः तावदिदं मनो
ह्रिकर्मस्वभावमेवस्यात् ॥ येन कर्मात्मकेन मनसा ॥ ५ ॥ राम० राम० १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ५ वि॰

उक्तं ॥ ५ ॥ उपपादयति ॥ एवं सर्वं कृतं तेन कर्मकं कल्पभूतं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुंक्ते पुनः कर्मैव निष्ठं करोति ॥ जीवन्मुक्तं कर्मव्या
हृत्यायं मामिदं प्रविविधेति प्रयोगः आत्मनि उपधीयमाने सति एवं मनः आच्छाद्यमाने सति वेमनः कर्तृ कर्मवशं
प्रयुंक्ते ॥ ६ ॥ न केवलं तेदेहयोगमात्रं अनर्थः किंतु स्वेतयाह यदा गुणानामिदं यथार्थं ईहां चेष्टां अयथा मिथ्या आत्मीयत्व
भवतीति विपश्चिन् ॥ विवेकी मनः नपश्यति नपश्यतीति यावत् अयथा आत्मनि ईहेन तदर्थे तत्र तदेवमह सागत
स्मृतिः ॥ तत्र पश्यति स्मृतिः स्मृतिः मैथुनप्रधानं गृहं प्राप्य तापान् विंदतीति तथा योगविहितं यामि

यां
एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने ॥ प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन
तावत् ॥ ६ ॥ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विंदति तत्र तापा
नासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ॥ ७ ॥ पुंसः स्त्रियामिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः ॥ अतो गृ
हक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोयमहं ममेति ॥ ८ ॥ यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथे
त ॥ तदा जनः संपरिवर्ततेस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुं ॥ ९ ॥ राम

तापाः तत्र अत्र ग्रन्थोनं
पुनीभूयस्तदेवमाश्रमं नभवतः ततः स्मृतः तत्राह ॥ पुंसः स्त्रियाः प्रत्येकं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिरस्त्येव ॥ परं मिथः स्व
ल मनः हृदययोः ग्रंथिं दुर्भेद्यं वदंति ततश्च तयोः स्त्रीपुरुषयोः मिथुनीभावात् ॥ अन्ये केचित् ग्रथितानां देहे
द्रियमात्रे अहं ममेति मोहः अस्मात् ग्रहादिभिर्विषयभूते भवति मोहो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ कदा तर्हि तस्य नि
वृत्तिस्तत्राह ॥ यदा यस्य जनस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनो रूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत् ॥ तदा अस्मात् मिथुनीभा
वात् निवर्तते ॥ ततः परं कामकर्मादिहेतुं त्यक्त्वा परं पदं यातीति ॥ ९ ॥ राम

श्री भाग० पं० टी० २५

हेतुमनिष्टाय स्वके नवपंचविंशतिसाधनैर्योऽहं वक्ष्यामि हंसेमपि गुरौ भक्तिः सेवाश्रद्धान्नित्यं तस्य नातिगनस्वया
सर्वत्र लोकं धनाविवापमनावना त्यागः रेवानुसंधानेन ईशानिहस्त्याकाम्यकर्मत्यागेन ॥ १ ॥ मदर्थं कर्मभिः ॥ अ
हमेवदेवो येषां तैः संगात् ॥ देवस्त्रादेहगेहयोगसिद्धे अहं ममेति वृद्धेः ॥ ॥ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन
मध्याक्षसम्यक् तनिसर्वत्र समेव यः अ समप्रमादेन कतत्वस्याप रित्यागेन ॥ २ ॥ सर्वमुद्राबोममुद्रावनातत्र विवहणे निपुणे ।

हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्याविरक्त्याहंतनितिनश्यातु ॥ सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासया नसेहानि
हेत्या ॥ १ ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे ॥ निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा जिहासया
देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ॥ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्यक् ॥ सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्य
शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचां ॥ २ ॥ सर्वत्र मद्भावविवक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ॥ योगेन धृ
त्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुशलोहमाख्यं ॥ ३ ॥ कर्माशयं हृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रम
त्तः अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यगवेक्ष्याशु समस्तयोगात् ॥ ४ ॥ ॥ राम० ॥

नाविज्ञानविराजितेनस्वनुभवपर्यंतेन ज्ञानैर्योगेन समाधिना धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः ॥ धैर्यप्रयत्न
विवेकैः युक्तः सन् ॥ अहंकाराख्यमुपाधिं विगोहेत ॥ निरस्येत ॥ ३ ॥ ततः साधनानुष्ठानस्य मे दित्याह ॥ कर्माणपाशेर
तेयस्मिन् योगे ॥ नउपायेन यद्यपि साध नोपरमः ॥ सिद्ध एवं तथापि यावद्देहपातं तद भ्यासं शंकावारण
योक्तं ॥ ४ ॥ राम० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम० २५

अन्यस्योपदेशोऽवश्यकायमाह मनुजः काम्यकर्मसु रुचं योजयन् गर्त्ते संसारकूपे योजयते पातयति तं समनु
जः कमर्थंयु
स्वार्थं लभेत
नकमयीत्यर्थः
२

किं वा पुत्रानपि ताभिः स्यात् गुरुर्न सपुत्रजनाः एवमनुशिष्यात् स्वलोकं यः कामयते यद्धा मदनुग्रहरूपवार्यो यस्य
विमन्युः शिष्याहितस्यान् करणोपि कोपरहित्यः अनन्तानन्तक्रमाविदुषः श्रेयो बुद्ध्यैकर्मसु मूढान् ॥ १५ ॥ नयोजयेदित्येतदुप
पाद्यति विभिः नष्टदृष्टिरेतु यस्तेति निकामं अनितृप्येकामो यस्य ॥ १६ ॥ तमीदृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वान्नेव कः तं प्रवर्त्तयेत्
न कोपि उत्पथगं कंतमं धं यथा तेन एवगर्त्ते तिकः बुयात ॥ १७ ॥ समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्तिमार्गोप
देशेन यो न मोचयेत ॥ स गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः यद्धा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात अतस्त गुर्वादिर्न स्यादिति निषे
कं योजयन्मनुजो ऽर्थं लभेत नियातयन्नष्टदृष्टिं हि गर्त्ते २

एवं शिष्यां स्वतनयांश्च गुरुर्वा महीलोककामोमदनुग्रहार्थः ॥ यद्वा विमन्युरनुशिष्याद्यतन्नात्मजान्योजयेत्कर्मसु क
र्मसु मूढान् ॥ १५ ॥ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्यो ऽर्थान्समीहेत निकामकामः अन्योन्यवैरः सुखलेशहे
तोरनन्तदुःखं च न वेद मूढः ॥ १६ ॥ कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिद् अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानं ॥ दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कु
बुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्धं ॥ १७ ॥ गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्यात् जननी न सा स्यात् ॥ दैवं न तत्
स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं ॥ १८ ॥ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ॥
पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आराद् अतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥ १९ ॥ ॥
१२

यः ॥ ततश्च पिता न स्यादिति पुत्रोत्पादनं यत्नेन कार्यमित्यर्थः ॥ देवं देवता न स्यादिति पूजा न यत्यात्मेत्यर्थः एवमन्यदपि
द्रष्टव्यं ॥ १८ ॥ एवं मोक्षधर्ममनुपादिशन्नात्मनः सर्वपूज्यत्वं प्रतिपादयन्नेवमाह इदमिति त्रिभिः दु
देवमनुष्याकारं मम दुर्विभाव्यं विना कर्मादि स्वाविलसितं न त्वहंकृतं नामनुष्यद्वन्मित्यर्थः मे हृदयं तु न हि किं तत्र हृ
दये यत्र धर्मः ॥ ततश्च हंसत्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मया अधर्म आराद्दूरे पृष्ठे कृतस्तस्माद् इनः ॥ अत एव मामृषभं
श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥
भौ २

लक्ष्मण ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा.पं.
टी.
२८

त्र

भवंतश्च हृदयेन शुद्धसत्त्वमयेन जाताः तस्मान्मं वै हितं वा महदइमं सनाभं सोदरं भजध्वं ॥ ननु त्वं तत्र भ्रातॄन्नाववयं भजे
मेत्याज पुत्रत्वान्मुना स्त्रपाल यामेति चेदत आह तदेव भरणं शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भवतामत्रैव सर्वं कृतं स्यादि
तिभावः ॥२०॥ इदानीं ब्राह्मणानां श्रैष्ठ्यं व्याहर्तुं न्याशयेनेन तेषां ॥ सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहं
तीति वीरुधः स्थावराः तेभ्यः प्रतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपि सरीसृपाः सर्पंतीति जंगमाः तेष्वुत्तमा इति सर्वत्रानुष
ङ्गः तेष्वपि सबोधा निष्ठा येषां ते पश्वादीनां ने कीटादिभ्यः ततः तेष्वपि मनुष्याः ततोपि प्रमथाः भूतप्रेतादयः
ततोपि गंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोन्ये विबुधानुगाः किंनरादयः तेभ्योसुरा देवासुरेभ्यः सर्वेभ्योपि देवाश्च मघवत्प्र

तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजा
नां ॥२०॥ भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोपि गंधर्वसिद्धा वि
बुधानुगा ये ॥२१॥ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां भवः परः सोथ विरिंचवीर्यः सम
त्परोहं द्विजदेवदेवः ॥२२॥ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत् पश्यामि विप्राः किमतः परं तु यस्मिन्नृभिः प्रहु
तं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥२३॥

भ्यः इतरेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥२१॥

परं श्रेष्ठः सम्भवः २

धानाः देवेभ्योपि ब्रह्मसुताः दक्षादयः तेषां मध्ये भवः विरिंचो वीर्यं शक्तिः कारणं यस्य सः विरिंचवीर्यः ब्रह्मा
त्मजत्वात् ... ततः परं इत्यर्थः स विरिंचो मत्परः अहं परो यस्य हि द्विजदेवा ब्राह्मणा एव देवाः ...
प्रज्ञा यस्य सोहं ॥२२॥ ब्राह्मणैस्तुलये तुलये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणान्यत् तु भूतं किं पश्यामि न किंचि
दित्यर्थः विप्रा इति ... ब्राह्मणानां संबोधनं समस्यैवाभावादधिकं कुतस्त्यमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः नाहं तथाग्नि
भ्यो यस्मिन् ब्राह्मणे श्रद्धया प्रकर्षेण हुतमन्नादिकामं पर्याप्तं यथेष्टमहमश्नामि ॥२३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेनतूर्ष्णं निर्वेदाख्यानेर्बृसिणेनरह्लोके भूतायत्रवब्राह्मणेमत्वादृर्येष्टिगुणाः संतिततः परंकिंयष्टवामि
[illegible] त्यन्वयः ॥२४॥ निःस्पृहत्वमाह ॥ मत्तोपियेषानकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषामितरेणराज्यादिनाकिं
मुस्यात्तनकिमपि ॥२५॥ नदेवंब्राह्मणसंमानेविधायेदानींसर्वभूतसंमानेविधत्तेहेसुताः ॥ सर्वाणिजं
गमानिस्थावराणिचभूतानिमदधिष्ठानतयावोयुष्माभिः संभजनीयानिपदेपदेदृष्टेणदृष्टेणविविक्ताह ।

भूतानन्नहृष्ठानीमपुराणीयेनेहसत्वंपरमंपवित्रं ॥ शमोदमः सत्यमनुग्रहश्चतपस्तितिक्षा
नुभवश्चयत्र ॥२४॥ मत्तोप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् ॥ येषांकिमुस्या
दितरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजां ॥२५॥ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणिभूतानि ।
स्थानाध्रुवाणिसंभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे ॥२६॥ मनोवचोदृक्करणे
हितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि ॥ विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीहे
त ॥२७॥ श्रीरामायनमः

त्वामत्सरादिरहि[illegible]नाहष्टिर्ये[illegible]षांतैस्तदेवंममार्हणं ॥२६॥ सर्वकर्मणांईश्वरर्पणंविधत्ते ॥ मनो ॥ राम
वचोदृष्टयामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणमाराधनमेवसाक्षात्कृतंफलंयेनप
रिबर्हणेनविनाकालपाशाद्विमोक्तुंनईशेनसमर्थोभवेत ॥२७॥ रामायनमः ॥श्रीरामायनमः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भाग॰
पं॰टी॰
१०

ष्टलवत्सपि दीनानपि लोकानुशासनार्थमनुशास्य मुनीनां पारमहंस्यधर्ममनुपाशीद विघ्नान भरतमभिषिच्य रा
ज्य स्वयमत्यपदे शान्त्वा मयस्य सभगवानब्रह्मावर्तात्प्रदेशान प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्वरितो वसिष्टः शरीरमात्रप
रिग्रहो यस्य ॥ २८ ॥ अभिभाष्यमाणोपि जनानां मध्ये जडादिवद्वर्तमानः ॥ तूर्ष्णीं बभूवअवधूतस्त्यक्तवेषो यस्य ॥ तूष्
णीं बभूवादिषु त्रयपथेमार्गे मार्गे अवनिचरापसदैः दुर्जनैः तर्जनादिभिः परिभूयमानोपि तदविगणयन्नेवैकचर एक
एकाकी पृथिवीं परिबभ्रामेत्यन्वयः ॥ तत्र पुरं पत्तनं ग्रामाः कृषिवलग्रामाः खर्वटः खेटः कृषीवलग्रामः वाटः पुष्पा

३२

शुकः ॥ एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः ॥ परमसुहृद्भग
वान् ॥ ऋषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्य वैरा
धर्ममुपशिक्षमाणः ॥ स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालना ग्य२
याभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेशः
आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज ॥ २८ ॥ जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधू
तवेषोभिभाष्यमाणोपि जनानां गृहीतमौनव्रतः तूष्णीं बभूव ॥ २९ ॥ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाट
खर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मक्षिका दे॰
भिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवा ल॰२
सत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपि
ताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ॥ ३० ॥ राम ॥ ॥ ॥

दि॰२

दिवाटिका शिबिरं सेनानामस्थानं व्रजा गवां स्थानं घोषो गोपानां सार्थो यात्रिकजनसंघातः ॥ आश्रमा ऋषी
णां तर्जनं तर्जनाद्यनुप्रहारः ॥ मेहनं उपरि मूत्रोत्सर्गः ष्ठीवनं निष्ठीवनं ग्रावा पाषाणैः ताडनं रजसश्च प्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः

भयजनने
२

दुरुक्तं पापः ॥ एतैरगणनेहेतुमाह सति का मिथ्या वितत एव हेतुः असति मिथ्याभूते संस्थाने संस्थिते देहे तत्रापि लक्ष
णमाकारो यस्य सदेत्यपदेशो मिथ्यात्मत्वं यस्य तस्मिन् त्रिरभिमानत्वातके न हेतुना उभयोः सदसतोर्योऽनुभवः तत्स्वरू

स्त्रीवनं ३

त्वयमनवमाहिमवस्थानेनेनासमारोपितावविखण्डितं मनाः पृथिवीमेकचरः
परिबभ्राम ॥ ३० ॥

रूस
१०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुटिलाश्रमे १

सवृनटाग्रहस्यग्रहीनस्त्वादृशपन ॥ नमस्तेनः पराकपुरुतोवलंबमानास्तेनजटिलास्तकपिलास्तकेशाः तेषां
भूरिभारोयस्यसः अवधूतमनाहतेनअतएवमालिनेनिजशरीरेतेन ॥ कथंभूतोण्वेवमहदृशपत ॥ अति सुकुमार
गात्रकरचरणोरःस्थलानि तथाविपुलाबाहादयः ॥ तएवावयवाः तेषांविशिष्टन्यासः संनिवेशोयस्य सः
तथाप्रकृत्यैवसुंदरः स्वभावसिद्धोहासः तेनशोभनेमुखेयस्य ॥ नयानवनलिनदलवदाचरतीति येषां ॥
नासे॰ शिशिरंनामयहारिकनीनिकेययोः अरुणेआयतेनयनेतैर्भ्यांरुचिरः तथासदृशाग्र नासिकाः सुभग

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनावयवविन्यासः ॥ प्रकृतिसुंदरस्वभा
वहासस्तुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपो
लकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेन पुरवनिता नामनसिकुसुमशरासनमुपद
धानः ॥ परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृ
हीतइवादृश्यत ॥ ३१ ॥ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रति
क्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितः ॥ शयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेह
तिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः ॥ ३२ ॥ ॥

स्वकपोलकंठनासिका यस्य सः तथाविगूढस्मितंयद्वदनंतस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिका
मसृष्टिंदधानः ॥ एवंभूतोपितथादृश्यतेतत्रावधूतः ३१ ॥ यर्हियदालोकंजनंयोगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणःपश्यन्
वधूवनमप्रतिक्रियाकर्मयोचनिंदितमित्याचक्षाणः ॥ तदाआजगरंव्रतमास्थितः सन्शयानएवअ
स्त्रा तिस्मतावधः श्रेजगरेव्रतेनामकुत्रवास्थितास्तप्रभुक्तकर्मोपभोगः ॥ अवमेहतिमूत्रयति हदतिपुरीषमुत्सृ
जति ॥ उच्चरितेपुरीषेविचेष्टमानोविलुठन् ॥ तेनैवादिग्धाआलिप्ताउद्देशाःप्रदेशायस्यसः ३२ ॥

हर

श्री भाग: पं. टी. ८

न१

वीभत्समित्याशंक्याह तस्येति ॥ पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंधं यस्य स वायुः ॥३३॥ एवं गवादिचर्यया पाना
दिकरोतिस्म तदेवाह व्रजंस्तिष्ठन्नित्यादि ॥ काकमृगगवामिव यान्यद्यपि चरितं तेहात्रियस्य ॥३४॥ नानायोगचर्याः
आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेव परिवर्जनीयत्वमिति प्रदर्शनाय तथाकृतवानवस्तु
तस्तु भगवान् ॥ यतः अविरतः परममहानंदानुभवो यस्य ॥ शांतगुणावेनौ ... ये आनंदः तरं भगवत्स्वरूपः किं

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुः तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभिं चकार ॥३३॥ एवं गोमृ
गकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः ॥ शयानः काकगोमृगचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म २२
इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिः ऋषभोऽविरतपरममहानंदानुभव आत्मनि स
र्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थ
परिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपग
तानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंदत ॥३५॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते पंच
मोऽध्यायः ॥ ॥ ५ ॥ राम

न२

वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेन ॥ अभेदेन न विद्यते अंतरोदर्षमिव छिद्रं न रामध्ये ॥ उदरस्य देहोपाधेर्भावः तेन
... निःहोपाधिनेनार्थः स तः एव सिद्धः समस्तार्थैः परिपूर्णः परिपूर्णो योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत वैहा
यसं विचरणं ॥ मनोजवत्वं ॥ मनस इव देहस्य वेगं हृदयस्य ... ण दर्शनं हे नृप हृदयेन नमनं ॥ इति श्रीभावार्थदीपि

राम ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

षेषु लीलाभिमानस्य देहस्यागच्छमोभिधा। प्रदर्हंतं स्वाम्रिय॰ःपश्यति। योगेश्वर्याणिनाम्यनेष्टदिनस्ते तस्मृत्तु तिनेति। भगवाः हे भगाव। त्वयोगेन समीरितमुद्दीपितेयत्नज्ञानेनेनस्त्र। वभर्जितानिदग्धाकर्मबीजानि। एगा दीनियैः तेषायदच्छयाप्राप्तानियोगैश्वर्याणिपुनः। क्लेशदानिभवितुंनार्हन्तिप्रतःकिमिति। नायम्यनेदंततः न्यर्थः ॥१ अंगीकृत्यपरिहरति मनामिति। एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्पंचेस्यमनसोविश्वासेनसंगच्छेतेनसम

च॰ ले॰

यो

राजोवाच ॥ नन्वनेभगवन्नात्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानांमैश्वर्याणिपुनः क्लेशदानिभवितुमर्हंतियदृच्छोपगतानि ॥ ऋषिरुवाच। सत्यमुक्तंकिंत्विहवायकेनमनसोऽ द्धाविस्त्रंभमनवस्थानस्यशठकिरातइवसंगच्छेते तथाचोक्तं नकुर्यात्कर्हिचित्सख्यंमनसिह्यनव स्थिते। यद्विस्त्रंभाच्चिरात्चीर्णंचस्कंदतपऐश्वरं॥ २॥ रामायनमः ॥ २॥ ॥

पू

क। प्राप्नुवंतिपावः किरातोयथाम्नेतेषपिमृगेषु। शठेकिरातेयथाम्नगाइतिसमम्येनंवा। पाठांतरेशठोवं चकः। किरातोवणिक्। व्यवहर्तरियथाप्रसिन्वाव्यवहर्ताविश्वासेनयातिइत्यर्थः। पान्तिकोदोषोवर्जनी यः॥ अत्रपदेष्टेनाम्यनेदंतत्रइतिभावः। २। यद्विस्त्रंभात्। यद्विश्वासात्। चिराच्चीर्णं बहुकालसेवितंतपः। वस्क दस्खलवेश्यैरंविस्रोमोहनीत्रूपरर्शतेन। यद्वाईश्वराणांसमर्थानामपिसौभरिप्रभृतीनांतपः॥ २॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
१२

नेवदेहेनः नित्यस्थितिकृतनविद्यामोयेभ्योगी नदीयंमनः कामस्तत्तमनुये ३ यत्तेषांवृच्छिद्रंप्रवेशंददाति ॥ यथा
कृतविद्यामस्यपत्नुः पुंश्चलीजायाजारालामवकाशंदत्वापतिंघातयति ॥ तथामनोपिकामादिभिर्योगिने
पंघ्नयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ईश्वरीन्कथयन्नुपसंहरतिकामद्गतियन्मूलः ॥ पवित्रिमिनोभवतितन्मनः ॥ कोनुबुधः स्त्रीः
कुर्यात्स्वाधीनमितिमन्येत ॥ ५ ॥ प्रासंगिकंसमाप्यप्रस्तुतमाह ॥ अथेतिसर्वाविलानांललामोमडुनभूतो लोकपालानां २
पिडपदतावाधितानाद्युहविर्मिलानास्डपरामदेहाभिमानेजडैविलक्षणैरनेकप्रकारैरवभूतवेषादिभिःतः

नित्यंददातिकामस्याच्छिद्रंतमनुयेरयः ॥ योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेवपुंश्चली ॥ ४ ॥ कामोमन्युर्मदो
लोभःशोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्कोनुतद्बुधः ॥ ५ ॥ अथैवमखिललोकपा
लललामोविलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनांसांपरायवि
धिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरंजिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाणउपर
तानु वृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥ तस्यहवाएवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावासनया
देहइमांजगतीमभिमानाभासेनसंक्रममाणः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राम ॥ ॥

विलक्षितोभगवत्प्रभावोयस्मिन ॥ सांपरायविधिंदेहत्यागप्रकारंप्राधान्यायेयभावव्याख्यानार्थमाह अन
र्थांतरभावेनअभेदेन ॥ उपासना यायास्तन्यार्थमाह ॥ असंव्यवहितं ॥ ६ ॥ मनसास्वयंनकेप्यभिमानेकेनापि राम॰
संस्कारेणदेहःप्रचलति ॥ तथाकुलालचक्रं सोयमभिमानाभासः तेनसंक्रमजीवन्मुक्तानामविःधावा १९
मन यामभवतीतिततोविशेषमाह ॥ योगमायावासनयेति ॥ ७ ॥ राम॰ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेणुमंतोर		अनुचदिते

कौंकादीनां देशानां गताः सन्तः कयापि वासनया ग्रासीकृत प्रथमकवलो येन असंवीतो नग्रः ॥ ८ ॥ समीरवेगेन विधूनानां कपिनां नासिकर्षणेन जातउग्रोदवानलः ॥ आलेलिहानः सर्वतो ग्रसन् ॥ ९ ॥ अथ वत्सवेषेण अस्य भदेवः तत्र गतउपेतस्य सूचकमात ॥ यस्मिन्किल अग्रमातीतं तद्दुष्टावासिष्ठ उपाकर्णय अर्हन्निति नाम अस्य महाराजास्य येंद्र उपशिष्यशिलिवाकुपथभ्रामो पापंडं च तत्र जनमतीपयास प्रवर्तयिष्यत अस्मन्वयः ॥ तत्र हे

कौंकवेंककुटकादीनां देशानां कुपथोपगतः ॥ कुटकाचलोपवनस्य आस्यकृताप्रथमकवलः ॥ अदद्ववमतकमर्य जोसंवीतएवविचचार ॥ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलेन दग्धमालेलिहानः ॥ ९ ॥ यस्य किल अनुचरितमुपाकर्ण्य कौंकवेंककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणेन भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्तयिष्यते ॥ १० ॥ येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीनाः ॥ देवहेलनान्यपव्रतानि निजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यंति ॥ ११ ॥ ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे स्वयमेव प्रपतिष्यंति ॥ १२ ॥ ॥

तः कलाविद्यादि भवितव्येन प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन ॥ १० ॥ येन प्रवर्तके न मनुजेषु पश्चात्तिकृष्टाः स्वविधिनियोगो यस्मिन् ॥ शौचचारित्रेण विहीना ॥ देवावज्ञारूपाणि स्नानादीनि व्रतानि गृह्णानावेदादीनां दूषका भविष्यंति ॥ ११ ॥ तत्फलं चांधंतमः प्राप्स्यंतीत्याह ते चेति ॥ अर्वाक्तनया अवेदमूलया निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतप्रथमयाश्वस्ताः कृतविश्वासाः ॥ १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग०
टी०
२०

ननु तर्हि श्रवणं कथं कारी किमर्थोयमृषभावतारः तत्राह॥ अयमिति रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः
तस्य कैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान्॥ १३॥ अधिकं पुण्यं यस्मिन् एतद्वारं तं वर्षं ऋषभाद्यवतारगुणकानि कर्माणि
१४॥ प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः स्पष्टः यत्र वंशेऽयमृषभस्तात॥ आकर्मं मोक्षस्तस्य हेतुं धर्मं चचार॥१५॥ अपरः कोऽनु
योगी अस्य काष्ठां दिशां मनसाप्यनुगच्छेत्॥ यो योगी येन ऋषभेन असन्नया अवरस्तु तेन उदस्ता निरस्ता योगमाया सिद्धी

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः॥ तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायन्ति॥ १३॥ अहो भुवः सप्त
समुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत्॥ गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति॥१४॥ अ
हो नु वंशो यशसावदातः प्रैयव्रतो यत्र पुमान् पुराणः॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यः चचार धर्मं यदकर्महे
तुं १५ को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी॥ यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्य
सत्तया येन कृतप्रयत्नाः॥ १६॥ इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य
विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृ
णोत्याश्रावयति वावहितो भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते॥ १७॥ ॥

वाञ्छति कथंभूताः कृताः प्रयत्नो यासां तदर्थं प्रयत्नं चरोतीत्यर्थः॥ यद्वा कथंभूताः उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितु
मयतनादपीत्यर्थः॥ १६॥ विशुद्धाचरितमेयतत्र ईरितं कथितं तत्तत् समस्तं दुश्चरितं अभिहरतीति तथा॥ परममहामं
गलानां मयनं च॥ अवहितः सन्॥ अनयोरपि श्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेण भक्तिः सम्यगनुवर्तते भवतीत्यर्थः॥ १७॥ २०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भक्तेः परमपुरुषार्थमाह ॥ यस्यां भक्तावेव नतयोगादिषु अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयंतः स्वयमासादि
तमप्यर्पितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि ॥ अनादरे हेतुः ॥ भगवदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः सर्वपुरुषार्था
येः ते ॥१८॥ नन्वं भगवतोति सुलभत्वदर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादियमतिरेवेत्याशंक्याह ॥ हे राजन् भवतां
पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा दैवं उपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिः नियंता किं बहुना क्वच

वर

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयं
तस्तथैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि ॥ स्वयमासादितं नो एवाद्रियंते
भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥१८॥ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः
क्व च किंकरो वः ॥ अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं ॥१९
नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्य यः करुणयाभ
यमात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै ॥२०॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः

॥६॥

दाचिद्दौत्यादिषु वः पांडवानां किंकरोऽपि ॥ आस्तां वार्ता ॥ अस्तु नामैवं तथाप्यन्येषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं
ददाति ॥ न तु कदाचिदपि सप्रेमभक्तियोगं ॥१९॥ वर्णितमृषभावतारं नमस्करोति ॥ नित्यमनुभूतं यन्निजं स्वरूपं
स एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः ॥ अतद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन प्रसुप्ति ॥ विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य ६
तस्य जनस्य करुणया यो निर्भयमात्मस्वरूपं व्याख्यातवान् तस्मै नमः ॥२०॥ इति श्रीभावार्थे पंचमे षष्ठोऽध्यायः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भाग॰ पं टी॰ ४१

अध्यायानांत्रयेणाथविस्तरेणभराख्यानमीरितं ॥ अष्टभिर्भरताख्यानमतःप्रस्तूयतेस्फुटं ॥१॥ सप्तमेभरतोरा॰
जोविधिवद्यज्ञैर्हरिंयजन् ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणोहरिक्षेत्रेभजन्हरिं ॥२॥ संचिंतितः संकल्पेनैवराज्यपाले नियुक्तः १
आत्मनोनुरूपान्भूतादिवहंकारइव ॥ भूतसूक्ष्माणीतिसंततित्वेहेतुः ॥२॥ भारतमितियस्मिन्नारभ्याप
देशनयस्मीयंतिश्राद्धयः सूचितः ॥३॥ बहुवित्सर्वज्ञः ॥४॥ यज्ञाग्न्यादिरूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपंउच्चावचैर्महद्

श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवतावनितलपरिपालनायसंचिंतितः
तदनुशासनपरः पंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥१॥ तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपा
नात्मनः पंचजनयामासभूतादिरिवभूतसूक्ष्माणि ॥२॥ सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणं
धूम्रकेतुमिति ॥ अजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति ॥३॥ सबहुविन्मही
पतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्य
पालयत ॥४॥ ईजेचभगवंतंयज्ञक्रतुरूपंक्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमास ह्ला २
चातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ॥५॥ ॥ रामाय ॥

द्भिरल्पैश्चक्रतुभिः कर्मभिः ॥ श्रद्धयाईजेइत्येतदेवाह ॥ आहृताः स्वाधिकारेणानुष्ठितायेअग्निहोत्राद
यः तेषांप्रकृतिभिरग्निहोत्रादयो ॥ द्विविधाः सकलांगयुक्ताः प्रकृतयः विकलांगाविकृतयः ॥ इतिते
हिंविधैरपिद्वाभ्यांनित्यर्थः ॥ अनुसवनमित्यंतंचातुर्होत्रविधिनाउपपत्त्यतेवागयं ॥५॥ ॥ रामाय ॥ ४१

किंच संप्रुवरत्न प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरचिताग्रनष्टिताः अंगक्रियायेषां तेषु पद एवं तत्र वासुदेव एव भावयत्
मानः चिंतयन् ॥ स यजमानो यत्र भाग्यदेवाः सूर्यादयः तान् पुरुषस्य वासुदेवस्य अवयवेषु चंदिषु अभ्यध्याय
त ॥ ननु एष कर्मनेत्रनयः ॥ अपूर्वे पद्ध हृय मीमांसकानां तदानीमेव महत्त्वेनो प्तन्न फलमेवापूर्वेकालांतर
फलो ज्योतिष्टोमादिकं कर्म स्वाक्रियैवेति ॥ तदुक्तं यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिद्ध्यति सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा पि फ
दे ३ लमेवोपजायत इति तैर्वाद ॥ क्रियाफलं धर्मोप्यमिति चेन्नन्वयधंगं देवता ॥ कर्मप्रधानमिति मतं तदि
कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् ॥ तदुक्तं कर्मण्यः प्राग्योगस्य कर्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सापू
र्वमिष्यत इति ॥ अथ देवताप्रधानं कर्म तद्देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादरूपत्वात् अपूर्वस्य देवताश्र

संप्रुच वर्त्मनानायागेषु विरचितांगक्रियेषु एवं यत्र क्रियाफलं धर्मोऽयं परे ब्रह्मणि यत्पु
सर्व रुषे देवतालिंगानां मंत्राणामर्थनियामकतया ॥ साक्षात्कर्तरि एवं देवतायां भगवति वा
सुदेव एव ॥ भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविर्भिर्धूर्त्तभिर्गृहीत्वा मायेषु स यजमानो
यत्र भाजो देवाः तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ॥ ॥ ६ ॥

६

यत्त्वमेवयुक्तं प्रोक्षणायाग एवं स्येव ब्रीह्याद्याश्रयत्वं ऊ तो वासुदेवाश्रयं अपूर्वं भावयति ॥ उच्यते यत्कर्तृ
निष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यांतर्यामिणः ॥ प्रवर्तकत्वेन महाप्रकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वं न तत्र तत्प्रयोज्ययज
मानाश्रयं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात् अन्यथा अस्वतंत्रमपूर्वाश्रयत्व प्रसंगात् ॥ तदेवाह ॥ साक्षा
त्कर्तरीति देवताश्रयत्वेपि वासुदेवाश्रयत्वमेव स्यात् ॥ परदेवतायामिति परदेवता हेतुः ॥ सर्वदेवतालिं
गानां तत्र देवताप्रकाशकानां मंत्राणां येषां इंद्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वं फ
लदातृत्वाच्च पुरुषमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ एवं भावनमेवात्मनो नैपुण्ये कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः

कर्मणामीशिर्विधिवत्संतानकर्ममध्यमानिलाणं ॥ ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ग॰
पं॰ टी॰
२२

एवंभूतयाकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यभक्तिर्जायतेत्यन्वयः क्वअंतर्हृदयेयआकाशः सएवशरीरंमे अभिव्यक्तिस्था
नंयस्यतस्मिन् ब्रह्मणिकीदृशेमहापुरुषरूपोपलक्षणे । आकारोयस्यतस्मिन् । किंचश्रीवत्सादिभिरु
पलक्षिते । निजपुरुषाणांनारदादीनांहृदिलिखितवत् नु निश्चलतयास्थितेनउक्तेनपुरुषरूपेणआत्मनि
स्वमनसिविरोचमानेकीदृशीभक्तिः अनंतानिप्रायेणेधमानोरयोवेगःप्रकर्षोयस्याः ॥७॥ एवमनुहृत्या
वर्षाणामयुतानितेषांसहस्रंतत्पर्यंतकालेवसितोनिश्चलः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगारंभसमाः

एवंकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरु
षरूपोपलक्षणेश्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषहृल्लि
खितेनात्मनिपुरुषरूपेण॥ विरोचमानउच्चैस्तरांभक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत। ७॥ ए
वंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोधियुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृ
पैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज ८
यत्रहवावभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानांनिजजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतइच्छारूपेण
९॥ यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति। १० ।॥

कैश्च

त्रिसमयेऽनसः॥ अधियुज्यमानंरिक्थंधनंयथाविभागंविभज्यसकलसंपदांनिकेतात् । आरा
श्रयात् । स्वगृहात्पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रंप्रवव्राज ॥८॥ यत्रक्षेत्रेविद्याधरकुंडेवात्सल्यंकर्तुंस्वेनसान्नि
ध्यंक्रियते । भक्तानामपेक्षितेनरूपेणसन्निहितोभवतीत्यर्थः ॥९॥ आश्रमस्थानानिउभयतउपर्य
धश्च नाभिर्येषांतैः दृषच्चक्रैः ॥ शिलामध्यगतैश्चक्रैः चक्रनदीगंडकीसरितांश्रेष्ठापवित्रीकरोति प्रम॰ ९
२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकलः एकः । आराधनं समीहमानः ॥ उपरताः विविक्तः शुद्धः । अत एव उपरतो विषयाभिलाषो यस्य उपभृतः ॥
संवृद्धः उपशमो यस्य ॥११॥ प्रवर्द्धमानानुरागस्य भरेण यद्द्रुतं द्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् । शैथिल्यमनुपमो यस्य ॥ आ-
त्मनि देहे उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलं रोमहर्षवृंदं यस्य । ककारः समासांतः । औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेण
चा

तस्मिन्नपि किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः कंदमू-
लफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः
परां निर्वृतिमवाप ॥११॥ तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्द्धमानानुरागभरद्रुतहृदय शै
शैथिल्यः । प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धा-
वलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमा-
ह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥१२॥ राम॰

निरुद्धो अवलोको ययोः तेन नयने यस्य सः । एवं वर्तमानस्तामपि भगवत्सपर्यां न सस्मारेत्यन्वयः । तदेवाह । निज-
रमणस्य स्वप्रीतिदातुर्ये अरुणे चरणारविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः । समृद्धो भक्तियोगः तेन परिप्लुतः स-
र्वतो व्याप्तः परमआह्लादः परमानंदो यस्मिन् । गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढा निमग्ना धिषणा यस्य ॥१२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धृतानि भगवद्व्रतानि येन सः ॥ भगवंतं सूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाचेत्यन्वयः ॥ कीदृशः एण्या हरिण्या अजि
नमैणेयं तदेव वासः तेनानुसवनाभिषेकेनार्द्राः कपिशाश्च याः कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः
सूर्यप्रकाशिकया ऋचा हिरण्मयं ध्येयं सदा सवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तं उज्जिहाने उद्गच्छति सति ॥ सका
रांतपाठे सनंतनात्पवायचक्षुर्प्रार्थ्येत्समपद ॥ १३ ॥ परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्वात्मकं सवितुर्देवस्य सूर्य
स्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः ॥ जातवेदो यतः कर्मफलं यस्मात्तत्कर्मफलप्रदमित्यर्थः ॥ अत्र हेतुः ॥ यन्मनसै

इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च वि
रोचमानः ॥ सूर्यर्चा भगवंतं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच ॥
१३ ॥ परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ॥ सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे हं
सं गृध्राणं नृषद्रिंगिरामिमः ॥ १४ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वेदं विश्वं जजान ससर्ज ॥ पुनश्च अदः सृष्टं विश्वं ॥ अंतर्यामिरूपेण प्रविश्य गृध्राणं कांक्षंतं हंसं जीवं
सुरेतसा चिच्छक्त्या विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः ॥ नृषु सीदति उपाधितया ॥ तिष्ठतीति नृषद् बुद्धिः तस्या
रिंगिं रिंगणं गतिं राती ददातीति नृषद्रिंगिरा तां नृषद्रिंगिरां वा छंदसीत्यमि पूर्वं रूपमनाभावः ततस्तं
ईमः शरणं व्रजामः ॥ १४ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ रामायनमः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गृहमेधभजनो विस्मृतस्वकर्मानुष्ठानः । एणशावस्य प्रसंगात् स्वजातनेमेण नमीयते । हरिणपोषिकृतः संगः एतेनैव योगि
नः इतिनिग्रहणीय इति भवतैव एणपोषणे । नैयमिकं नित्यनैमित्तिकं विधिप्राप्तं आवश्यकमर्थप्राप्तं मूत्रोत्सर्गादि कृ
तमभिषेकादि कं येन । ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् । उदकान्ते नद्याः तीरे जलाशयाभ्याशं नद्याः समीपं पेपीयमाने अ
त्यामं पायमाने भृशं नितरां वदेव तत्क्षणमेव । अविदूरेण समीपे मृगपतेः सिंहस्य उन्नादो महानादः उदगात् ।

युक्तः ॥ एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुद
कान्त उपविवेश ॥ तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम । तया पेपीयमा
न उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत् ॥ तमुपश्रुत्य सा मृगव
धूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिर
गततृषा भयात् ॥ सहसैवोच्चक्राम ॥ तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः नि
स्रोतसि निपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्याञ्चिद्दर्यां कृष्णसार
न॰ सती निपपाताथ च ममार ॥ २ ॥ राम॰ ॥

प्रकृत्या स्वभावेन एव विक्लवा व्याकुला ॥ सुतरां तु हरिभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः पारि
प्लवा इतस्ततो विभ्रान्ता नेत्रा अनुगतास्तृषा यस्याः ॥ अन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ उरुभयेन अवगलितः उरु
देनस्थानात् विचालितो योनेर्निर्गतः सन् ॥ स्रोतसि प्रवाहे निपतितः तत्प्रसवोत्सर्पणे उत्सर्पणं उल्लंघनं
भयं च तैः खेदेनातुरा पीडिता दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः पपात ततः तेनैव मृता च ॥ ३ ॥ ॥

दि॰

ना

श्री॰ भाग॰ पदी॰ २४

एवं कृष्णकेहरिणा बालकं ॥ अपविद्धं बंधुभिः स्वकं इति प्रतैः कृपणानादिहेतुभिर्यानुकंपातया नयत ॥ ४ ॥ कृतो निजः
स्वीय इत्याभिमानो येन पोषणा [illegible] रणादि पालनेश्वकादिभ्यो रक्षणा प्रीणानेकं रयनादिना लालनेबुवनादिना
प्रतैर्यदनुष्ठानिमा मक्षिसेन स्नानानो नियमाः स्नानादयः यमाश्चाहिंसादयः तत्सहिताईश्वरापरिचर्यादयश्च ग्रहमे
कैकशो विभुज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वेऽत्र सन्नावभूवुः ॥ ५ ॥ श्रामसक्षिप्रपंचयनिग्रहो इति श्रादिनाइ

तेनैवगणकृगणकेकृपणानां खीतमाऽनुपमानेऽभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुभिर्बालकं पृथाराजर्षिर्भक्त्याऽऽदायवस
तमानत्वभित्याश्रमपूरमनयत ॥ ४ ॥ तस्य हृदवाषणाकृणाकेउ चैवेतस्मिन्कृतनिजाभिमनस्याहवहः ततो
धणापालननलालनप्रीणनानुष्ठानेनात्मनियमाः मकृयमाः शुक्रुषापरिचर्यादयस्प्रकैकशः कतिपये
नाहर्गणेन विभुज्यमानाः किलसर्वेपवादवसन ॥ ५ ॥ अदोवतायेहरिणा कृणाकः कृपणाईश्वराधीनर
णापविभ्रमणारथेणावगणणास्मद्धुंधुभ्यः ॥ परिवर्जितः प्रवाणिवमोपसादितो मामेवमानापितरौश्रा
द्धातीमैयाधिकोश्वेवोपैयायनात्मकेन्चनवेद ॥ मय्यतिविस्मृतश्रतपवमयाममस्वायणास्यपोषः
२२ णापालनप्रीणनलालनमनुस्मृयुनानुष्ठेयंप्रापापेक्ष्याटोषविद्धवा ॥ ६ ॥ नूनंनयासौसर्वथकउपशमशी
लाः कृपणास्मदृष्टपूर्वेविधार्थेस्वार्थानपियुतरानुपेक्षंते ॥ ७

तिस्यादिनाउतिकृतानुष्ठंगाइस्येतत्पर्यंतेनेश्वरवर्यचरणाः कान्वकं ॥ तस्यपरिभ्रमणावेगेतस्वगणाद्भिन्यो
विभ्रंशितः ॥ माइतिमांचपूरणांमापितः ॥ मामेवमातापित्रादिबुद्ध्याउपैयायपश्रयः ॥ योऽकानस्पृष्यसंवृ ... श्वि
तिनः ॥ अत्रस्तनुनापतन्निमित्रेममस्वार्थोप्रेप्रणतीतिदोषहृष्टिमक्रुव
ता ॥ ८ ॥ तदेवहिन्ननेहीति ॥ ७ ॥ रामाय ॥ ॥ २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतिएवंकृतोनुषंगः आसाक्तिर्येनमगजकृ नामगापत्येन सह स्नेहेनानुबद्धं हृदयं येन ॥ ५ ॥ स्नेहानुबंध
नमेवप्रपेदे यतिकृपाकृस्त्रमेत्यादिना स्वधयतीत्येतेन ॥ पालाश्रृकाः स्थानः यदाभय शोकमानो भवति ॥
तदा तेन सहवनं समाविशति ॥ ५ ॥ अनिशायितः प्रणयभूयोयस्मात तं हृदयं यस्य सः ॥ १० ॥ वर्षपतिः भवतः
प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन मनसा तत् भूयात ॥ ११ ॥ अन्यदा अदर्शनेन करुणायथाभवत्येवमनुशोचन्निति होवा

इतिकृत्वानुषंगआसनपायनादनस्थानाशनादिषु ॥ सहमगजकृ नास्नेहानुबद्धहृदयआसी
त ॥ द ॥ कृस्त्रम कृपासमित्यलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणाहकपालो दिश्याभ
यमानोकमानः सहहरिणकुणकेनवनं समाविशति ॥ ५ ॥ पश्चिपुच्चमगधभावेनतत्र तत्र विष
कृमतिप्रणायभरहृदयः कार्पण्यास्कंधेनोहृहति ॥ १० ॥ एवमनुसंगउरसिवाधाशोपलालयत्
हंपरममवाप ॥ १० ॥ क्रियायां निर्वर्त्यमाणायामंतराले प्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत तर्हि
वावस्त्रवर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्तिरस्तु ते वत्स सर्वत इति ॥ ११ ॥
अन्यदाभृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविणइवकृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणक विरहवि
कलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन् किलकश्मलं महदभिरंभित इति होवाच ॥ अपिबतसवे
कृपणः कृपणाबालकोमतहरिणीसुत अहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य
कृतविस्रंभ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन इवागमिष्यति किं ॥ १२ ॥

वेमनयः ॥ अतितर्षेण अत्यौत्सुक्येन हरिणकुणक विरहेण विकलेहृदये संतापोयस्य ॥ कश्मलं मो
हं प्रापितः सन् ॥ १२ ॥ अपीति संभावनायां वते त्यनुकंपायां ॥ अहो इति विदेशाभ किरातयोरिव वंचनपरा
कृरामतिर्यस्य ॥ अकृतसुकृतस्य ॥ निर्भाग्यस्य मम ततं तस्मादिकमगणयन्नविंतयन्नागमिष्यति किं
अपराधाचिंतनेरहितः आत्मप्रत्ययेन स्वविश्वासेन कृतविश्वासः सन् सुजनेनानयथागमिष्यति न हत ॥ १२ ॥

श्री॰
भा॰ गु॰
पं॰ टी॰
२५

शष्पाणिकोमलतृणानि ॥ १४ ॥ नैकचरोपृथक्चरः मृगेन्द्रादिर्यत्र ॥ एकएवचरतिक्रूरस्वभावोव्याघ्रादि
र्नभक्षयतिकिं ॥ १५ ॥ सकललोकस्यक्षेमायस्मात्सउदयोयस्यवेदत्रयीआत्मास्वरूपंयस्यसः सूर्योनि
म्लोचति ॥ अस्तंयाति ॥ मृगवधूभ्यासोनिक्षेपभूतः ॥ १६ ॥ हरिणएवराजकुमारः ॥ आगमसामर्थ्यात्वत्त
दविष्यतीत्यन्वयः किंकुर्वन विविधैःरुचिरैर्दर्पानीयैः निजैः मृगदारकविनोदैः स्थानांविदंअपनुद

र॰

अपितेमेणास्त्रिताश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतंदेवगृणंद्रष्टास्मि ॥ १४ ॥ अपिनहकः पृणाला
हकीमतमोवानैकचरएकचरोवाभक्षयति ॥ १५ ॥ निम्लोचतिभगवान्सकलजगत्क्षेमो
दयस्त्रय्यात्माद्यापिममनमृगवधून्यासआगच्छति ॥ १६ ॥ अपिस्विदकृतसुकृतमागम्य
मांस्त्वविष्यति ॥ हरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैर
संतोषंस्वानामपनुदन ॥ १७ ॥ क्ष्वेलिकायांमांमृषासमाधिना ॥ आमीलितदृक्प्रेमसंरंभेण
चकितचकितआगत्यपृषदपरुषविषाणाग्रेणलुठति ॥ १८ ॥ आसादितहविषिबर्हिषिदू
षितेमयोपालब्धोभीतभीतः सपद्युपरतरासऋषिकुमारवदवहितकरणकलापआस्ते

२५

न ॥ १७ ॥ संभवतिचैतदित्याह ॥ क्ष्वेलिकायांक्रीडायांमृषाव्याजः ॥ समाधिःतेनामीलितेदृशौयेनतंमां
प्रेमसंरंभेण ॥ प्रणयकोपेनपृषतजलबिंदुः तद्वत् ॥ अपरुषेणकोमलेनमृदुनाविषाणाग्रेणलु
ठतिसंघट्टयति ॥ १८ ॥ आसादितंहविर्यस्मिन ॥ बर्हिषिदर्भे दंताकर्षणादिनाचापलेनदूषितेसं
ति ॥ दूषितेतिपाठेबर्हिषिविषयेदूषणंकृत्वेत्यर्थः मयाधिक्षिप्तः ॥ सन्तत्क्षणमेवोपरतक्रीडः
निश्चलआस्ते ॥ १५ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥

राम॰
२५

इति वहुधा प्रलपतो न्यायवादिनो गन्धवननवुद्धर्तं भूभारोपलम्भः से ... नवशुणित्वनन्यस्य ... नमस्करोति प्रभा
श्यान हृदं आहु किं वेति ... नयादिन्यो किंचन तप आचरितं तपस्विन्या सभाग्यायतः यस्मात् तेनुनरां स्वभगा
श्रुपि वितनमस्य्रा स्वरा श्रु दुर्णये ... पदार्नेनित्रन ताकिता नां पंक्तिभिः द्रवीणमृग त्वनरहितस्य अनवद्यानरस्य दुः
खितस्य ममदृविलग्मार्ग स्वयं ... नीत्वात्मानं वताभिः कृतमञ्जलिदिजानां यत्न भूमिं करोति ॥ यस्मिन् देशे मृग
कुस्म: तस्मिन् यथा ... वाधने निस्पृहते: ॥२०॥ नावद्युदिते चन्द्रे मृगांक ... गत्वं संभावयन्ना हस्रपिवित्वि द्विति ॥२१॥

स्वर

किं वा अरेआचरितं नयस्त ... स्विन्याऽनयायदियमवुनि: ॥ सविनय कुसया ... रतनय तन्नुनरस्वभगा
पितवतमास्तुरं पदपंक्तिभिरं विलविद्युगातुरस्य कृपणममदृविलपद्वी स्वयं त्यार्जनं च सर्वतः कृतकौ
जर ते कुद्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां स्वेच्छयं करोति ॥२०॥ अपिस्विदसौ भगवान् उद्युतिरेव मृगपतिभयान्म
नमानं स्मृगावालकं स्वाश्रमपरिसरं हमनं कपणाहृपणाननवत्सल: परि ... ति ॥२१॥ किं वात्मन विस्रंभ
रदवदहनशिलाभिरूपनयमानं ... पस्खलन नलिनीवं समासुपहतमपूमी नयपिशिरकृंतिनाचरागगुणि
नतिमवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥२२॥ ॥ न२

वेदरा सिय्यपा ... प्राप्याह ... किं वेति संभावना यो आत्मनविस्रंभेणज्वरस्तावः सपदवदवदह नस्तस्यज्वालाभि
स्यतनप्यमाना हृदय त्रापाल्लनन लिनी ... ता ... सोढं तमिति स्पलग्रह ... तोनुगनः मृगी
ते नयायेरने मांचरुः ... ति पांतिगमयतितो शिशिरे स्वन ... गुणितं च आवर्तितं पुनः स्वयं द ... दनसलिलं
नदेवमृतमयागभस्तयास्ते नीवे हिमं ... वदनसलिलेपि प्रामयंतीति प्रसिद्धं उपस्तं सपृगीतनयस्ते ... या
देमनो ... रयांन रमेत ... उपस्तं समृगीननयः किंच मांसवधयिष्यमीशो ... समाने ॥२०॥

स्वं नं च मयग्र

श्री· भा· ग· पं· टी· २६

मृगदारकवदाभासमानेनभगवदाराधनलक्षणात्कर्मणःप्रविभ्रंशितः॥प्रारब्धकर्मेवेहेत्वंकथमितरथेतिसा
क्षात्कपञ्चवत्कथमासंगःस्याद्सर्वपरित्यक्ताऽदुस्त्यजात्औरसंयेनअंतरायेणविहितयोगारंभणस्यआत्मनमविग

२२

शुक उवाच॥ एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणतो।
विभ्रंशितःसयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणाच्चकथमितरथाजात्यन्तरएणकुणकआसंगःस्यान्
साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविहतयोगा
रंभणस्यराजर्षेर्भरतस्यतावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालना[illegible]नुषंगेणावि
गणयतआत्मानमहिरिवाखुबिलंदुरतिक्रमः॥कालःकरालरभसआपद्यत॥२३॥तदानीमपिपार्श्व
वर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणोमृगएवाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमृगेणकले।
वरंमृतमनुनमृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप॥२४॥तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभ
गवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह॥२५॥

मृतनु मृतर

णयतः॥आत्मचिंतामकुर्वतस्तावदेवतीव्रवेगः॥कालोमृत्युसमयआपद्यत॥२३॥लोकं
देहंमृगेणसहितंविसृज्यप्राकृतवदेवमृगशरीरमवाप॥कथंभूतंकलेवरंमृ[illegible]तमनुनविनष्टा
पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य॥२४॥आहतविते॥२५॥॥ मृतानर

२

चनि २

श्रद्दोरूहंधीगृणांमार्गानप्रहोरह ॥ अंशमेवाह ॥ ययतः विमुक्ताः समसत्ताः संगाये नविविक्तं गुणारलंयशरणं
ममात्मानतोपीरसममनः सर्वेषांभूतानामात्मनिवासुदेवेसमावेशितंसमहितंस्थूलेसततथात्मन्हरा
देवसत्त्वावगालितेतैः स्तंकेनसमावेशितं ॥ प्रस्ताउस्त्र वणादिषु मियोग नग्रभिनिवेशोनस्थूलात्मनोःसक

नै २

हो
अकष्टंभ्रष्टोहमात्मवतामनुपथा द्विमुक्त समस्तसंगस्यविविक्तपुण्यारण्यशा
रणस्यात्मवतआत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवेतदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्म
रणाभियोगेनाशून्यसकलयामेनकालेनसमावेशितंसमाहितंकार्त्स्न्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्या ११
रान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव ॥ २८ ॥ इत्येवंनिगूढनिर्वेदोविसृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपश ग ४
नेसा ३ मशीलमुनिगणदयितंशालग्रामंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम ॥ २९ ॥ तस्मिन्नपिका
लंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानोमृगत्वनि
मित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३० ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्क
न्धेअष्टमोध्यायः ॥ ॥ ८ ॥ राम॰ ४९

नर्म २

त्तायामायस्मिन् ॥ तेनकालेन ॥ २८ ॥ निगूढोनाविष्कृतोनिर्वेदोयेनसालग्रामोपुलस्त्यपुलहयोराश्रमंकालंजरात्
यत्रहरिणोजातः ॥ तस्मात्पर्वतात् ॥ २९ ॥ ग्रामेवसत्र्यचरोपसर्पकाकीप्रतीक्षमाणोवृषप्रपंचःस्वगतवतिमित्तेति
तीर्थोदकेनार्द्रंकुमाईमृद्दो दकस्यामितार्थः ॥ ३० ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमेऽष्टमः ॥ ८ ॥ राम॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भाग॰ पं॰ टी॰ ५

नवनेनोज्झितविग्रहेण मया गायाभावतः॥ मृगः कालीं पृष्ठतोऽपि निर्दिका स्वमीयुते॥ पितःश्राम्यात्मविज्ञानो भरतो
मृगजो गतं द्वा ध्य कर्मवेगेन नदे नेजाइ विप्रतो॥ आंगिरसगोत्रजातानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य॥ शमादिगुणस्य त्यागेना
लिंग्यादिग्वा वदानादिविद्या कर्मविद्यायुक्तस्य ज्ञानं देहादव्यतिरिक्तभोक्तात्मात्मस्तानेजानंदोपसम
पत्निजः॥ आत्मनासदृशाः श्रुतादयो गुणा॥ येषां ते समानोदरा नव पुत्रा बभूवुः॥ यवीयस्यां कनिष्ठायां च

शुक उवाच॥ अथ कस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरसप्रवरस्य शमदमतपः॥ स्वाध्यायाध्ययनत्यागसं
तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदा
र्यगुणा॥ नव सोदर्या अंगजा बभूवुः॥ मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायां॥ यस्तु तत्र पुमांस्तं परम
भागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः॥ तत्रापि स्व
जनसंगाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणा
६२ रविंदयुगलं मनसा विदधदात्मनः॥ प्रतिघातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृत
स्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य॥ ३॥ राम॰

मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं॥ उत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते इत्युक्तेः
तत्रापि चात्मसंगादात्मनो भ्रंशं आशंकमानस्तु आत्मानमुन्मत्तजडादिरूपेण दर्शयामासेत्यन्वयः॥ किं कुर्वन् क
र्मबंधविध्वंसने श्रवणस्मरणगुणानां विवरणं कथनं च यस्य तद्भगवतश्चरणारविंदयुगलं मनसा
विदधत् ध्यायन् प्रतिघातं विघ्नं आशंकमानः॥ अनुस्मृता स्वपूर्वजन्मनामावलिः परंपरा येन सः॥३ राम॰ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुत्रत्वेहे नैवंह मनोयस्य गार्हस्थ्यं नाधिकारान्समावर्तनान्तान्संस्कारान्विद्यानस्त [illegible] उपनीतस्य पुनः
शौचादीन् ॥ तस्मानभिप्रेतानपि शिक्षितवान् ॥ तत्र हेतुः अनुशिष्टे नहि भाव्यं पितुः सकाशात्पुत्रेणेति ॥ ४ ॥
सोपि च पितुः पितृत्वनिर्वर्तनेच्छया तयेयं समीचीनमिव करोतिस्म ॥ उपाकरणं वेदव्रतादेर्नन्तरं ॥ श्रावणादिमासे
षु वेदानध्यापयिष्यन्नादौ तावत्स व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरः सहितां त्रिपदीं चेन्नादि च तत्रोमासानधीयानमः

तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रत्वेहानुबद्धमना आसमावर्तनान्तान्संस्कारान्यथोपदेशं विद्धान्
उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनियमानतभिप्रेतानपि समशिक्षयत् ॥ अनुशिष्टेन हि भाव्यं
पितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥ स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासमीचीनमिव स्म करोति ॥ छंदांस्यध्यापयिष्य
न् सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्रा
हयामास ॥ ५ ॥ एवं स्वतनुजेप्यात्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूष
क णाद्यौपकुर्वाणकर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः ॥ पुत्रमनुशास्य स्वयं तावद
नधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ॥ ६ ॥

प्यसमवेतरूपं यथा भवत्येवं ग्राहयामास तावतापि कालेन स्वरानुपूर्व्यादियुक्तं व्याहृत्यादि तस्य न गतमि
त्यर्थः ॥ ५ ॥ आत्मभूते स्वतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन शौचादीन्यौपकुर्वाणकस्य सावधि ब्रह्मचर्यवतः
कर्माणि तेनानभियुक्तानि ॥ अनादृत्य पितृपुत्रं अनन्तरनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः ॥ स्वयं काले
नोपसंहृतः मृत इत्यर्थः ॥ अनुशासनं निर्वर्त्य पुत्रस्त्वमेव हेतुमाह ॥ अनुशिष्टेन भाव्यमित्यसन्न्याय्य आग्रहो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा पं
टी
२८

सपत्न्यैसमर्प्य ॥ अनुसंस्थयाअनुमरणेन ॥ समस्यंतपाठेप्ययमेवार्थः ॥ न्यवृत्सततनिवर्तितमेच्छतनिवृत्ताइत्यर्थः
७ ॥ यदाभिभाष्यमाणः तदातदनुरूपाणिप्रभाषते ॥ मूल्यमंतरेणावलाद्यत्कर्मकार्यतेसाविष्टिः ॥ वेतनेमूल्यं
विघसादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति ॥ परंअंगकेकेवलंनत्विंद्रियप्रीतये ॥ ८ ॥ अन्नहेतुद्वयमाह ॥ नित्यसद

न्भ३

अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंसपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् ॥
पितर्युपरतेभ्रातरएनमतत्प्रभावविदः ॥ त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपरविद्यायांजडमति
रितिभ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सत ॥ ७ ॥ सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो
यदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिचकार्यमाणः परेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाच्ञयाय
दृच्छयावोपसादितमल्पंबहुमिष्टंकदन्नंवाभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तं ॥ ८ ॥ नित्यनिवृत्तनिमि
त्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ॥ ९

नितृत्तंनिमित्तंयस्मात ॥ उत्पादकमन्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकमन्यः विशुद्धः केवलोयोनुभावः ॥ सएवानंदरू
पः स्वात्मातस्यलाभः ॥ एवंभूतोहमितितत्त्वानंतस्याधिगमः ॥ प्राप्तिरस्तियस्य ॥ द्वंद्वानिसंमानावमानादीनि ॥ त
द्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः ॥ तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ ॥ ॰ ॥ २८

अनयवसीतोस्मादिषुना कृतांतः ॥ विचचारेमन्वयः कीदृशः पीतः पुष्टः संहननेगाः संहन्यतेनिविडीभवंतिस्मअं
गानियस्यकविनावयवउमर्घैः ॥ स्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनं अन्त्रनर्मर्दनेमर्दनाभावः ॥ अमजतं स्नानाभा
वः ॥ नैर्यद्रजः तेनाप्रकटब्रह्मवर्चसं ब्राह्मतेजो यस्य ॥ यथामहामणिरनभिव्यक्ततेजा भवति ॥ ऊर्ध्वमितेनपटेना
वृताकटिर्यस्य ॥ उरुमणिणाप्रतिमलिनेन ॥ ननत्वतः ॥ तेजानंतियेनैर्जनैरवमतः स्मृत ॥ १९ ॥ यदात्वपरे

पीनोस्मवानवर्षेशुश्रूषयदुवानात्ततांगः संहननेगाः ॥ स्थंडिलसंवेशनान्मर्दनामजनरजसामहामणि
रिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः ऊर्ध्वपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमणिनाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंस्तुयाः
न बहुजनावमतो विचचार ॥ १९ ॥ यदात्वपरतआहारकर्मवेतनतईहमानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्म॥
नि २ णिनिरूपितं तदपिकरोतिकिंतत्समविषमन्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफलीकरणः कुल्मा
षस्थालीपुरीषादीन्यमृतवदभ्यवहरति ॥ २० ॥

स्मादि २

ष्यः कर्मवेतनाहारमयेतमार्गेभवति ॥ तदाकेदारकर्मणिशालिक्षेत्रेकर्दमविलोडनादौ आहारप्रलोभनेनः
निरुक्तःसन् ॥ करोति ॥ किंतत्क्षेत्रकर्दमस्यप्रक्षेपेनक्षेत्रंसमंभवेत् ॥ उन्नतनतउद्धरणेविषमेस्यादितिवेद ॥ भ्रातृ
भिर्दत्तान्कणादीनप्यमृतवत्भुंक्ते ॥ कणान्कूर्णितंडुलान् ॥ पिण्याकंतैलयंत्राहृततिलकिट्टंफलीकर
णत्वषाः कुल्माषाः कीटदृष्टमाषाः स्थालीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नं ॥ २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
२५

न्या १

तस्य रागादिरहितस्य मनसो लोभस्यैव भीतिं तं प्रथ्वां चरितमाह ॥ वित्तं बहु गावसे भ्रमं ॥ वृषलपतिः शूद्रः सामंतः चौरराजः
आलभत आलभं हिंसा कर्तुं प्रवृत्तः दैवात् बंधनविमुक्तस्य पशोः ॥ तमसा व्याप्तानां तिमिरान्त्रापि निशीथसमये अ

अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिः भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभताऽपत्यकामः ॥ १२ ॥ तस्य हदैवमुक्तस्य पशोः पर
दैवीतदनुचराः परिधावंतो निशि निविडनिशीथसमये तमसावृतया मनसापि गतपशवस्त्राकस्मिकेन विधिना के
दारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्ष्यमाणमंगिरसः प्रवरसुतमपश्यन् ॥ १३ ॥ अथ त एनमनवद्यलक्ष
५४ णमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिमन्यमाना बद्धरशनया चंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥
१४ ॥ अथ पणयस्तं विधिनाऽभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य [illegible] भूषणालेपस्रक् ॥ तिलकादिभिः उ
पस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुति
मृदंगपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरतः उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

वीरासनेन पशु

यशात्राव सेसे आकस्मिको दैवनिर्मितः ॥ विधिप्रकारः सतेन ऊर्ध्वविस्थानेन ॥ १३ ॥ अवमृश्य दृष्ट्वा ॥ १४ ॥ पणयः चौ
राः अहतेन नूतनेन उपस्कृतं वेशससंस्थया हिंसाविधानेन गीतादिघोषेण सह ॥ १५ ॥ २५

अलंकृतं १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृषलराजस्यपणिः पुत्रेहितेनवर्त्तमानश्चौरैः ॥ तदभिमंत्रितं ॥ भद्रकालीमंत्राभिमंत्रितं ॥ ७ ॥ धनमदप्रवर
जः तेनोत्सिक्तंनष्टक्रमंयोर्दमनोयेषां ॥ भगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतत्कदर्थीकृत्ययथेच्छंवर्त्तमाना
नांयत्कर्मैतदुपलभ्यदेवीउच्चचाट ॥ प्रतिमांतस्माद्बहिर्निर्गता ॥ कथंभूतमालंभनं ॥ सूनायामपिप्राणकाले
उत्तानतायामपिहिंसायामननुज्ञातंभद्रकालीरूपंतेनगायि ॥ ८ ॥ अमर्षोपरायासनं ॥ रोषश्चपुष्टोदाहनतयो

अथवृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमति
करालनिशितमुपाददे ॥ ७ ॥ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसां
भगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्म
भूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः ॥ सूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुप
लभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली ॥ ८ ॥
भृशममर्षरोषावेशरभस ॥ विलसितभ्रुकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुका विटपकुटि
मेवेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचंतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्ण
शीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवं ॥ अत्युष्णंसहगणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्व
पार्षदैः ॥ सहजगौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया ॥ ९ ॥

रावेशः तस्यरभसेनवेगेनविलसितउज्जृंभितोभ्रुकुटिलवलोविटपः शाखाकुटिलदंष्ट्राच ॥ अरुणेआनीतआ ४
निवतेषामाटोपः ॥ संभ्रमः तेनातिभयानकंवदनंयस्याः ॥ इदंतज्जगद्धंतुमुद्यतेवमहांतमट्टहासंनादंहासंते
तः स्थानादुत्पत्यविवृक्णाविच्छिन्नानिश्शीर्षाणियेषांगणेनपरिवारेणशिरांस्येवकंदुकानितेषांलीलयाविक्री देव ९

ननु कथं देव्याराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह एवमेवेति ॥ महत्सु अभिचाररूपोतिक्रमस्त्वपराधः ॥ ९ ॥ न वा सं
भावितमिदमेव यन्मरणेप्यवैक्लव्यं मोक्षे रुषक्रोधाभावश्चेत्यादि तत्राह ॥ न वा इति ॥ विमुक्तो देहाद्यात्मभावलक्ष
णः सुदृढो हृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुहृदः ॥ आत्मनस्त्वयेते येनानं चनेषां देहाद्यभिमानसद्भावेपि सर्वथादि

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति ॥ ९ ॥ न वा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतं
यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनां सर्वसत्त्वसु
हृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिर
क्षमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागव
तपरमहंसानां ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंच
मस्कंधे जडभरतचरितेना
म नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

भयमस्तीत्याह ॥ साक्षाद्भगवता अभितो रक्ष्यमाणानां केनचिदनिमिषः कालः स एवारिचक्रं तेन वरायुधेन
तैः ॥ तैर्भावैः स्वरूपैरंतर्यामितया प्रवर्तमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैर्न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् ॥ भागवतानां भ
गवदुपासकानां परमहंसानां ॥ २० ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ रामाय ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र यामेलिपनारात्ताषिविर्कोसोवहस्त्रतिः ॥ सद्वीदानवादितेविज्ञायामुप्रसादितः ॥१॥ एवंभूतविकारिव
मतसर्वेज्ञयोः समं ४ इतिसर्वज्ञतासिद्धेरहूगणकथेरणं ॥२॥ रहूगणोनामसिंधुसौवीरदेशाधीशोरार्जतेविजि॰
तात्मः कपिलाश्रमं यदागच्छतिस्मतदाऽहि ॥ अथेतिरु ममानयास्तीवेतेषांशिविकावाहानांऊलसताथे
नपश्चगोविवस्वरऽवचभारवोदुं समर्थ इतिपियाएवंवेयेमेचनविष्णावलात्गृहीताः तेः सहस्रमं बलं ह्दही

श्रीशुकउवाच । अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिनाशिबिकावाहपुरुषान्वेष
णसमयेदैवेनोपसादितः सद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोखरवद्धुरंवोढुमलेमितिपूर्वं
विष्टिगृहीतैः सहगृहीतः ॥ प्रसभमतदर्ह उवाहशिबिकांसमहानुभावः ॥१॥ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्राव
लोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगतिस्तदाविषमगतांस्वशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतः
आहहेवोढारः ॥ साध्वतिक्रमतविषममितिविषममुद्यतेयानमिति ॥२॥ अथतईश्वरवचः सोपालंभमुपा
कर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ॥३॥ नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाः
साध्वेववहामः ॥ अयमधुनैवनियुक्तोपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमुहवयंपारयाम इति ॥४॥ ॥ द्वि३

तः समन् । अतदर्होपिसमहानुभावः शिबिकामुवाहेसमन्वयः ॥१॥ हिंसापरिहारार्थं इषुमात्रप्रदेशावलोक
स्यानुपश्यात्ययागतिः तस्मादेतभृतयाः पुरुषाणांगतिः नसमगाहितापकतरूपैनाभूत ॥२॥ सोपालंभंसादे
वंर्ममदानमेददंडेरुपायेषुचतुर्णाशंकितविज्ञाः ॥३॥ भवन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्तिनः तथापयामः न
यान्नमः ॥४॥ ॥ रामायनमः । ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा पं टी २१

कृपणानां वचो निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य रहूगण आह इत्यः
न्वयः ॥ कथंभूतः उपासिता वृद्धा येन सोपि स्वभावेन बलात्परवशः कृतः सन् कथंभूतं प्रत्याह ॥ नष्टं ब्रह्मतेजो यः
स्मिन् भस्मनाछन्नमग्निमिव स्थितं ॥ ५ ॥ भ्रातरिति संबोधने आदौ पाभिप्रायं व्यक्तं निश्चितं उरु अधिकं परिश्रान्तोसीत्यादी

सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूग
ण उपासितवृद्धोपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतम
तिराह ॥ ५ ॥ अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संह
ननांगो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोप्यविद्यया विहितद्रव्यगु
णकर्माशयस्वचरमकलेवरेवस्तुनि संस्थानविशेषेहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतः तूष्णीं
शिबिकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥ अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः ॥ ७ ॥

नि विपरीतार्थानि षड्वाक्यानि ऊहितवान् प्रापितवान् ॥ तत्रापि सुचिरं जरसा च वृद्धत्वेन संघट्टिनः सहचरा बहु
यथा भवन्त्येवं विप्रलब्धोपि वक्रोक्त्या उपहसितोपि तूष्णीं उवाहेत्यन्वयः ॥ तूष्णींभावे हेतुः ॥ अविद्यया रचिता द्र
व्यादयो यस्मिन् ॥ स्वचरमकलेवरेनाध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन ॥ तत्र द्रव्याणि भूतानि गुणा इंद्रियाणि कर्माणि
पुण्यपापानि आशयोंतःकरणं यतः ब्रह्मभूतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति

मम नेहं न भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञा मैत्रं मम सिद्धिविसंवादि लिंरं तु ६ पाणिग्रमो पयाजन समस्तमस्य शासनं करोति
पथ्यान्स्तु प्रहृष्ट तिष्ठ प्रमत्ततना ॥ ५ ॥ एवं बहुमननन्विते ॥ नरदेवाहमितनाभिमानो यस्यान्तः स्तनुविद्धं न स्मगुणितेन निरस्तकने श्रेशो
षः सर्वपुण्यो भगवान् प्रियो निकेतनः स्वाश्रयो येन तं यद्वाशेषाणां भगवान् प्रियाणां निकेतनः ॥ सर्वे बान्धुतानां स्तु हृद्दुस्वात्मा
च योगेश्वराणां सर्वी जडादिव ॥ प्राचरणेन स्वात्मुन्यते कुन्पत्रापरिचितानां मन्तिर्यह्यां संस्तमयमानः ॥ हस्तमिन्द्रत्व
प्रमन्त्रि ध्यी त्वतेविगत स्मयः गतगर्वः ॥ ५ ॥ तत्र वक्तोक्तं येउक्तं तं नश्रातः नचदीवं मधानमागनइ निनत्रो व्रमाह ॥ तथा

हृव२

किमिदमेवेतं जीवन्नतो मैकदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिवर्त्तसि प्रमत्तस्य वनेकरोमिति ॥ किन्तोरंउपाणिपि
वजननतायायथ्या प्रहृष्टा तिष्ठा भाजि ष्यमत्ति ॥ ५ ॥ एवं बहुमपिभावमाणेन नरदेवाभिमानेर जूस्मातमस्तान्तुवृद्धेनम
देनतिरस्तनात्मो व भगवान् प्रियनिकेतनपेउितमानिनेसमभगवान् व्रालणोव्रलभूतः ॥ सर्वभूतसुहृदात्मयोगे
श्वरस्वरूपी यामनिवृत्ततत्रमतिः ॥ स्मयमानः स्वविगेनस्मयतृहमाह ॥ व्रालणउवाच ॥ तथापिदेनेव्यक्तमविप्रल
व्धं भर्तुः समेस्माय द्विवीरभारः ॥ गंतव्यदिस्माहयिगमामद्वापीवेनिराश्चेन विदोप्रवादः ॥ ५ ॥ २० ॥ रामायनमः

यत्तदितनुक्तं श्रमादिनास्तीति ॥ तद्युक्तं स्फुटं तत्रथैव च ॥ प्राविप्रलब्धं विप्रलंभो न भवति ॥ नरदेवाहहे वीरयदिभारो नामक
स्तुत्स्यान् सच भर्तुर्वोढुर्दहस्यस्यात् ॥ सचमेयदि प्रसक्तः स्यात् न हीदानीं भाराभावात् विप्रलंभः स्यात् न तदेव भार
सर्वो द्वैत्रानित्रूपत्वात् ॥ ममवतत्तवथाभावात् ॥ तथा भर्तुरधिगम्य प्राप्यमध्वावायदि स्यात् ॥ अदेहेति पाठे सा तत्तात्र स्मा
र्यतः नत्वमेयदि तात्दियोज्यं मत्वं नयोनेनाति पीवितिनत्राह वेतनमुद्दिश्य पत्वेपीवेति प्रवादो विदां विदुषां न भवति किं
तन्स्तालीतोयनो पप्रवादो राशो भूतं समवेन नाम्मानिदेहरणव पीनोनाहमिनार्थः ॥ १० ॥ रामायनमः ॥ ॥ १० राम

स्पादि२ देहे२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री·
भाग·
पं·टी·
५२

देहस्य३

पतन्त्यपवदतीति ॥ स्थौल्यमिति ॥ कलिः कलहः ॥ अ हंकारेणाहमस्मि देहेन सह तदभिमानेन जानस्य हि भवति मम
न हि मिथ्याभिमानस्य न ममेति यद्वा देहे ज्ञाने यो ज्ञान ममेव तानि मम मत्त तत्र ना जानस्य नमेनीति ॥ यद्वा के जीवन्मृतनो
मीति तत्राप्याह जीवन्मृत न वे केवलं मम किं न विहन्तस्य सर्वमप्यपरिणामित्वाडुत्तं हेयम् यस्माद्धि कृतेप्रतिदानमा
पतनवत् यउ के भर्तुः शासन मतिवर्त्सीति तत्राह ॥ स्ववसामस्यवृत्तयो भावः सनातनियमः ॥ हे ईश्वर यत्र यत्र यत्नेश्रवः यदि
ध्यवास्थितः स्यादित्यर्थः ॥ न हि विधिर्नियोगः कृतप्राकृतमनयोर्योगोऽफ वंश्वानेवितो भवतिउचसमवायेदानयदि
तेवराजाध्रशासमवराजं स्यात ॥ तदा सर्वमेतद्विपरीतं स्यादित्यर्थः ॥ · ॥ तन्न यावद्राजाहं तावन्नवस्वामीभवामेवे

५२

न्या३

स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च तृट्‌क्षुधे कलिरिच्छा जरा च ॥ निद्रा रतिर्मन्युरहंमदः शुचो देहेन
जातस्य हि मे न मे ति ॥ ५ ॥ जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टं ॥ स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र
तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ॥ क ईश्वरस्तत्र किं
यो शिष्यनन्वयनयः ॥ पिराजन्करवाम किं ते ॥ ६ ॥ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन ॥ अर्थः
कियान्भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ ७ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ७ राम·

म२

तिवेद्यनत्राह ॥ विशेषो राजन्यत्वादिभेदः तद्बुद्धेर्विवरं भव काशं व्यवहारादन्यत्र पश्याम मनाक् ईषदपि ॥ अथवा
यदि न वायमभिमानः चेत्तर्हि किं ते करवामेति ॥ ६ ॥ यत्तूक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा सा प्रकृतिं भजिष्यसि इ
ति तत्राह ॥ उन्मत्तादिवद्व्यवहारोऽतेमानस्य वस्तुतः स्वसंस्थायां ब्रह्मभावं गतस्य मम भवता कृतेन चिकित्सितेन शिक्षितेन
वा किया नर्थः ॥ प्रकृतस्यार्थो न प्रयोजनं संभवतीत्यर्थः ॥ यदि तु नाहं तत्स्वतः स्वरूपेण न स्थापितः ममशिक्षा दिकं पिष्टपेषणं व्यर्थ
मित्यर्थः ॥ न हि जडत्वस्वभावः शिक्षापापिपट्टकं तेन शक्यतेऽन्यथा ॥ ७ ॥ ॥ राम· ॥

राम·
५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भाष्या १ न२

श्रन्नुवा रहष्या परिभाषणेनतं प्रत्युत्तरं दत्ताउपरतं ॥ अनात्मेदेहात्मनेनिमित्तमविद्यायम ॥ आरब्धफलंकर्मक्षपयन्नैहेयं ॥ उवेयसम्यक् यात्राहानयैवतन्नजिज्ञासायां प्रारोपिकारोयेनतत्पादर्शात्पूर्णमासाधिकृतं सेवगोदोहनेनपश्वो ॥ कामास्यया प्रणयंफलस्मैवेधे पित्रधिकारः एवंसाग्निकश्रद्दयामधिकृतस्मैवासामधिकारस्यार्थः ॥ बहूयोगग्रंथसमतंहिजस्यन्नद्द

ससिदिनिमुक्त ।

जुवाद १

शुकउवाच ॥ एतावदेवपरिभाषयाप्रत्युदीर्यसस्तु निवरउपशमशीलउपरतानात्म्यानिमित्तउपभोगेनकर्मा । रब्धंव्यपनयन्नराजयानमपितद्यावाह ॥ ५ ॥ सवापियांउवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्व ॥ जिज्ञासायांसम्यकश्र द्धयाधिकृतनाधिकारस्तद्दयंग्रंथिविमोचनंहिजवचआकत्नबहुयोगग्रंथसमनेनरयावाहहायशिरसाप दमूलमुपासन्नः क्षमापयन् ॥ विगतन्रपदेवस्मयउवाच ॥ ६ ॥ कस्त्वनिमृढ्श्वरसिद्धिजानांबिभर्षिसूत्रं कतमोवधूतः कस्यासिकुतःत्वंहापिकस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशुक्लः ॥ ७ ॥ नाहंविशंकेसुरराजवज्रा नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात् ॥ नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंकेभृशंब्रह्मकुलावमानात् ॥ ८

राम ॥ १८ ॥ राम

नरहिशुक्लः २ विभर्षि १

दः अत्रमाविगलोन्नपदेवोधिराजइतिगर्वोयस्य ॥ १ ॥ द्विजानांमध्येकतमःयतःसन्नसूत्रंयज्ञोपवीतंयद्धारयन्नात्रेयादीनांमध्ये कतमोवधूतः ॥ ब्रह्मापिकस्माद्देतोः प्राप्तः नोस्माकंक्षेमयच्चेत्प्राप्तः कपिलोमुनिर्नभवसि किंउतनोतिवितर्के ॥ ७ ॥ किं मनयाचिंतयानावद्दहामीतितेनत्राह ॥ नाहमितिवित्तपःकुवेरः ॥ १८ ॥ राम ॥

शिविकां

श्री॰ भाग॰ पं॰ टी॰ स्क॰

आत्मनो भवतो भर्तुर्वेदितुर्मे कथं कर्मणः प्रमो स्तीत्यनुमन्येय द्वा ५

यस्मादृश्यशाके तस्मात् ॥ कस्त्वमित्यादि प्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि ॥ निगूढं पिहितं ज्ञानं स्वरूपवीर्यं प्रभावो येन त्वपारत्वं तन्महि
मान यदेहतुः नो मनसा ॥ विभेत्त्वं न च मे न शंका ॥ किं मे त्वमितापेतायामास ॥ नैवंवासीति यद्वा मनमा उत्कः ॥ स त्व
दृष्टयोऽपि मेऽति शंकुवं नतीन्त्यर्थः ॥ १९ ॥ सत्वज्ञानाच्छिनो दृश्यसि तिस्मंहं वेति ॥ इदं संसारे यत्र रणोनत्त्व किमिति प्रह
नोऽस्मि ज्ञानं शास्त्रावतीर्णः कपिलः ॥ २ ॥ मणवभ वान्किं स्विदेवे विचरति गूढाविष्टः ॥ कथं विचरतीत्यपेक्षेण ॥ ए
एवं तत्त्वमहं पश्यामि तदज्ञानात्तरामाणां विपत्ति ॥ नत्वयं तु ज्ञानं ममाश्रमो नास्तीति तत्राहुः इति आत्मनो मे प्रभवमन्ये अ

तद्दूष्णसंगो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमन्ते मनसापि
भेत्तुं ॥ ॥ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ॥ प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञान
कलावतीर्णं ॥ २ ॥ स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्यपिस्वित् ॥ योगीश्वराणां गतिमंध
बुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः ॥ ३ ॥ दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये ॥ यथासतोदा
नयनाद्यभावात्समूलइष्टो व्यवहारमार्गः ॥ २२ ॥ ॥ रामः

दृष्टमित्यनुमानेनैवं भवान्भारवाहनादिनात्रैतःकारणात्स्वयं कर्ता सश्राम्यति ॥ यथाहं चाहादिकर्मेति तन्निर्दिष्टव्यवस्था
रमते तेन सत्वं न तज्ज्ञो व्यवहारतोऽन्यं न पश्यामीति तत्राह यथेति ॥ व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणकः एवं दृष्टः ॥ य
थायथावत्सुसमनाघटादिनाउदकानयनादेरभावात् ॥ एवं प्रयोगप्रपंचः सत्यः स्वार्थक्रियाकारित्वात् ॥ यः पुनरस
त्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति ॥ २२ ॥ ॥ रामः ॥

राम॰ स्क

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदुक्तं उपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मनवस्तुतः संतीति तत्र औपाधिकत्वेपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्थाल्यां
अग्नि तापात्तन्मध्यवर्तिनि क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तंदुलानां बहिर्भागस्य ततः तदंतर्भागस्य । बंधिः पाकः
न चात्र किंचिन्मिथ्यात्वं एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्संबंधात्तत्रिमित्तं संसृतिः पुरुषस्य भवति ॥ प्रसवः ॥
प्राणाः प्राणमयो मनः अनुरोधात् उपाधिधर्मानुवृत्तेः नत्वन्नहि निदाघादिना देहेन्द्रियाणां तापः ततः प्रा
णस्य ततो मनसः इत्येवं यथायथमन्वयः ॥ यदुक्तं स्वस्वामिभावो ध्रुव इति तत्राह ॥ शास्तेति ॥ अध्रुवत्वेपि यदा ॥
त्मस्य ततो मनस इत्येवं यथायथमन्वयः यदुक्तं स्वस्वामिभावो ध्रुव इति तत्राह यो स्तु नस्य किं
या नृपतिः सः प्रजानां शास्ता गोप्ता च ॥ येषा केस्त्वर्थादेः शिक्षापि दृष्टेष्विति तत्राह यो अच्युतस्य किं
स्वाल्यग्नितापात्पयसोभितापः ततापत स्तंदुलगर्भरंधिः ॥ देहेन्द्रियाश्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः
पुरुषस्यानुरोधात् ॥ २३ ॥ शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टं ॥ स्वधर्मा
राधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघं ॥ २४ ॥ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतस
त्तमस्य ॥ कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः ॥ २५ ॥ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य
साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ॥ महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपि शूल
पाणिः ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते पंचमे दशमोध्यायः ॥ १० ॥
करः सपिष्टं न पिनष्टि निष्फलेन करोति स्वधर्मारावनात्तु पगमे पि शास्त्रीरीत्यासंपादनेन वसफलत्वा
ननयाह स्वधर्मस्तु यमच्युताराधनं एवं न यस्मात् अघौघं जहाति ॥ २४ ॥ यस्मादेवं मम च दुक्तं विपरीतं श्रुति
भाति तत् तस्मात् नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृताः तिरस्कृताः भवादृशाः सत्तमाः येन तस्य मे मै
त्रीदृशा स्नेहदृष्ट्या कृषीष्ट करोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथा न विष्यामि ॥ २५ ॥ ननु मम मावज्ञा
कृतवित्कोभावात्तज्ञः पापं तत्राह ॥ नेति यद्यपि तव विक्रिया नास्ति विश्वस्य सुहृत् ईश्वरः सखा च न
स्य ततः सर्वत्र साम्येन स्वगताभिमानस्य नत्या यिमहतामवमानात् मादृशो विनंक्ष्यतीति ॥
देहेवि

वेदा

श्री· एकादशोपसंहृष्टो रहूगणो महीभृत्ताउपादिशान्यवं ज्ञानं संयोगीति निगद्यते ॥ १ ॥ अकोविदं अवि
भा· प· द्वांसं अपि त्वं कोविदानां वादान् विदां न वदसि अथो अतः अत्यंतं विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि ॥ कुतो हि यस्मात् न: २
टी· पंस्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारं बसत्यमान्यपले सूरयः तत्त्वविचारेण सह न वदंति ॥ किंत्ववि
३४ चारस्थं एव वदंति ॥ अतो न सत्यः वैदिकोपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह ॥ २ ॥ तथैवेति उरुर्गार्हो गृह
मेधिनो मेधा यज्ञाः तेषां वितानः विस्तारः तद्विषया सा विद्या सा उरुप्रपि कं विजृंभितेषु ननु वा

(वाद)
ब्राह्मण उवाच ॥ अकोविदः कोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ॥ न सूरयो हि व्यव
रहू· २ हारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनंति ॥ १ ॥ तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु ॥ न
वेदवादेषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः ॥ २ ॥ न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्व
रीयसीरपि वाचः समासन् स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥

दानुनिश्चितं न चकास्ति न प्रकाशते तत्त्वावबुद्धिः ॥ नेह नानास्ति किंचनेत्यादि ॥ शुद्धो हिंसादिशून्यः सा
धुः रागादिशून्यश्च ॥ प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणो ॥ परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तं ॥ २ ॥ ननु श्रुतवेदांत
स्यापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथं सत्यता न वाह ॥ नेति साक्षाद्वृष्या वक्तत्त्वज्ञानाभ्य वरीयस्योपि वेदांतवाच
स्तस्य न समभ्यगासन् बभूवुः स्वप्नेयानिरुक्तिः तया स्वप्नदृष्टेन तेन दृष्टप्रपंचादिहेन नासत्यमेव हेयत्वे
नानुमितं यस्य न स्यात् ॥ ३ ॥ ३४

एवं प्रपंचस्य समस्तत्वे ॥ न तु तत्को निराकृत्य संसारस्यापि तत्त्वतो सत्यत्वं तेनो निराकर्तुं तस्य मनो निमि-
त्तता माह यावदिति प्राग्विना या वत्समामिति मनो युवत्व न प्राहुरिति भिर्युणोरनु कृतं च प्राप्तं भवति ।
तावत्तत्वमनानि त्यक्तु यामनत्व वरु पस्यात्कुशलेष्वमेवं मयं मेवाननानि केचन्नमिः ज्ञानेन्द्रियैः प्रा
कृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ॥ ४ ॥ तत्र स्वयमीयमेवास्माद्यप्रपंचं तस्य वाने के देहादिर्वविज्ञानं कवलीमाह ॥ स
हतिं पुत्र मात्मा यथा विशेषणान्वेन नतत्मन इन्द्रियार्थः ॥ वासनाप्रतानः श्रामनापादितवात्मा प्रतमो
विषयरूपतत्कात्तु विरु ॥ मनो गुणप्रवाहः गुणोविवृत्तस्ततः वाल्पमानः ॥ अतएव विकृतः का ।
मादिषविमात्मवान् ज्ञाता पात्माध्यात्मवाकलासु भूतेन्द्रियस्वरूपास्तु सुर्वाः दृष्ट्वा कामभिः सहस्र-
धा कृत्स्नप्रमेदं देववतिर्यगादि रूपविभ्रान्त ॥ अंतर्वहिश्च उत्कृष्टनेन चपुत्रैः नेत्रं वदेदहे हैन्न भूतेः तनो
यं वृत्त मनोरम माहरूपस्य मत्ववान मस्मात्वात्मस्तं चेतो भिरा कृतिभिरातनोति निर्वं ।
कुर्वित तं वा ॥ ५ ॥ सर्वासु तात्मा विषयापरको गुणप्रवाहो विकृतः ॥ वाइ यात्मा ॥ वि
धुरस्य च्या मभित्र रूपमेदं ॥ अनवहिश्च तत्र देशलनाति ॥ ५ ॥ तुः स्वस्वा स्वस्थानि दिनेत्र वनी ।
व कालोपपन्नफलमावनति ॥ आलिंगमायावविनान तदात्मा स्वदेहिनं संसृति-
चक्रकोट ॥ ६ ॥ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥ ना ।
मात्मनो लिंगमरोपसूते ति गुणगुणावस्य पराव्यय ॥ ७ ॥ वामनी
नि ॥ नामविविनियत्र फलापदीतो भाव स्यात्वः ॥ ५ ॥ फलं वतन्त्व तृप्तकवतीत्याह दुःखं सुखं
यति विकलवमोहतीवेद्वर्ति वाव कालस्य प्रपन्नं मत्वे तो मिश्र नर्मित सज्जति ॥ नन्वजनः कथं स-
नेति तदाह स्वदेहं नमालिंग्य आलिंगनेन कामामाह मायाविविनाश्चेन नामानीवोपाधिः उपा ।
धिनाभ्याह ॥ संस[illegible]निवृत्तेत्यती तितच्चाल यति तथा यथा यामकूटकवति ॥ ८ ॥ एवमयं मना
त्विवेधनः संसारानीव फलती त्याह ॥ तावानिति यावित् प्रकाशमानः ॥ सदात्क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यः
दृश्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः नायत्नमपव रूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन्नात्मापि ॥ न

कुशलं २

निष्कृष्टं वं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भाग॰
पंच॰
टी॰
३५

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याह ॥ शणोति ॥ नैर्गुण्यमवस्थयोः इति कार्ये
वहृष्यते सूक्ष्म यति यथेति सनादानदितन्तयस्वपदं स्मृला भासवस्त्रूपमहाभूतानामेवा ग्र॰
कारः पंचस्वभिमानस्त्रेति ॥ ॥ हवीमभूमीः विषयानविषयानेवाह ॥ गंधाद्यः पंचज्ञानेंद्रि ॥
यहारायोंहत्तीनांविषयाः आकृतिः रूपंश्रवः शब्दः विसर्गादयः पंचमेंद्रियद्वाराकर्मो
वृत्तीनां विषयाः ॥ तिःसंभोगाः श्रोतिर्गतिः ॥ ॥ ग्रस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह ॥ एका

गुणान्तरत्वेंनाय्मनायनेनोःत्वेमायनैर्गुण्यमयोमनःस्यात ॥ यस्याश्रीवात्तनवा
निमज्जनपिवाः मयमामन तिह्यनरासं ॥ द ॥ एतनयानगणकर्मानुवद्धत्तीमनः
सूयते ल्पत्तनत्वे ॥ एकादशमामनमनसोहितनयः ॥ आकृतयः पंचविधयोभिमानः
॥ मानाणीकर्मणिवृत्तनासोवदंति ॥ कादयावीरभूमीः ॥ गंधाकृतिस्पर्शरस
श्रवांसिविसर्गरत्यभिनस्यपिल्पाः ॥ एकादशस्वीकरणमिति श्राप्यामहंहादशा॰ शं २
मेकमाहुः ॥ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः ॥ ११ ॥ नाम॰

दशाश्वंस्वीक्रियतइति स्वीकरणं मयमर्थः ॥ मामीत्वमभिमानस्यनत्वेय तयाभंधादिवृद्धि
षयः नापिकार्येतयाविसर्गादेवत ॥ किंत्वममेतिभोगायुक्तत्वेनस्वीयतयाविषय इति ए॰
कोनत्विविकिनामेवद्रव्यंममत्वाभिमानविषयः ननमूढानांस्तनोमहत्वदृष्ट्याग्रहंग्रहंकारं
हारशोहनान्तरमाहुः ॥ नमत्ववृत्तमेवग्राह्यमितनद्वादशविषयमाहुः ॥ नत्रद्विनीहंकारणा ।
प्रानयतः सुविशायनात्यरूपरति ॥ उभयेनतत्तोहत्तीनामवानवमेदनानेत्यमाह द्रव्यादिवि॰
षयाः स्वभावः परिणामहेतुः ॥ आशयः संस्कारः कर्मग्रहदृष्टंकालः ॥ क्षोभकः ॥ तैर्निमित्त

मङ्खिष्वा:१ ता

प्रथमं श्रानत्वा: तत: को दिशा: स्तु: तत्त्वमिथ्या: स्तु: न च स्वत: किं न देवत्र तत: ॥ परमेश्वरात् न समवायेन प्राकृतान् अनेनास्तु ति
र्थ: यद्वा नासो मिथ्यात्वमने नोच्यते को दिशो भवेन् सत्ता: देवज्ञ तत एव स्तु: न्यासैव सन्नाल भेव न न तत्त्वमिथ्यो न च स्वत इति
यद्वा देवज्ञो जीवस्तस्मात्र स्तु: तस्माद्विकारित्वात् अनेन मिथ्या इत्येतत्रा श्रयापत्ते: न स्वत आत्मा श्रयापत्ते: अयो मिथ्याभूत
एवेति ॥ १२ ॥ न देवं श्रोक त्रयेण गुणक मोक्तृत्वं मनोवृत्तिं प्रयत इति यउक्तं तत्प्रपंचितं प्रत्यदातत्त्वं प्रयत इति यउक्तं तद्दे
वत्वमाह ॥ देवज्ञ इति जीवस्य जीवो पाधे: ॥ अविशुद्ध कर्तृमेतत् स्म: नित्य: प्रवाहरूपेणाविछिन्नाजाग्रत्स्वप्रयोरा विर्भू
ता: पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूता: पश्यति प्रवस्यात्रसुप्ता देवज्ञ आत्मनत्त्वमिन्यर्थ: ॥ देवज्ञो विशिष्ट: तत्पदार्थो जो

महत्स्वका: श्रानत्वा: को दिशाश्च देवज्ञ ततो न मिथ्यो न स्वत: स्तु ॥ १२ ॥ देवज्ञत्व नाम तस्मो विभूतीं जीवस्य मायाय स्वित स्य
नित्या: प्रविर्हिता: क्वापि तिरोहिता शुद्धो विवष्टस्या विशुद्धकर्तृ: १३ देवज्ञ आत्मा पुरुष: पुराण: सदानन्द
पंज्योतिरज: नारायणो भगवान्वासुदेव: स मायया त्मनावधीयमान: ॥ १७ ॥ श्रीरामायनम: ॥ १७ ॥ राम

परेष्वा:१

ष्टो यः ॥ अयत्वे

व: तत्पदार्थ ईश्वर: वनत्वा निरूपित: इदानीं तन्नापमीश्वरं निरूपयति ॥ देवज्ञ आत्मा अर्थ: पीपुराणो सागकारण
भूत: पुरुष: पूर्ण: सादार रोहित: स्वयं स्वयंज्योति: तत्त्वत्त्वानस्य विषयेणानित्या परो त: ॥ अजो जन्मादि शून्य: परेषां ब्रह्मादी
नामपीश: नारं जीवसमूह: सम्बन्धेयस्यानियंतृ भगवाने स्वर्यादि षट्गुणवान् ॥ वासुदेव: सर्वभूतानामाश्रय: स्वाधी
नया मायया आत्मनि जीवे अवधीयमान: अवस्थाप्यमान: कर्मकर्तृत्वप्रयोग: तत्प्रियंतृत्वे नवर्तमान इत्यर्थ: ॥ १३ ॥ एत
त्स्वरूप छोतमाहयपेति आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशोन्तनियमयति इदं विश्वं ॥ १७ ॥ रामायनम: ॥ ॥ १७ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भाग॰ पं॰ टी॰ ३६

द्येन

तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रदर्श्येदानीं तन्निवृत्तिमाह ॥ न तनुभृत्तदेहो वयुनोदयेन ज्ञानेनेति ज्ञायावन्मायां
विधूयात्मतत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ १६ ॥ यावन्न विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेद तावन्निर्वेदाभावात्सं
सृति न मनो वेत्याह ॥ नेति क्षेत्रात्मनो लिंगमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेद तावत्तत्र भ्रमतीत्यर्थः

यथानिलस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् ॥ एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेद-
मनुप्रविष्टः ॥ १५ ॥ न यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र विधूय मायां वयुनोदयेन ॥ विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वे-
दात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १६ ॥ न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य ॥ यच्छोकमोहामय-
रागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते ॥ ॥ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः ॥ गुरोर्हरेश्चरणो-
पासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं ॥ १८ ॥ पंचमे एकादशः ॥ ॥

रागः तापावपनत्वे हेतुः यन्मनः शोकाद्यानुबंधं च विधत्ते ॥ ॥ तस्माज्ज्ञानात् पञ्चशत्रुं तदभ्रवीर्यं महाप्रभावं उपेक्ष्याध्ये-
धितं संप्रवृद्धं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति ॥ तथा तेन गुरोः हरेश्च चरणोपासनमे-
वास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय ॥ १८ ॥ इति श्रीभागवते पंचमे एकादशः ॥ १८ ॥ राम॰

राम॰ ३६

दादशेपुनरादशस्संदेहेनमहीभृता ॥ सयोगीसर्वसंदेहात्तयात्रुटदितीर्यते ॥ कारणमीश्वरः नस्यैवलोकसंरक्षण
यैविग्रहोयस्यस्वरूपेण परमानंदप्रकाशेनतद्धीकृतोविग्रहोयेनतस्यैवस्ततयोरोपश्चविद्विजवंधुर्लिंगेनवेषेण
निवसतीतिमानुभवोयेनतस्मैनमः ॥ विशेषतः प्रस्तुतद्वाक्यमभिनंदतिज्वरएवामयोरोगाः तेनार्तस्यस्थास
नस्यात्द्रुगदमेवधतथाचनिदावेनदग्धस्यसंतप्तस्यहिमांभःशीतलमुदकंगंगोदकंवातथादेवस्वत ॥ जगति
नेदेहेयोमानसंकारः ॥ सएवाहिनैनविशेषेणदृष्टोद्विविकलतायस्यततस्मैतवेदंवचः ॥ अर्म्हतः न १

ॐ रहस्यगणाउवाच ॥ नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतत्त्वीकृतविग्रहाय ॥ नमोऽवधूतद्विजवंधलिंगनि
गूढनिजात्मानुभवायशंभ ॥ १ ॥ ज्वरामयार्तस्यपथ्यागदं सन्निदाघदग्धस्ययथाहिमांभः ॥ कुदेहमानाहिवि
दूरदृष्टेःत्वस्मानवस्तोमनमोऽवधमे ॥ २ ॥ तस्माद्भवंतंममसंपूज्यार्थंभ्रद्वाम्यिय स्वादयोनास्ववोधं ॥ अधा
त्मयोगाग्रथितंतवोक्तमाख्याहिकौतूहलवेतसोमे ॥ ३ ॥ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलेसद्व्यव
हारमूले ॥ नहंजमानत्वविमर्शनायभवानमाख्यितन्मेमतेमनोमे ॥ ४ ॥

त्वमौवधं ॥ २ ॥ ममसंपाद्यविषयमर्थ्यंपश्चात्वद्दामि ॥ अधुनातावत्तुक्तंवचः ॥ अध्यात्मयोगेनग्रथितंतुर्वोधं
यथाभवनेवं व्याख्याहि ॥ कौतूहलयुक्तंचेतोयस्यमम ॥ ३ ॥ यद्योदितंत्वक्रममविप्रलब्धमिष्यादिनाभाववाह
नादिक्रियाचनत्फलेवप्रमादिप्रसूतादिभिर्दृश्यमानेसत ॥ अवाधितमपिव्यवहारमात्रमूलंयद्दासतः ॥ अ
वाधितस्यव्यवहारस्यमूलेकारणमपिनर्द्विजमानत्वविमर्शनायत्वमसितिभवा नयदाह ॥ अस्त्राभिषिक्तं
ममम्मनोभ्रमति ॥ ४ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ३२

अवाधितत्वमसिद्धमित्याह ॥ देहः पार्थिवः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्विकारणात् पृथिव्यां चलन् यथा
श्वाहङ्कारादिर्जन्तोर्नामप्रसिद्धः ॥ यस्तत्र चलति सर्पपाषाणादिरिये तावानेव भेदः तस्यैव जन्तोर्नाम भारः असमञ्जसः ॥ किंच
भवेदेवं यदि स्थावरस्यापि योऽतिनिरूप्येत नतु तेन तदस्ति ॥ अवयवव्यतिरेकेणाप्रमाणादस्मादवयवविनीतिनिरूपणादित्या
शयेनाह ॥ तस्यापि पृथिवीविकारस्यापि चाङ्घ्र्योरधि उपर्युपरि गुल्फादयः उरसः सलोपश्चार्षः ॥ ५ ॥ शिबिका
या मध्यवयवीनात्तित्वव्यापिनात्तिनदाह ॥ सौवीरराजस्य पदेशो नर्ममात्रे पदं सपार्थिवो विकारश्चास्ते ॥ या

ब्राह्मण उवाच ॥ अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः ॥ तस्यापि चाङ्घ्र्योरधि गुल्फजङ्घा
जानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥ अंसेऽधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ॥ यस्मिन् भवान्
रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ॥ ६ ॥ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान् विष्ट्या निगृह्णन्नि
रनुग्रहोऽसि ॥ जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥ ७ ॥ यदा क्षितावेवं चरस्य विदाम
निष्ठां प्रभवं च नित्यं ॥ तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयं ॥ ८ ॥ चरा

जेति संधिरार्षः यस्मिन् भवान् रूढाभिमानः ॥ सिंधुषु राजास्मीति दुर्मदेनांधः सन् ॥ ६ ॥ शोच्यान् क्लिष्टान् विष्ट्या निगृ
हारः ह्णन्नितिः कृपो वर्तसे ॥ अतो मिथ्यैव गोप्तास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे ॥ यतो धृष्टः ॥ ७ ॥ न चैतत्
शेत्रावयवभारः सर्वस्यैवावयवानामेवादिनिवाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह ॥ यदेति निष्ठां नाशं प्र
भवमुत्पत्तिं विदाम विद्मः ॥ तन्नश्यति तेरन्यस्य विकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणं ३०
तां ॥ अर्थक्रियया प्रामाणिकमनुमेयं निरूप्यतां ॥ तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि ति ८

नहि द्वितैः समता स्यात् ॥ तथाहि एवं द्वितिशून्यस्यापि ब्रह्मं वर्त्तनं प्रपंचं विनैव निष्कलंकं पद्वं द्वितिशून्यस्य यस्मिन् तत्
दृष्टिर्मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः ॥ अतः प्रमतत्त्वस्य सत्त्वेषु परमाणुषु कारणभूतेषु नित्यानां तत्त्वयात् ॥ अतः परम
णुव्यतिरेकेण द्वितीयं नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तु हि सत्याः सुः तेषां हि तेषु न साकार्योपपत्त्यवादिभिः कल्पि
ताः कल्पनाबीजमाह ॥ येषां समूहेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथिव्याद्युपालंबनमित्यर्थः ॥ अवयविनोति
रस्तत्वात् समूहग्रहणेन तथापि समस्ताः सुः तैर्विघटया प्रपंचस्य मायावन्मायाविलसितत्वात् प्रत्तानेन कल्पिताः ॥
॥ एवमयदपि कृतत्वादिकमेकं तुच्छाशमीने द्वितीयं द्वैतं तद्व्यादिना प्राउपलक्षितपांजयामायया कृतमेवे

अ२

ले१

एवं निष्कलंकं द्वितिशून्यं ब्रह्म समस्तक्रियानां परमाणवो ये ॥ अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो वि
शेषः ॥ स ॥ एवं कृपां स्थूलमणुं सूक्ष्मं दृश्यं स सजीवमजीवमव्यक्त ॥ द्रव्यस्वभावाप्रथयको कर्मनाडीजयावै
द्विकं न द्वितीयं ॥ १ ॥ ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्मसत्यं ॥ प्रत्यक् प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासु
देवं कवयो वदंति ॥ ११ ॥

कु१ वे१

ति ॥ तत्र कृपां दृ स्थूलं स्थूलेन तत्सूक्ष्मतियोगि मृणुर्दृष्टतो दृश्यगुणप्रधानात् अस्मत्कार्यं सत्कारणं जीवं चेतनं अजीवं जडं ॥
नोईह किंम त्वं न तदाह ॥ ज्ञानेन सत्यव्यावहारिकसत्यमेव व्यावर्तयति परमार्थं चनित्यानवबद्धे दार्थोनिषद् विशेष
णानि विशुद्धं तत्राविद्या कं एकं तत्र नानारूपं अनंतरं त्वबहिः ॥ बाह्याभ्यंतरशून्यं तत्तु विपरीतत्वब्रह्मस्यविशेषणं ॥ त
त्परिच्छिन्नं प्रत्यक्तत्त्वविविधियाकारं प्रशांतं निर्विकारं न देवस्वरूपं तानेन मत्यमित्रुगंकी हृशानतनप स्वयोदिषट्
गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञयस्य ॥ यद्ब्रह्मत्वानेनवासुदेवं वदंति ॥ ११ ॥ ॥

एतज्ज्ञानिति ॥ महत्सेवां विनातन्न भवतीत्याह ॥ हे रहूगणा एतत्तज्ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति इज्यया वैदिककर्मणा निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन गृहाद्वा तन्निमित्तेन परोपकारेण छंदसा वेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासि नैः ११ महत्सेव यातत्रापि तन्मात्रमाह ॥ यत्रेषु महत्सु ग्राम्यकथानां विघातो यस्मात् ॥ १२ ॥ विषयसंगत्यागे मंत्रा कर्मनिदर्शनं ॥ कस्त्वंनिगूढश्चरसीति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अहमिति द्वाभ्यां विमुक्तो दृष्टश्रुताभ्यां संगानि मित्तो बं

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ॥ न छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकं ॥ १२ ॥ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ॥ निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्धतार्थः ॥ १४ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ॥ अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानोऽविवृतश्चरामि ॥ १५ ॥ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः ॥ हरिं तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

छिन्न ३

धो येन हतो र्थः प्रयोजनं येन सः ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णार्चनेन प्रभवो यस्याः ॥ अथो अहमतो जनसंगात् विशंकमानः ॥ अवि वृतः अप्रकटः ॥ १५ ॥ असंगो महद्भिः सुसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिस्तेन मोहः ॥ अध्वनः संसारमार्गस्य अ तिपारं परं हरिं याति ॥ यद्वा पारमतिक्रम्य हरिं ॥ अति रतिक्रमणे वेति कर्मप्रवचनीयत्वात् ॥ हिती यातस्य हरेरीहानां कथनं श्रुतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः ॥ १६ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ५

स्यारण्यो विवक्षायत्वयानवनिरूपणं अतिवेगाग्यटाक्षीयभवाटव्युपवर्णयन्तेप्रधुनः पाववमिन्युक्तनमेवाधानेप्र।
सिद्धमार्गविषेणा वैवाग्यायप्रपद्वयाति इवमन्येदुस्तवेप्रधुनिप्रवृत्तिमार्गावजस्रमः सन्नेर्विभक्तानिकर्माणिकार्यंत
यायप्रभूयतीनिनयामएवप्रसिद्धः सार्थोजीवसमूहः प्रर्थ्यपदः स्वस्वार्थः मत ॥ यथा वणिक्कुटुम्बार्थार्जनाय्यगच्छन्नट
वीस्थानिनदृत ॥ अस्याध्यायस्य व्याख्यानर्पठन्नवाख्यायोस्तिनयापिमृत्वप्रतिपन्नयोकिंचिद्व्याख्यायते ॥ यस्यां
भवाटव्यामुद्वेरेद्रियनामानः षट्दस्यवः चौराः कुत्सितोनायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्यतंसार्थं विलुंपंति ॥ नस्यधर्मेथन

दीपिकेवाच ॥ दुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमः सत्वविभक्तकर्मदृक् सएषसार्थोर्थपवः परिभ्रमन् ।
भवाटवींयातिनशर्मविंदति ॥ १ ॥ यस्यामिमे षण्नरदेवदस्यवः सार्थविलुंपंतिकुनायकंबलात् ॥ गोमा
युवोयत्रहरंतिसार्थिकंप्रमत्तमाविश्यययोरगोवृका ॥ २ ॥ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशे
र्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरंप्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

मुपभोगेनमुष्णंतीत्यर्थः गोमायवः स्रगालनत्वादयः पत्न्यादयः त्वेमेभर्तापिन्येतेवृप्रविश्यप्रमत्तंसार्थिकं।
सार्थं स्थितंहरंति ॥ २ ॥ तस्मिन्नरण्येकथंतिष्ठत्येवमेषः ॥ २ ॥ वीरुधोल्लतानृणानिच ॥ गुल्मान्यिचलतादिजालानिप्रभूते
वनेगह्वरेदुः ॥ प्रवेशदेशेकठोरैः तीक्ष्णैः दंशैर्मत्क्षिकाविशेषैः मशकैश्चयथाकश्चिदुपद्रुतोभवति एवंकामध
मादिभिर्गेहेगृहदास्यमेवर्तमानोदुर्जनैरुपद्रुतोभवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदटूटमानमेवदेहादिकंप्रकर्षेणा
मनत्ममेवेदमितिपश्यतिक्वचित्क्वापिक्वापिप्राप्स्यतिवेगउल्मुककारोग्रहंपिशाचंः त" वणीम्।

स्वा॰

पपादपत्वेनपश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नुल्यंस्ल

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ३२

निवासादिस्थान्मा स्वभावो यस्याः ॥ सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो धावतीन्दु भयत्र ना वा नेवार्थः ॥ वात्याचक्रवा
तः तस्मादुत्थिता पांसवः तेन धूम्रा दिशः ॥ रजस्वलो रजोव्याप्ते अक्षिणी यस्य ॥ स यथा न जानाति ॥ तथा
वात्येव भ्रमंती या स्त्री तस्यास्तु द्भूते रागादिभिः ॥ अप्रकाशमानादिदेवताः कर्मसाक्षीभूतान जानातीत्यर्थः
४ ॥ अटव्यां किल्हीनां भृंगा विकाभ्रंशानां कीरविशेषाणां स्वनैः कर्णाभ्यां शूलोत्कण्ठायस्य ॥ उलूका
न्हूकास्तेषां वाग्भिर्व्यथितो नरान्मामनो यस्य ॥ अन्ने च परोक्षमप्रियवक्तारो किल्हीनल्पाः ॥ अपस्तम ।

निवासनो यद्विधिनात्मबुद्धिस्ततो धावति भो शृणु त्वं ॥ क्वचिच्च वात्योत्थित पांसुधूम्रा दि
शो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥ अटव्यां किल्हीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितो नरा
त्मा अपुण्यवृक्षान् श्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति ॥ क्वचित् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वितो
यः सरितोभियातिपरस्परं चालयते निरंधः ॥ आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्य तेक्ष
वयजैर्हतासुः ॥ ६ ॥

प्रियवक्तारो घूकतुल्याः ॥ येषां कायापि पापहेतवः ॥ ते अपुण्यवृक्षास्तत्तुल्यानधार्मिकान् सेवते ॥ मरी
चितोयादीनि ॥ फलत्वेन वित्तानाना तपाविषयान् ॥ ५ ॥ वितो यासु सरित्सु ग्रातितस्य गात्रभंगात् स्यात्
दुः ॥ स्वंभवतिनक्वोदकलाभः ॥ न च दृष्टव्यपरत्र चदुः ॥ स्ववानयाशत्रुंनभियातिग्रालक्षते दायादादिभ्यः
ज्ञातिवांकतिउभयत्रापि संवाधेः दावाग्निर्नल्पदुःखं गृहेषु प्राप्य शोकाग्निनान प्तो निर्विद्यते विषी
दति ततश्च यत्तत्रान्मन् लैराजभिर्हृतं असुवन्धेष्टधनं यस्य सन्निर्विद्यते ॥ ६ ॥

११

३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्येष्वप्यरे हृतं सर्वं विज्ञाय सर्वातिर्विसंवेनोयस्यकश्मलं मूर्छां गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगानपितृपुत्रादिसमा-
नेऽपि च ष्टः सन् ॥ ७ ॥ कंटकादिविद्धो विविधविविद्धैरभिभूतः ॥ नगराबलं महत्का मैरोदुं कर्त्तेभिर्जुर्विमनाः ध्रुव
आस्ते पदे पदे त्राणोद्गाणो अयं तरेणव हृतानाजरिणा ॥ ८ ॥ अजगराहिनानिद्रारूपेण गिलितो न वे ॥ त्तिं विपिनेस्म
न्तः ॥ ग्रावश्वदंदशूकैर्हिंस्त्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधोल्पविवेकः ॥ अंधकूपे मोहे पतितः तमिस्त्रे दुःखे शेते ॥

क्वचिद्धीनसत्वः कुत्रचित्तिर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलं ॥ क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते
निर्वृतवन्मुहूर्त्तं ॥ ७ ॥ चलन्क्व चित्कंटकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते ॥ पदे पदेऽभ्यंतरवह्निना
र्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिनेऽपवि
द्धः ॥ दष्टः स्म शेते क्व च दंदशूकैरंधोंधकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ९ ॥ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्त
न्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ॥ तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥ क्वचिच्च
शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्त्तुमनीश आस्ते ॥ क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशा
ठ्यात् ॥ ११ ॥ न्तु १

नीयते ॥ ९ ॥ क्षुद्ररसान्मधुनः योषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषादिस्वामिभिर्विमानः अवमानः
ताडितः सन् व्यथितो भवति ॥ यदि कथंचित्तत्रातिकृच्छ्रेण प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भवति ॥ तदा बलाद्दस्यैव बहु
वंचितात्तस्माद्भिपुंजो ततोऽहितदायाद्यास्ते हरंति ॥ १० ॥ यत्किंचिदल्पमपि मिथो व्यवहरन् क्रयादिना परस्परं वित्तशा
ठ्यात् ॥ धनवंचनात् ॥ ११ ॥ स्प १

श्री भाग० टी० ५

साध्यादिहीनः प्राप्यते लिभिव्रियमाणं तं कुवलादिस्थीयते त्रेति सानं गृहे विहृत्य तेनेति विहारोपपातादि ॥ पाञ्चमाः
नोपिपरस्मात्परस्मात्प्राप्तकामः तदार्यरवेश्यवस्तानिह हिरभिलाषोयस्य सोवमातं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवमस्योयं विज्ञव्य
तिवंगोत्रायनविनिमयेनविरुद्धो वैरान्वंधोयस्य [illegible] तथाविधोपि परस्परं विवदन्त विवाहादि संबंधं क
र्वन्नरुभिः कर्तृभिः श्रमैः विनवाधैः उपभोगेष्टवादिभिर्विपन्नः मृतप्रायो भवति ॥ १३ ॥ द्रुमस्यैवमधुनोदर्पयति ॥

कश्चित्कुचिन्नीगाधनमलभमानस्मात्विहारहीनः ॥ पावकपादप्रतिलक्षकामः पावकाद्दहिर्ले
भेनैवमानं ॥ १२ ॥ अमोघविन्नेष्वपि तेषां गहद्वेरान्वंधो विवहान्मिथश्च ॥ प्रधुमानुषिञ्जुरुकन्नुविन्नवाधोप
सर्गैर्विहल्पविपन्नः ॥ १३ ॥ तांस्तान् विपन्नान्सहितत्रतत्रविहायजातं परिगृह्य सार्थः ॥ आवर्ततेयापि
न कश्चिदत्रवीराध्वनः पारमुपेतियोगं ॥ १४ ॥ मनस्विनोनातिजितदिग्गजेन्द्रा ममेति सर्वे भुविवद्धवे
राः ॥ मृधेशयीरन्नतद्व्रजंतियन्नस्तदण्डोगतवैरोभियाति ॥ १५ ॥ ॥

तान्मृतान्विपन्नान्मृतान्विहाययजातं जातं परिगृह्यविहरन्यतः यतः प्रस्थितः तं प्रतितावर्तते ॥ हेवीरस्याध्व
नः पारं योगः तं चनोपैति ॥ अत्रसार्थे कश्चिदतिसमर्थोपि ॥ १४ ॥ तदेवाह ॥ मनस्विनः शूराः विजितादिग्गजेंद्
राये ॥ ममेयं भूमिरित्यभिमानेनविनिमित्रमृतायांवद्धवैरायेः ॥ मृतस्तंडः संग्रामे सोपहिसोः पदमभियातित
त्रनव्रजेति ॥ १५ ॥ ॥

८०

सिंहावलोकनेन पुनर्भवारवीमेवानुवर्तयति ॥ प्रसज्जतिग्राममितिं करोति कीदृशः लतानो भुजाः प्रगात्वास्तिद्रुमस्कन्धमाया
येसीतानो भुजाः ॥ तदाश्रयः मनत्तदाश्रयाग्रयक्रूपदाप्रसूराद्धयाः कुलमाविशितोये द्विजाःपतिताः तत्रस्येषु सीसंगप्रस
क्रमपतयेषु मत्तहायस्यनाटशोभ्रूनाहरिवक्रेसिंहसमूहः ॥ तत्रस्थाकालचक्रनिमित्तं जन्ममरणादिः प्रसन्नीपविहारा
यकश्चित्यलोभितोवकारिवहुंचकैमूढैः क्रूरैरप्रपापाषाणैरैसह सत्यं करोति तेषु प्रविशति ॥ ८ ॥ तैर्वंचितः तत्फलाभा
वेलात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुलं पुनः ॥ प्रविशन् ॥ तेषां शीलं प्राश्चितपूर्वकं च न रूपनयनाद्याश्चारं प्ररोचयन् ॥ प्र
प्रियपत्पनवागुनरतत्स्यानप्रष्टावायानस्पृद्द्प्रणयानुपैति ॥ तज्जातिरासेनवानरजातिक्रीडयामिश्रुनैभ्यस्य पर

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयात्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः ॥ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतः स्वमन्
सखा वियत्यैःकंकगृधैः ॥ ९ ॥ तैर्वंचितो हंसकुलं समाविशन्नरोचयन् शीलमुपैति वानरान् ॥ तज्जा
तिरासेन सुनिर्वृतेंद्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः ॥ द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो व्यवायदी
नो विवशः स्वबंधने ॥ क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरे पतन्वल्लीं गृहीत्वा गजभीतआस्थितः ॥ १० ॥ अतः
कथंचित्सविमुक्तआपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिंदम ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो भ्रमञ्जनो
ऽद्यापि न वेद कश्चन ॥ ११ ॥ रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य संन्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः असज्जितात्मा

सेवया निशितेन जीवितावधिर्येन ॥ १ ॥ द्रुमवत्केवलं दृष्टार्थेषु गृहेषु व्यवायदीनो हि सरतेच्छया कृपणः
पवनसुखं ॥ इतोन विस्मृतो जीवितावधिर्येन ॥ ११ ॥ पापांतरे भवने संसारेचरन् त्रिलप्स्यः गिरिकंदरवत् निभया
पदेसंपद्यथनं प्रामं तत्रास्मिन्विवशः परिहर्तेमशक्ताः ॥ पाचांतरे भवने संसारेचरंस्त्रिलप्स्यः गिरिकंदरवदतिभया
नुकेनोगादिदुःखे पतन् ॥ कंदरस्य गजतस्मात्सर्वभीतिः सन्वत्तीं तत्प्रशांतेन कर्माव्यस्थितो वलं स्थाप्य भवति ॥ १० ॥ सा
र्थं प्रविशति यत्पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते ॥ ११ ॥ त्वमप्यध्वनि वेशितः तस्मात्त्वं यो गः ॥ अतो स्यध्वनः पारमसिन्नित्यसज्जि
तात्मा विषयेषु मिनिवेशितचित्तः सन् हरिसेवया शितेन ज्ञानासिना ॥ २० ॥ ॥

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ८१

स्त्राविलजन्मसु शोभनं नृजन्मैव वपुः श्रेष्ठं येभ्यो देवादिजन्मभ्यः ॥ तैरपि किं अमुष्मिन् स्वर्गेपि जन्मभिः किंन किंचित्
यत्र येषु जन्मस्वप्यत्र स्वर्गे वा वो महात्मनां समागमः प्रचुरो भवति हृषीकेशस्य यशसा कृतः ॥ शोधित आत्मा ये
षां ॥ २१ ॥ संततमुपासितः तस्य दाक्षेण्येण भिर्हृतमंहो यस्य तथा योक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं ॥ यस्य

श्रीराजोवाच ॥ अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ॥ न यद्धृषीके
शयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥ न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणु
भिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेमला मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्क
मूलोपहतोविवेकः ॥ २२ ॥ नमो महद्भ्योस्तु नमः शिशुभ्यो नमो यु
वभ्यो नम आवटुभ्यः ॥ ये ब्राह्मणा गामवधूतलिंगा
श्चरंति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥ राम
श्रीरामचंद्राय नमो नमः
श्रीरामा ॥
ॐ

तव मुहूर्तमात्रभवात् समागममात्रादपि दुस्तर्केण बद्धमूलोपि मम अविवेको नष्टः ॥ २२ ॥ ब्रह्मविदः केन रूपेण
विचरंतीत्यपेक्षायां सर्वत्र समस्य तिन मत इति ॥ ये वटवो क्रीडारतत्वाद् अज्ञेय यथार्थ वेया स्तानप्यभिप्राय सर्वेभ्यो नम
स्कृत्याह ॥ स्वदृष्टांते राज्ञां नै॰ महद्वक्ता संभाव्या दराज्ञां शिवमस्त्विति ॥ २३ ॥ ॥ ८१

उत्तरामात्नायस्यदेउत्तरामातः विगणयतः नगणयतः अथवमंतव्यविषयभकरुणाकरत्वेन सिंधुपतयेआत्मतत्त्वमुपदिश्य
निभृताः पूर्णाः करणानामूर्मयो यस्मिन्स आशयो यस्य ॥ २४ ॥ सुजनात्तस्मादवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतेः स
न्तदानीमेवदेहे आत्ममतिं विससर्ज ॥ हे नृप भगवदाश्रितो भरतः तदाश्रितो रहूगणोयः तस्यानुभावः सतोदेहा
हंकारत्यागः ॥ २५ ॥ परोक्षेणालौकिकार्थकरूपकेण ॥ आर्याणां विवेकिनां मनीषयैवदंस्युस्थानीयानींद्रियाणिमासो

श्रीशुकः ॥ इत्येवमुत्तरामातः सवैब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतयआत्मसतत्त्वंविगणयतः परानुभावः परम
कारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याश
यो धरणिमिमांविचचार ॥ २४ ॥ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरात्मसतत्त्वआत्मन्यविद्याध्यारोपि
तां देहात्ममतिंविससर्ज ॥ एवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥ राजोवाच ॥ योहवाइहबहु
विदा महाभागवतत्वयाभिहितः ॥ परोक्षेणवचसाजीवलोकभवाध्वासह्यार्यमनीषयाकल्पि
तविषयोनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमः ॥ अथतदेवैतद्दुरवगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिश्यता
मिति ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

अतः
दुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितविषयाः ॥ अव्युत्पन्नस्य तु लोकस्य जनस्य सम्यक् अधिगम्यो न भवति ॥ अथ
तदेतदेव भवाध्वरूपं समवेतानुकल्पेन ॥ प्रसक्तेन तत्तद्दृष्टान्तोपकल्पनेन ॥ २६ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिका
यां पंचमस्कंधे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ५२

चतुर्दशे भवारण्यरूपकमाकृतिः कृतः॥ प्रसक्तेन तस्य गोमायुमशकादिषष्ठेकथनं॥ यः परीक्षिता पृष्टः श्रीशुकोवाच॥
मदेतिस्वतोक्तिः उक्तस्यैवार्थस्य यानि वेष्टितानि इति॥ यदुक्तं॥ तदेव निवेशप्रकारकथनेन प्रपंचयति॥ य एष प्रसिद्धो जी
व लोकः॥ अयं विसर्गो मायया॥ असुगमे अध्वन्यापतितो भवाटवीं गतः स च हरिरूपस्य गुरोश्चरणारविंदे ये मधुकराः
सेवकाः॥ तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गमद्यापि नावरुंधे न संप्राप्नोतीत्यन्वयः॥ मायेयाः स्वकार्यद्वारेण संसा
रमार्ग पानदेहत्वमाह॥ देहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलविमिश्रकर्मा

५२

स होवाच॥ य एष देहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मि
तविविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगानादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन्दु
र्गाध्ववदसुगमेध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोयं यथा वणि
क्सार्थोर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि वि
फलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे॥ यस्यामु
ह वा एते षडिंद्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव ते॥ २॥

णि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्योनादिः संसारः तदनुभवस्य द्वारभूतेन तस्मिन्संसार
रूपे दुर्गवदसुगमेध्वन्यापतितः यथा वणिजां सार्थः समूहः॥ अर्थार्जने परः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वा
रेणानुभवो यस्य स विफलश्च बहुप्रतियोगाः बहुविघ्ना॥ ईहा चेष्टा यस्य सः॥ तस्यां संसाराटव्यां ये तापाः॥ तेषामुपशम
नीं नाशनीं यस्यामित्यादि व्याचष्टे यस्यां भवाटव्यां॥ २॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दस्युतल्पनेषांकर्मदर्शयतिनयेतिधर्मोप [stain] यिकं धर्मकारणांतमेव [stain] स्वामिप्रेतं धर्ममाहस्मा।
स्वादिति ॥ तंतन्मापरायेषरलोकार्थमुपहरंतितदु स्वधर्माहृदर्शनायाः पंचतातेंद्रियाणांवृत्तयः सं
कल्पव्यवसायावंतःकरणस्यपैनैरेहयोग्याम्य उपभोगाःतेनकृतार्थस्यकृतबुद्धेर्जितात्मनोविलंघ।
नियथाचोराःकपालकस्यग्रनवहितात्मनःसार्थस्यधनेहरंतितद्वत ॥ २ ॥ ग्रामाद्युपायचेतस्योद्याववे

स्पर्शेन ३

तद्यथाप्रकृष्टस्यधनेयत्किंचित्सादाद्धर्मोप यिकं बडहकक्षाधिगतेसत्परमपुरुषार्थसाधन
लक्षणेसोधमेस्त्रंतमापरायउदाहरंति ॥ तद्धर्मंधनंदर्शनश्रवणस्वाद नाविज्ञाणसंक
ल्पव्यवसा यगृह ग्राम्योपभोगेनकृतार्थस्यजितात्मनोयथासार्थस्यतथाजितात्मनो।
विलंघंति ॥ २ ॥ अथयथाचयत्रकौटुंबिकादारापत्यादयोनाम्रावकर्मणाहर्कस्तृगालाएवग्रनिकृ
तोपिकृदर्थस्यकुटुंबिनउग्रणाकवतसंरक्षमाणंविषतोपिहरंति ॥ ४ ॥ यथायत्रैवसंवत्सरे
पुर हृष्यमाणमदृग्धंबीजंक्षेत्रेनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवति ॥ एवमेवग
हाश्रमःकर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंतियत्कामकरंडउष्णआवसथः ॥ ५ ॥ ॥

पद

अथ [stain] चेत्यर्थांतरोयत्वासेवकर्मणानुष्टकाःसृगालाःचकर्यस्पनिलुठ्यस्य ॥ ४ ॥ प्रभूतवीरुद्
गुल्मगह्वरइत्यनन्द्याव्येययाहीति ॥ तदत्यतिवीजानियस्मिन्यच्चस्मात् ॥ योयमावसथआमः अग्र
एषकामानेक्करंडः यथाकर्परभाजनेकर्पूरदत्तपेयपिपरमलेनदीयते ॥ एवमत्रवासनानामक्षीणत्वात्
कर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ रामाय ॥ ॥

श्री भा. पु. पं. टी. ७३

दंशमशकास्तत्स्थैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिरुपद्रूयमानः पीड्यमानो बहिःप्राणः वित्तं यस्य तथा
विधोऽस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरं तत्प्रकटमानेन नरलोकं सत्यत
या मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ६ ॥ अपपश्यतीति पाठे स्वचित्तं दर्शयति ॥ तत्र तत्र गंधर्वपुरं क्वचिदातपोदक
मृगतृष्णाजलं तत्तुल्यान् विषयान् उपधावतीति ॥ ७ ॥ क्वचित् क्वचिच्चाशेषयोऽल्पकं यद्भस्मिन्यतच्चावशेष ॥ क्व
चिच्चाशेषदोषाणां दोषाणां स्थाने पुरीषविशेषं अग्नेर्विशः ॥ तस्य पुरीषस्य वलोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य

मैद्वैः काम २

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्रा
णः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमु । न्ना २
ति २ पपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ६ ॥ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजन
व्यवायादिव्यसनलोलुपः ॥ ७ ॥ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मित
काम। मतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचं ॥ ८ ॥ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणा
२ द्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ॥ ९ ॥

तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेन कातरः परवशः उल्मुकसह
शं पिशाचं वह्निवशीनातरोल्परूपः अग्निबुद्ध्याऽन्वल्पमानेन ततस्ततो धावंस्तदुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्याऽनु
धावति न तत्प्राप्नोति ॥ क्वचिद्वित्तार्थं मंसो चेत्तर्हि तेन भवितः सन् प्रियते एवं सुवर्णमनुधावन्न पीत्यर्थः ॥ ८ ॥ राम
निवासो निवासपद्रविणं तन्वाद्यावशेषं प्रयतति निवासादिषु नेकेषु आत्मन उपजीव्येषु अभिनिवेशो यस्य सः ॥ ९ ॥ ७३

केचित्तु वा त्यां त्यिते तत्प्याचष्टे केचिद्विति ॥ आरोहमंकेनस्मिन्काले य इजः रागाः तेन स्वहृष्ट्यावरके ।
णारजन्यां रागो भूतास्वहृस्वपाठे रजनी भूतस्तमो मय एव अतीव रजसाक्रान्तमतिः ॥ अत एव रजोव्याप्तव
त्वाद्विवदित्वस्थिता मर्यादातिक्रमसाक्षिभूता देवतान जानाति ॥ १० ॥ अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णा
तीति ॥ प्रक्रमसाक्षात्याउत्तरश्लोकं च तत्पदं प्रथममेव्याचष्टे केचित्सह्र दितिकविदान्तपोदकनिभानि ।
त्यत्र मिथ्याविषये पुलं पट त्वम् इति निवासस्तो येत्यत्र नदर्जन प्रयासउक्तः ॥ अत्रैतवाधिते ॥ सविपुनःम
हनिरुच्यत इत्यपीन रुद्रा ॥ स्वयमेव सकृद्वगतेविषया णां वैत ध्यं विफलत्वयेन ॥ पराभिध्यानेन

कविश्चात्पोपमया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्काल रजसा रजनीभूता इवासाधुमर्यादो रजस्वला
त्वादिदेवताप्रतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ॥ १० ॥ केचित्सकृदवगतविषयवैतथ्योपि स्वयं पराभि
ध्यानेन विभूषितस्तस्मिन्नेव मरीचितोयाभ्यासात्तेनैवाभिधावति ॥ ११ ॥ केचित्सकृदुलूकः कि
लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपप्रत्यत्तपरोक्षवारिपुराजकुलतिर्भर्त्सितेनातिव्यथितक
र्णमूलहृदयः ॥ १२ ॥ स यदा दग्धपूर्वसुकृतेन सदाकारस्कर काकतुण्डायपुण्यद्रुमलताविषो
द्यानवदुभयार्थशून्यद्रविणानजीवन्मृतानपिजीवन्म्रियमाणानुपधावति ॥ १३ ॥ यदा

दे हाभिविवेपान विधुंसिता स्मृतिर्यस्य ॥ तयैव विभूंषितयास्मृत्या स्मृतिभ्रंशाद्देवेत्यर्थः ॥ अत्र प्रसक्ति
लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे ॥ कुविदुलूकेति ॥ अतिपरुषा रभसउत्साहः तेनाटोपः संभ्रमो यया भवत्येवं ।
तिर स्कृणां तानकुलस्वधानि भर्त्सितेन अतिव्यथितेकर्णमूलहृदये च यस्य ॥ १२ ॥ अपुण्यवृक्षानित्येत
द्व्याचष्टे स यदेति दग्धस्वपभुक्तं पूर्वसुकृतं येनकारस्करो विषतिन्दुः तत्प्रमुखाये पुण्यद्रुमास्तथावि
धालता श्वविषादयानाः सुविषकपाः ॥ तत्तुल्यान्नहृष्टा प्रयातन मन्यधनान् ॥ १३ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ गा॰
यं॰ टी॰
७७

कश्चिद्धितोपायः स वित्त इत्येतद्व्याचष्टे ॥ एकदा कश्चिदसन्तोऽप्रसंगात् नि[illegible]तामतिर्यस्य सः ॥ निरुदकनदीग
तेऽपातेऽप यासमद्यः पिपासुः स्फुटतिप्रासादपि वृत्तदेहदनानुवर्तते एवमिह पस्वचक्रः खेदं ॥ ७ ॥ परस्परं वालखु
नेतृरिं रथ इत्येतद्व्याचष्टे यदा कश्चित् क्षुधः ॥ अन्नेनोपनमति नोपतिष्ठति ॥ पितृपुत्राणां बर्हिः ऊपाः तद्धन ः पि
तुः पुत्राणां वा ऊपादित्र एवम् अन्नमपि येषु पयपूर्वति ॥ तान भक्षयति बाधनः इत्यर्थः ॥ पितृपुत्रबर्हिष्टा[illegible]

एकदा सन्त्यासं माविकृत मतिर्जुदकर्सेन सिस्खलन[illegible]उभयतो पितुः एवंदपायाद् मभियाति ॥ ८ ॥
यदा लयपरस्वार्थ यो य आत्मनेनोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रानवाससखल्लभक्ष
यति ॥ ९ ॥ कश्चिदासाद्य गृहं दावव[illegible] त्रियायां विधुरं अप्रसेवादर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भूपा
निर्वेदमुपगच्छति ॥ १० ॥ कश्चित्कालविधुमितराजकुलेराप्तमापद्य तत्प्रियनमथ नाप्तः प्रसन्नकु
इव विगतजीवलक्षणाभ्यासि ॥ ११ ॥ कदाचिन्मनोरथापगतपितृपितामहाद्यसन्तादिति स्वप्ननिर्वेहति
लक्षणमवभवति ॥ १२ ॥ ॥

निलित पाठः सुगमः ॥ १४ ॥ आसा यदा वमित्येतद्व्याचष्टे कश्चिदासाद्य तिकश्चयद्वैहृदिनासुरिल्येनद्व्याचष्टे ॥
कश्चित्कालेन विधमिते प्रतिकूलतां नीतेऽयद्राजकुलेन देवरतः तेन पहृताः प्रियमथनं त्रपाश्च सर्वा यस्य वि
गता निर्जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य स्मरे हितः स्व इत्यपनेनैव व्याख्याति ॥ १६ ॥ कश्चित्त गन्धर्वपुरं प्रविष्टा
इत्येतद्व्याचष्टे ॥ कदाचिन्मनोरथग्रामं पित्राद्यसदेव सदिति मत्वा पूर्वं गन्धर्वपुरवदचटमानं दर्शनमुक्ते
इदानीं तत्रिमिन्नमुखा सक्रिरुध्यन इतिभेदः ॥ १७ ॥ ॥

राम
७७

वलनकृ. चिदित्येतद्व्याचष्टे ॥ कु. चिन्ह्राम्नमेयाः कर्मचोदनास्तासामतिभरोतिविस्तारः सएवगिरि
न्मार्कः तन्नन्दतेगोनिमिक्कन ॥१९॥ पदेपदेभ्भ्रंनरवह्निनेतिव्याचष्टेकृ. चिन्तुडुःसहेनेति ॥२०॥ कु. चिन्निगीर्णि
इत्येतद्व्याचष्टेसएवेति ॥२१॥ दुष्टुःसम्पातइतिव्याचष्टेक. दाचिदितिमानोगर्वएवदंष्ट्रायस्यग्राहकत्वात्तस्यग्रामानदं
ष्ट्रायस्य ॥ अनपवनत्त्वे निद्रायाग्रचिन्तायायेन ॥२२॥ क. हिंस्रचित्तदुरसानित्येतद्व्याचष्टेक. हिंस्रकाममपुलवा

कु. चिन्ह्राम्नयकर्मचोदनातिभारगिरिमाहरूतन्मार्गेणलोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकपार्के रावेचे
प्रविष्टाविव सीदति ॥१९॥ कु. चिन्तुडुःसहेनकायाभ्भ्रंनरवह्निनागृहीतसारः स्वजंतुवायकृध्यति ॥२०
सएवपुनर्निद्रान्तगरगृहीतोन्धेतमसिमग्नः अन्यारण्यएवइवप्रीतेनान्यत्किंचनवेदपावइत्यापविद्रः ॥२१
कदाचिद्दुग्रमानदंष्ट्रादुर्जनदंदश्नकैरलब्धानिद्रातृणाव्यथितहृदयेनानुदीयमानविज्ञानोन्धकूप
पेपतत्यतति ॥२२॥ क. हिंस्रचित्तकाममपुलवान्विचिन्वनयदापरदारापरद्रव्याण्येवहृष्यमानोग्रा
तास्ताभिर्मिर्वानिहतः पतत्यपारतिरये ॥२३॥ अथचतस्मादुभययापिहिकर्मास्मिन्नात्मनः संसा
रावपनमुदाहरंति ॥२४॥ मुक्तस्ततोयदिवंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्ति तस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनव
स्थितिः ॥२५॥ रामायनमः ॥

द
निति यनिहितोभवतितदासएवनिरयेपतति ॥२२॥ प्रसंगात्प्रहृतस्यकर्मणः ॥ संसारहेतुत्वंस्फुटयति
अथचेति ॥ यस्मादेवंस्यात् ॥ अथअनंतरमेवउभययापि इहचपरत्रच अस्मिन्प्रवृत्तेमार्गेसंसारस्यावपनंक्षेत्रम
तेजंकर्मोदाहरंति ॥२४॥ तन्नातिहकृत्प्र तिलब्धमानइत्येतद्व्याचष्टेमुक्तइतियदिवंधात्तस्ततोभवतितर्हितस्मा
स्कापुण्यात्दन्यहरंति ॥ तस्मादप्यन्यः नतत्सोमोक्षंलभतइत्यर्थः ॥२५॥ ॥ ॥रामायनमः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री० भा० गु० पं० टी० ५५

क्व चित्तपीतानपेत्येतद्याचष्टे ॥ क्व चित्तेति पीतादयो अनेका आधिदैविकाद्या याः दशाः दुःखवर्त्मनि
सा ॥ २६ ॥ क्व चिन्निमिष्याद्येतद्याचष्टे ॥ क्व चिन्निमियो यत्किंचिद्धनं व्यवहरन् ॥ काकिणिका मात्रं विंशतिकपर्द
कमात्रं ततो विन्नतं वा यत्किंचिदपहरन्विद्वेषमेति ॥ २७ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्न उरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरिति सुक्तानुवा
दानं तु प्रपंचयति ॥ अध्वन्यमुष्मिन्निमे उरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथा सत्त्वदुःखादयस्तु ॥ २८ ॥ उरुकर्मेः पुनरुक्ते

क्व चित्तपीतानपाद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणे अकल्पो दुरंतचिंत
याविषण्ण आस्ते ॥ २६ ॥ क्व चिन्निमियो व्यवहरन् ॥ यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यहरन् ।
यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् ॥ २७ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभ
याभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामर
णादयः ॥ २८ ॥ क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः ॥ प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृ
हारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आ
त्मानमजितात्मापारेंऽधेतमसि प्रहिणोति ॥ २९ ॥

सुतानां पाठेरतःपरं ॥ दुर्गमोपि भवाध्वायं संप्रदायेन तीर्यते तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिना सिंहावलोकनन्या
येनोरुकर्मपथप्रक्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नमपगतं विवेकज्ञानं यस्य यस्याः स्त्रिया वि
हारगृहे क्रीडागृहे तेन दारंभे आकुलं हृदयं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति ॥ २९ ॥ ॥

राम ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कालविकारादि हि विवक्षतः । सन्निवेशेन ह्यावस्थेक कदाचिद्दीर्घस्य स्वसन्निपरमाणवादिः द्विपरार्द्ध
पर्यन्तस्त्वेवोपलक्षणीयः यत्सास्माकं कालोपलक्षणादिनिःशेषकोटस्येन पाठे कालस्वरूपादिम
र्थः । ब्रह्मणापीश्वराणांपरिवर्तनेन परिभ्रमन्तेवयसा बाल्यादिक्रमेणाब्रह्मणाभिर्वर्ष्यन्त्यस्ते
बह्मादीनिभूतानि विवक्षतः । सकाशात्तु विरहस्तस्य दृश्यः सन् । पाषाण्डदेवता अभिमुखेन यत्नतः
तान्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः । अप्रमत्तादित्यर्थः । मिषतोऽप्रतिकर्त्तमशक्तानामि

कदाचिद्दीर्घया स्वस्य भगवतो विभोः अकालपरमाणवादिर्द्विपरार्द्धापवर्गोपलक्षणा ।
परिवर्तनेन वयसा रंहसा ग्राव ललनाणां ब्रह्मादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतो वि
रहस्यलमेवं एवं कालवक निराधुर्यं सा तानङ्गं तं यज्ञपुरुषमना हत्य पाषाण्ड
देवताः केचन रथ बहुला मायया श्रायिमम यपरिहताः सा केते नाभिपतन्ते ॥ १० ॥ यद्धा
पाषाण्डिभिः याम्लत्वं विलिलसन्तं विवेतो बलकर्त्तनेन समावेसस्ते वा शीलस्यपनयनो
दिभ्रान्तस्मात्तत्कर्मणां तेनैनं भगवता यज्ञपुरुषस्याराधनमेवतद्योजयत् । शुद्ध ।
कल्मभजनो निगमा चारे शुद्धितो यस्य मिशुनीभावः ॥ कुटुम्बभवणां यस्याबाध्बवता
तः ॥ ११ ॥ तत्रापि निरवबोधः स्वरेण विह विनिहृ पाणं शुद्धि र्योनस्य रखनिरीताणां
हितायाम्बकर्मणो वविस्मृतकालावधिः ॥ १२ ॥ कश्चिन्तु मह्वदे कार्यं शुद्धहेतु ।
यते कर्मणां तत्कालं व र्क्ता निर्निमित्त माधुर्यं यस्य सांकेतिके न समूल प्रमाणा श्रूत्येन पाषा
ण्डेभेन ॥ १० ॥ तेर्विविलरत्नोन हृष्यवदेहयावित्रि यास्मनावेचितेः । उरस्य अधिकं वं वितः स
नूनं घोत्र वालणानां यतः शीलस्यपनयना दितदशेच यत्नश्रुदबद्धतेने ॥ निगमो ऽत्रा चारे श्रु
श्रुद्धितः । स्वस्य शुद्धाभावात् । यस्य शुद्धस्य केवलं मिथुनीभावः ॥ कुटुम्बभरणांबुद्धापा ।
तः ॥ ११ ॥ तत्रापि निरवबोधः । प्रतिकथयति तः । स्व
तोन्नाशिरोवादेः ॥ १२ ॥ तत्रापि निरासेनेत्यादि व्याचष्टे तत्रापि निरवबोधः ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भग
वती
५९
यथा२

कश्चित्प्रमादिनो नष्टावष्टे एवमधुनिम्नवरुः स्वोयवरूपानोगिरिकंपस्थायेनमासिरो।
गम्यापरिपतनीतिपाठः ॥ २४ ॥ कश्चिद्धीनिश्चानेनमादिपूर्वं स्मादयिकोनिः रामायपुद्गपति-
नः सनप्रीनादिभिः लिप्यपत्रा स्तेरनुर्थः ॥ २५ ॥ नदेवं सिंहावलोकन्यायेनैनमर्थस्याना।
मपक्वकृप्रायंयकमम मथुमनुवर्तयिनेपूर्वीत्नमेवात्रघटतिकश्चिन्मिथ्यदृतिविनत्याश्वमनुकदा- यथा२
विकिंचिदनसुपयाति ॥ २६ ॥ कश्चिक्कविन्नीणा नश्चिन्निप्याचष्टे कश्चिन्नीणा नरतिप्रय।
एवमधुनावरूपानो मृत्युगतुयानुमगिरि कंदरप्राये ॥ २७ ॥ कश्चिज्जीनातपाघुने-
कदैविकभोगिनिकानमीयानोउः र्ज्ञापतिनिवार्णो ग्रकल्पाउंवनविषयविष सु।
श्वासे ॥ २८ ॥ कश्चिन्मिथ्यावस्वनय किंचिद्वनमपयातिविनशाश्चेन ॥ २९ ॥ कवि
नतोगाथनः पूण्यासनाश्च नायफपभोगविहीनोयावदप्रतिलब्धमनोपगतास्राने। रथा५
ऽवसितमतिसानकृतोवमानादीनिजनादमिलमते ॥ ३० ॥ एवंविलब्धनिषंगविद्व-
देवनानुवेषापिपूर्व वासनयामिथ्याद्वहून्प्यापवहति ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नंसाराधः
निनान्नेशाएसगीवायितः ॥ ग्रापन्नविपन्नायस्तसुहृवावेतवः ॥ नचविसंजपनानजीन
नुपारायश्चावनसुपनुविभ्यन् ॥ विवदन्कंदन् ॥ मेहप्यन्गायनन स्युनः सा- मा२
थुवजिनानैवावर्तनेऽ र्थपियनसुवाचपघनवलोकसार्थः पमश्वनः पारसुपदि-
श्यंति ॥ ३२ ॥

नि १ लब्धंयन्मनोरथोनोपगतंवांछितंनतस्यादानेस्वीकारेनिश्चितमतिः सन ॥ ३३ ॥ अन्यान्यवि
लब्धनिषंगोनेत्यनद्याचष्टे ॥ एवं विलब्धनिषंगोनिश्चपवहतिपजनति ॥ ३४ ॥ अथधन्यसुखाभि-
नित्याहिव्याचष्टे ॥ एतस्मिन्निति अपत्नः ॥ ग्रापदंपामः विपत्नोविनष्टावायत्नयः ॥ नमितव-
लत्रैववतिसत्ज्ञानप्रमानोवध्यामानः साधुजिनः साधुध्यानिविन्नः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीम ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेवंभ रणोक्तिंवा स्वाय [illegible] तद्वारिनेमणूरश्लोकनाह ॥

श्राम्मवृत्तोरुतमाह यदिदृमिति ॥ ७ ॥ मनस्विनः स्मादिव्याचक्षुषदपीति ॥ यैवेत्यन्तर्षयः तपि
नावृस्थनेकिंतुः परमेकेवलम्पृथेशरीरन ॥ ७ ॥ स्मजनीत्यादिगिरिकेध्यवंतु तस्मपक्षरव्या।
व्यानेत्रधुमननित्रम्पवलीहृदीनेत्यादिग्रथ्याचष्टेकमेवलीमितिपवमुपनिस्वर्गगतोपि।
नरलोकसार्थमेवापयाति ॥ ७२ ॥ नसंहंकमेश्लोकेरूपगायंति ॥ श्रार्षभस्य च षभश्चस्यमनो।

यदिदंयोगात् श्रासनेनवापतद्वरूंधते ॥ यत्र स्तदेश सुनयउपशमशीलाउपरता।
त्मानः समवगात्मुति ॥ ७ ॥ यदपिदिगिरिरुजेयिनोरराजर्षयः ॥ किंतुपरमस्यैव [illegible] प्राप्यी।
वन ॥ श्रस्यामवममयमितिकृतवेराज्वधाः ॥ यानिसज्यस्वयमुपसंहरताः ॥ ७८ ॥
वामेवलीमवलंस्युननश्रापदःकथंविन्तुरकादिस्तनः ॥ उनरव्यवे संसमाधुनि-
वर्तमानोनरलोकसार्थेसुप यानिपवमुपविगतोपि ॥ ७१ ॥ नसेरहसुपगायंतिश्रा।
र्षभस्याह राजर्षेर्मिनेमापिमहात्मनः ॥ नविवर्त्माहंतिनृपोमातिकेवगरुन्मनः ॥ ७२
नू३ योउस्यनादोरसुतान्तुरद्रान्यटीदस्युणः ॥ नहीयुवेवमलवउनमश्लोकलालसः
७४ ॥ योउस्यानान् विहितस्मुनस्वनेनार्थेदारान्श्रार्यं श्रियंसुववरैसटयावलोकाम्
ने छ त्यपनउक्विनेमहत्तामसुहृद्सवान् यनमनसामभुवापिफल्गुः ॥ ७५ ॥

नृपः श्रनुवर्त्मनोहितिवर्त्मोनुगंतनशक्नोति ॥ ७३ ॥ नरदेतमाह यदगिरिषुमहद्राज्ययोर्हृदेकं
यातुस्त्यजानदारादीनविष्टाभिवनदेनस्यपृष्भस्येतिसंबंधः उत्सृजन्वेनः हृदिस्पृशः मनो
नानन्यातोरुतंउत्तम श्लोकलालमालंपटलेयस्य ॥ ७२ ॥ नरप्वं विषयत्यागोनविचमित्याह्रय
एवंभूतोसौनृपः सर्वानारीन ॥ नेत्यादिति ॥ यत्र उक्विनेमरयावलोकामरनस्वयायया।
भवत्यमवलो [illegible] कोयस्यास्त्रंनिपरिरन नाववलोकः ॥ श्रियामुपच्छयेनेयनः मयहिषः ॥ सेवा

व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं

श्री. भाग. टी. ८० तस्मिन्नेवानुरागमेवाह॥ यज्ञायेति यज्ञाय धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै
धर्मानुष्ठात्रे योगाय योगः तस्मै सांख्येन ज्ञानेन शिरः श्रेष्ठं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वरा
य मायाया नियंत्रे॥ अतएव नारायणाय जीवसमूहः स एव अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे॥ एवंकर्मज्ञा
नदेवतात्मको हरिः अतिपाटितात्यहृदये नमः॥ इति उदारं स्तवं यः सम्यग् उच्चारितवान् मृगत्वं मृगदेह
मपि हास्यन् त्यजन् एवंभूतः॥ तस्यानुचरितमिति वा तस्यानुवर्त्मनार्हतीति संबंधः॥ ४५॥ भगवच्चरित
मद्भम्॥

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय॥ नारायणाय हर
ये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार॥ ४५॥ य इदं भागवतसभाजिता
वदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापव
र्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन प
रत इति॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतोपाख्याने ब्राह्मणरहूगणसं
वादे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥ ॥ राम॥

सा

श्रवणादिफलमाह य इदमिति भागवतैः सभाजिताः स्तुताः अवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि च यस्य
तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स आत्मन एव शेषान्॥ सर्वा आशिष आशास्ते स्वतः
एव प्राप्नोति न तु कांचिदपि परस्मात् पतेत नश्वरधीः॥ ४७॥ पंचमे चतुर्दशः॥ १४॥ एवमष्टभिर
ध्यायैर्भरतस्यात्मकीर्तितं॥ ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यते वंशजा नृपाः॥ १॥ राम॥ ८०

ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानंयंदृष्ट्वेतिशेषः॥ यद्वायंसमर्तिंअवेदसमाम्नातांदेवतांगोस्वामीसदाजिनः
इतिसंज्ञांकलौकल्पयिष्यंति॥ बुद्धोयंसाक्षादवतीर्णइतिमंस्यंतइत्यर्थः॥ २॥ देवताजितःसुतः॥ ३॥ आत्मविद्यांबहुभ्यःआ

ख्याय॥

श्रीशुकः॥ भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिन ऋषभपदवीमनुवर्तमा
नंचानार्याअवेदसमाम्नातांदेवतांस्वमनीषयापापीयस्याकलौकल्पयिष्यंति॥१॥ तस्माद्वृद्धसेनायांदेव द्रु २
ताजिन्नामपुत्रोभवत॥ २॥ अथासुर्यांतत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधेनुमत्यांसुतःपरमेष्ठीतस्यसुवर्चलायांप्र ला ३
तीहउपजातः॥ ३॥ यआत्मविद्यामाख्यायस्वयंसंशुद्धोमहापुरुषमनुसस्मार॥ प्रतीहात्सुवर्चलायांप्र
तिहर्त्रादयः॥ त्रयआसन्निज्याकोविदाःसूनवःप्रतिहर्तुःस्तुत्यामजभूमानावजनिषातां॥ ४॥ भूम्नऋषिकु
ल्यायामुद्गीथस्ततःप्रस्तावोदेवकुल्यायांप्रस्तावान्नियुत्सायांहृदयजआसीद्विभुर्विभोरत्यांचपृथु
षेणः तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रुतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायतसाक्षाद्भगवतो
विष्णोर्जगद्रिरक्षिषयागृहीतसत्त्वस्यकलात्मवत्त्वादिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तः॥ ५॥

स्वायदृष्टायास्यानेनैवस्वयंसंशुद्धोऽनुसस्मारअपरोक्षतयाअनुभूतवान्प्रतिहर्त्रादयस्त्रयःप्रस्तोतादयइतिविर्यायाःयज्ञनिपुणाःस्त
नवआसन्॥ अजभूमानावजनिषातांजातौ॥ ४॥ हृदयजःजगतोरिरक्षिषयागृहीतंसत्त्वंयेनतस्यविष्णोःकलांशःसन्॥ ५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा०पु०
टी०
५५

महापुरुषवत्समाह ॥ स वै इति धर्मः तस्यादिविधः अभिषिक्तत्वात् ॥ प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिग्न्यादिश्वापरः द्वि
धोऽपि भगवति ॥ सर्वात्मनार्पितात्मन्वपरमार्थलक्षणः तेन परिभावितं संसर्गता अतिशुद्धमतिर्यस्य ॥ अतएवोपरतमना
देहादयो हंभावो यस्मिन तस्मिन् ॥ आत्मनि विविक्तस्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मणात्मानुभवो यस्य ताद्रूपोऽपि निरभिमानः प
वसुधावनिं ब्रजत्रुपत् ॥ पालयामास ॥ ९ ॥ कर्मभिः गयेकः प्रतियाति अनेकशो तिनकोपि ॥ अत्र हेतुः ॥ यज्ञादिरूपो भ

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपशमलालनानुशासनलक्षणेन ॥ न्यादिनाथ भगवति महापुरु
षे परब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगे
न चाभीक्ष्णशः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवो
न४ ऽपि निरभिमान एवावनिमजगुपत् तस्येमां गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति ॥ ९ ॥ गयं नृप कः प्रतिया
ति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ॥ समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगव
त्कलामृते ॥ १० ॥ यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः यस्य प्रजानां दुदु
हे धराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः ॥ ११ ॥

पि२

गवत्कलां गायन्ति तेभ्यः कः इत्यत्र षड्गुणः ॥ अभिमानी सर्वतो मानास्पदं ॥ मनस्वी इति वा ॥ समागता संपत्सा श्रीर्येन यथ
मिलिता ॥ सतां सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यज्ञाद्युत्तादिरूपो भगवत्कलामृते गयं कोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः
सती सत्यः सत्याशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धा मैत्री दयेत्याद्याः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानां आशिषः कामान् धु ६
राद्रुहे तस्य गुणा एव वत्साः तैः प्रस्नुतोधो यस्याः पृथिव्याः यज्ञादानादितः गयं कः प्रतियातीति संबन्धः ॥ ११ ॥ ५५

मू२

कंदोमि वेदाः नुद्विदितकर्मणा वा उद्दुहुः उरुद्दुं युधि प्रत्यविताः बाणैः प्रतिसृजिनां नृपाः यस्य बलिमाजह्रुः धर्मे(
णायालनेन दक्षिणादिभिश्च यदा प्रत्यविताः विप्राः ॥ तदा परेत्य लोकान्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजह्रुः ९
षष्ठद्वारा अस्मादन्नेन्यायेन प्रतिपालयन्निति स्मृतेः ॥ ९ ॥ बहुसोमपीथे बहुसोमपाने धुरे मघोनि इंद्रे माद्यति मदं प्राप्नुव
ति सति श्रद्धया विशुद्धो यो बलो भक्तियोगः तेन समर्पितमिज्याफलं ग्राजहार ग्रहणमिव प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानित्यर्थः

कंदोमिकामस्य च यस्य कामान्दुदुहराजदुहर यथा बलिं नृपाः ॥ प्रत्यविता युधि धर्मेण विप्राशिषां षष्ठ(
मंशं परेत्य ॥ ९ ॥ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ॥ श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पिते
ज्याफलमाजहार ॥ १० ॥ यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंचात् प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजी
वः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ॥ ११ ॥ गयाद्गयन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः चित्रर
थादूर्णायामभूत्सम्राडजनिष्ट ॥ १२ ॥ तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिन्दुमत्यां बिन्दुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां म
धुर्नामाभवत् ॥ मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां मन्थुप्रमन्थू जज्ञाते ॥ मन्थोः सत्यायां भौवनः ततो मद्(
त्वष्टुः षणायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य ॥ शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातं ॥ १४ ॥
तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः ॥ अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ॥ १६ ॥ इति श्री
पंचमे टं प्रोऽध्यायः १५ ॥ मे८
मे८

वीम८

यस्य भगवान् प्रीणनाद्देवादीनां तृप्तेः सद्यः ॥ प्रीयते प्रीतिं गच्छेत् ॥ स विश्वजीवः सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रीतिरूप एव बर्हि
षि यज्ञे गयस्य हस्तदत्तं प्रीतिमगात् नमोऽस्मीति प्रत्यक्षं प्रीतिमाविःकृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्तमन सिद्धियां ॥ १२ ॥ की
र्त्या अतिशयेन अलमकरोत् भूषितवान् ॥ १६ ॥ इति श्री पंचमे टीकायाम् १५ ॥

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानं ह्रस्वस्वरूपतः। स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धं पंचाध्यायी ततः षोडशे ध्यायस्तथ्याचोर्थपरितः।
सन्निवेशतः मेरोः स्थितिर्महीकंजकर्णिकाकोशवर्णने ॥ प्रियव्रतचरित्रोक्तद्वीपादिकल्पना ॥ तद्विशेषविजिज्ञा।
सुः कथा ते पदरिह पृच्छति उक्त इति ॥ किं पर्यंतं भुक्तस्तदाह ॥ यावदादित्यस्तपति यत्र च सौ ज्योत्स्ना कृत्स्नयचद्वयोः ॥ न
तेत्रगतेः सह च इमा वा दृश्यते नैव तत् ॥१॥ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः तस्या भुवः स्तथितिः संक्षेपतो दर्शितः ॥२॥ जिज्ञा।

राजोवाच ॥ उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमा
वा सह दृश्यते ॥१॥ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्तसिंधव उपक्लृप्ताः यत एतस्याः स
प्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः ॥ एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासा
मि ॥२॥ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि।
भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरो अर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥३॥ ऋषिरुवाच ॥ न वै महाराज
भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषः तस्मात्प्रा
धान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥४॥ यो वायं द्वीपः कुवलयकम
लकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं ॥५॥

मायायाः फलमाह भगवत इति ॥३॥ या मायागुणविभूतिः तस्याः काष्ठामंतं रूपे सविशेषाः लक्षणं विदुः ॥४॥ कुव
लयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेषु अभ्यंतरः कोशः प्रथमं जंबूद्वीपः नियुतयोजनविशालः ल।
क्षयोजनविस्तीर्णः ॥५॥ ॥

ऽनवयोजनसहस्रमायामोपेषामायामोनुविस्तारः॥एतत्रभद्राश्वकेतुमालवर्षद्वेकेवुणद्दृष्ट
वे॥तयोरेकंद्विगुणयोजनसहस्रायामसंबातकेवित्तनीलनिषधयोःसंलग्नयोःसमुपदेवासे। प्र२
गीकृत्यतयावपिमध्येसंकुचितत्वेननवसहस्रायामंसंपादयंतिसविवेपाश्ववायुनाकः।यत्र
वंभूमिस्थितेनयेहेवर्षंदृशिरोत्तरे॥दीर्घाणितत्रवशाविवतरश्चमिलाहृतं॥६॥ताभ्यामध्येदीपा
ल. यामोन्नयोजनप्रमाणानावानसमुद्राःस्तुकुयोयत्र॥७॥मूलेषोडशयोजनसहस्रंविततेनावतो।
भ्यः

यस्मिन्नववर्षाणिनवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिःसुविभक्तानिभ
वंति॥६॥एषांमध्येइलावृतंनामाभ्यंतरवर्षंयस्यनाभ्यामवस्थितः॥सर्वतःसौवर्णःकु
लगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहःकर्णिकाभूतःकुवलयकमलस्य॥७॥मूर्ध
निद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसहस्रंतावतांतर्भूम्यांप्रविष्टः॥उत्तरे त्तरो ४
णेलावृतंनीलःश्वेतःशृंगवानितित्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणांवर्षाणांमर्यादा।
गिरयःप्रागायताःउभयतःक्षारोदावधयोद्विसहस्रपृथवएकैकशःपूर्वस्मात
पूर्वस्मादुत्तरोत्तरदशांशाधिकांशेनदैर्घ्यएवह्रसंति॥८॥॥वामजे
द्

षोडशयोजनसहस्रमानैश्चतुरश्री
त्रिसहस्रमानेनैवदैर्घ्यंपरपते॥एवंलक्षयोजनोन्नाह॥एवमुत्तरेणेलावृतंनीलःश्वेतः
शृंगवानितित्रयोमर्यादागिरयःप्रागायताःपूर्वतोदीर्घाःक्षारोदएवावधिर्येषांद्विसहस्रयोजन
विस्तीर्णाःदशांशाधिकांशेनः॥तेनैदैर्घ्यएवह्रसंतिनतुसर्वेपृथुत्वेनवा॥यथोक्तंविस्ता
पुराणोत्तरप्रमाणोहिमध्येदशांशहीनातत्यापरइतिएतद्वाह्यलंक्षेवात्कतयोरपियथाक्रम
मस्त्वाभावेनलक्षप्रमाणत्वाभावादव॥८॥॥

ह्रा३

श्री० भाग० पंटी० ५०

अयुतयोजनमुत्सेधः उच्छ्रायो येषां ते अयुतोत्सेधाः नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिषु पूर्वं तेषामपि
दृष्टव्यं यथासंख्यं मर्यादागिरयस्तिपूर्वाः ॥८॥ ऋतेनीलनिषधयोरुत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो
निषधपर्यन्तं दीर्घाविति पृथुतः विस्तीर्णौ भवतः ॥ तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः ॥ सीमानं विद-
धाते ॥ ननु केनैतिरिनद्वीपवेष्टिता यामिलावृतं वेष्टितो मेरुमध्येन ततः पूर्वापरतो मिलितौ युक्तैवनान्तः कि-
विदक्षिणोत्तरयोर्वर्षयोर्मध्ये च इलावृतं वेष्टितो मध्ये मेरुरूपमयतो मिलितौ गिरयस्तु नन्वेकसर्व
नीलन्तप्रमाणं जम्बूद्वीपस्योच्यते ॥ मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः स्थितत्वात् ॥ इलावृतस्यापि अ-
ष्टादशसहस्राणि समावृतः पंचाशतगिरीणां षष्टसहस्राद्धार्धत्वं वदक्षिणोत्तरवर्षाणामपि तत्तुल्य

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनो-
त्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ॥९॥ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्य-
वद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः ॥१०॥ केतुमालभद्राश्वयोः सीमा-
नं विदधाते ॥ ११ ॥ मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोः
चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः ॥ ११ ॥ चतुर्ष्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः
पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणा-
हाः ॥ १२ ॥ ॥ नामन्ये

प्रमाणं पूर्वापरयोर्वर्षयोरपि समे रोविलावृतस्यापि च वक्ष्यति गिर्योः चत्वारि द्विषष्टि
सहस्राणि सर्वापरवर्षयोः समवंदेवं द्रष्टव्यानि प्रतानविरोधः ॥ अयुतयोजनप्रमाणो विस्ता-
रोन्नाहो येषां विस्तीर्णा मूर्धा मेरो स्वकं भात ॥ पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणतो विस्तारोदक्षिणोत्तरयोः
पूर्वापरविस्तारोदृष्टव्यो ॥ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारोन्नाहो चेलावृतलोपात् पूर्वोल्लावृतो
उपस्थापयतीत्यादिविरोधः स्यात् ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ अधिसहस्रमेकादशयोजनानि ।
उन्नाहो येषां शतयोजनपरिणाहो येषां तावत्प्रमाणा विटपविततियेषां ॥ १२ ॥ ॥ नाम०

यदुपस्पर्शिनः यतेस्त्विति ॥१५॥ ललामभूतानां सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठा याः स्त्रियः तासां यूथस्य पतयः सह संभूय येषु विहरंति ॥१७॥ एकादशशतयोजनोत्तुंगो यो देवचूतस्तस्य शिरसः सकाशात् ॥ फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे ॥ अरत्नीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि च फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिः तत्त्वदर्शिभिरिति ॥१८॥ अतिमधुर

एमा

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयंति ॥१५॥ देवोद्यानानि च भवंति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥१६॥ येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति ॥१७॥ मंदरोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतंति ॥१८॥ तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥१९॥ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समंतादनुवासयति ॥२०॥ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनाम नदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनीतले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदति ॥२१॥

श्वासो मुखवातः स एव भिन्नः सुगंधिश्च अस्य एषां गंधैर्वासितः ॥ वहन्नश्वाहणत्स्त्रवसः सुपर्ववदस्त्रवकंतेन ॥२०॥ यदुपजोषणादस्य रसस्य सेवनात् ॥२१॥ अनस्थिप्रायाणां [illegible] अतिसूक्ष्मबीजानां यत्र निपतति तत्र ज्वारभ्यात्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य वहतीत्यर्थः ॥२१॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तावत्सर्वतः रोधसोः तटयोः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आयामो व्यामः समन्व्यामो बाह्वोः सकरयोस्तिर्यक्ततयोरंतरं मितिमत्कृत्तलक्षणः पंचव्याम परिणाहः स्थौल्यं यासां ता मधुधाराः ॥ केचित्तु पंचव्यामपरिणाहा इत्येवं पठंति २३ २४ नीचीना अधोमुखाः २५ वलि

तावदुभयोरपि रोधसोर्यासां मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभर टक२

णं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २१ ॥ यदु ह वाव विबुधादयः ॥ सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभ

रणरूपेण खलु धारयंति ॥ २२ ॥ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायाया

मपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति ॥ २३ ॥ या ह्यु

पयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंतात्शतयोजनमनुवासयति ॥ २४ ॥ एवं कुमुदनिरूढो यः

शतवल्शो नाम वटः तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणाद

यः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति ॥ २५ ॥ पयोदधि घृतादी

नुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलिपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गा

दयस्तापविशेषा भवंति ॥ यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥ २६ ॥ कुरंग कुरर कुसुंभ वैकंक त्रिकूट

शिशिर ॥ पतंग रुचक निषध ॥ शिनी ॥ वास कपिल शंख वैदूर्य जारुधि हंस ऋषभ नाग कालंजर नारदा

दयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥ २७ ॥ जठरदेवकूटौ मे

रुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसाहस्रं पृथुतुंगौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ

दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतः त्रिशृंगमकरावष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव

परितः चकास्ति कांचनगिरिः ॥ २८ ॥

तां मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वाग्नेः परितः परिधय इव जठरदेवकूटादयः तिष्ठंति ॥ अतोऽष्टादशयोजनसहस्रं प्र

माणमष्टौ कर्ण इवेत्यवादिपुराणे सुपरिमाणादित्यर्थः ॥ अन्यथा वर्णितं तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया द्विसहस्रं पृथुत्व

॥ शिव ॥ ५ ॥ ५१

यथादिशं यथादिदिक्॥ यथारूपं इन्द्रादिवर्णानतिक्रमेणान्तुरीयमाणेन सार्धद्विसहस्रप्र-
माणेन तावन्मानि पुराणि तदन्तर्ज्ञातव्यानि यथा तेन मेरौ नव पुराणि सुमेरौ मनोवत्यमरावती
तेजोवती संयमनी तथा कृष्णांगना पराश्रद्धावती गंधवती तथा चान्या महोदया॥ यशोवती
च ब्रह्मेन्द्रवह्न्यादीनां यथाक्रममिति॥ २९॥ पंचमे षोडशः॥ १६॥ ततः सप्तदशे गंगागमनेन त
च वर्णितं॥ इलावृते च रुद्रेण संकर्षणनिषेवणं॥ यज्ञलिंगस्य बलेर्यस्त्रिलोकीं विचक्रमे।

मेरोर्मूर्ध्नि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समच-
तुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति तामनु परितो लोकपालानामष्टौ यथादिशं यथारूपं
तुरीयमाणेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः॥ २९॥ पंचमे षोडशः॥ १६॥ शुकः॥ तत्र भगवतः
साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविव-
रेणान्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजि-
ताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधी-
यमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार॥ १॥

मूर्तिर्यस्य॥ विक्रमतः त्रिविक्रमेण तदा भवं कोवा वामपदस्यान्तिकतः वामपदाङ्गुष्ठनखे-
न निर्भिन्नमूर्ध्वस्य परिभागे यत् अण्डकटाहस्य विवरेणान्तः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा
सा दिवो मूर्धन्यवततार इत्यन्वयः॥ तस्य चरणपंकजस्यावनेजनेन क्षालनेनारुणाः कुंकु-
मेन रक्ताः किंजल्काः॥ तैरुपरंजिता अत एव अखिलस्य जगतो ह्यमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः
तस्याश्च अमला तन्नामलं सं गच्छन्त्यात्मा सा साक्षाद्भगवत्पदीति यत्तदनुपलक्षितेनाप्यवीभक्षीवा
चीन्याख्यपलक्षणानवधि इत्थं वचो नामनेनाभिधीयमानानतिमित्य मध्ये भगवत्पदीतिना

[illegible] ॥ १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भाग॰
पंटी॰
५

शिरसा२

कोसौ ध्रुवो मूर्ध्ना नमस्यति ॥ किं तद्विष्णुपदं तदाह यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्म
त्कुलदेवतायाश्चरणारविन्दोदकमिति हेतोः परमादरेण बिभर्तीत्यन्वयः ॥ कथंभूतः स
नुसवनं प्रतिक्षणं वर्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढं समन्ततः क्लिद्यमानं मृदु हृदयं यस्य अत एवौत्क
ण्ठ्येन विवशं यथा भवति आमीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मलं तस्माद्विगलितममलं बाष्पं तस्य क
लया लेशेनाभिव्यज्यमानो रोमपुलककुलो यस्य ॥ २ ॥ ततः सप्तर्षयः तस्या गंगायाः प्रभावा

सवन शिरसा४

यत्तद्विष्णुपदमाहुः ॥ यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः ॥ परमभागवतोस्मत्कुलदे
वताचरणारविन्दोदकमिति यामनुमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्य
य२ मानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्प
कलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककोधुनापि परमादरेण बिभर्ति ॥ २ ॥ ततः सप्तऋष कुलक ४
स्त्र४ यः तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वा
नु५ सुदेवे परतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव
सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहन्ति ॥ ३ ॥ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसं
कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४ ॥ ॥ रामाय

भिज्ञाः सन्तः यां जटाजूटैरुद्वहन्तीत्यन्वयः ॥ एतावत्येवेत्यनेनाधिकास्तीत्यभिप्रायं वदन्तः तत्र हे
तुः भगवति सर्वात्मनि भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च यैः ॥ कामिव क
इव धारयन्ति ॥ प्राप्तां मुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षवो जना धारयन्ति ॥ ३ ॥ ततोनेकसहस्रको
टीनां विमानानां अनीकैः ॥ संकुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरन्ती ॥ सप्तर्षिभ्योऽर्वागवस्था
यमानाः कर्मिणां गतिर्विततेनार्वागावसं कुलमलमण्डलं मावार्य आप्लाव्य मेरुमूर्धनि ब्रह्मसभा

श्रभिस्यंदंतीप्रभितोगच्छंती ॥५॥ केसराचलानंमेरुमानोपायवाम्ययमंतेयाम्यादिशिगिरिवरेषुमुख्यांमृगेषुपततितनतःते
षोयोधःप्रस्त्रवंतीसती ॥६॥ माल्यवत्शिखराकेतुमालाभिमुखेविनिवृत्तनीवल्तःसंज्ञा ॥७॥ गिरिशिखरादिनिरुमुद
शिखरागुवलिनतास्त्वेतशिखरं ॥ नदयातिहायशृंगवतःशृंगादधःस्रवंती ॥८॥ अनिश्रमसनसरहंस्याम्रसवलितनीवन

नार

तमचक्रम्भाभिद्यमानाचतुर्भिर्मभिद्यतेदिशमभिस्यंदंतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीतालकनंदा
चक्षुर्भद्रेति ॥१०॥ सीतातुब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योप्यधोधःप्रस्त्रवंतीगंधमादनमूर्ध
सुपतितान्तरेणभद्राश्ववर्षंप्राच्यांदिशिक्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥११॥ एवंमाल्यवतःशिखरान्निष्पतंती
ततोनुपरतवेगाकेतुमालमभिवह्नः ॥ प्रतीच्यांदिशिसरित्पतिमप्रविशति ॥१२॥ भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसो
निपतितागिरिशिखरागिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृंगादवस्यंदमानाउत्तरांस्तुकुरूनभितउदी
च्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ॥१३॥ तथैवालकनंदादक्षिणेनब्रह्मसदनाद्बहूनिगिरिकूटान्यतिक्रम्य
हेमकूटाद्धिमकूटादतिरभसतररंहसालुठंतीभारतमभिवर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ॥१४॥ य
स्यांस्नानार्थंचागच्छतःपुंसः ॥ पदेपदेश्वमेधराजसूयादीनांफलनदुर्लभमितिनिश्चन्येचनदानद्यश्च
वर्षेवर्षेसंतिबहुशोमेर्वादिगिरिदुहितरःशतशः ॥१५॥ तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टव
र्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभोगस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति ॥ ॥ राम ॥ ॥

रवेर्गेन ॥ ॥ बहुशःवृहद्विधाःमेर्वादिगिरिदुहितरःशतशःस्मृताः ॥ ॥ दिव्यभौमबिलभेदात्त्रिविधःस्वर्गः ॥ न
भौमस्वर्गस्थानानिस्थानानिव्यपदिशंति ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
भा॰ग॰
पं॰टी॰
५३

प्रभुतंभुरूषमानेन ॥ श्रापुर्वकोटिर्धवज्रवदृढंसंहननंशमीरंतस्मिन्वलंबयोमोदास्तैःप्रमुदितानियानिमहासौरता॥
निमिथुनानितेषांवावायायवर्गे सभोगावसानेएकवर्षशेषेश्रापुषिभूतेएकोगर्भोयैःजातदंपत्यानिकलत्राणिपेषां
त्रेताभुगसमः विषयसवोलुषोत ॥ हूतनेषुगेहेषुसर्वेध्यानतिष्ठाःहापरोत्तदुःखबहुलाः ॥९॥ यत्रयेषुहिवर्षे
शुदेवपनयःसंसेसेवकगणेषुमुस्वेः हृतमहोपचाराःसंतः सेवंविहरंतीत्यन्वयः॥ केषुस्थानेषुसर्वेषुजनेषुभु
समसलवकादीनांश्रियासमस्याश्रंतेनतमपमानाविटपास्तदाश्रितलतास्त्रयेषुतेविटपिभिरुपशुभमानानिशो

एषुशुरूषाणामधुनशुरूषापूर्वषांणांदेवकलानांनामाभ्युश्राणानांवज्रसंहननंवलंयोमोदप्रमुदितमहा
सौरतमिथुनव्यावायापवर्गवर्षोद्भूतेकगर्भकलत्राणांनरत्नंत्रेताभुगसमःकालोवर्तते ॥२॥ यत्रदेवपन
यःसेवैःसेवगणेनायकेविहितमहार्हणाः सर्वर्तुऊसमसलवकफलकिसलयश्रियानमनविटपलता
८४ विटपिविपशुभमानरुचिस्कानननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुनद्यांचामलजलाशयेषुविकचविवि
धनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसरसचक्रवाकादिभिमधुकरनिकराकृतिभि
रुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विविचित्रविनोदैःसुललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासहासली
लावलोकाकृष्टमनोदृष्टयस्सैरंविहरंति ॥ २ ॥ रामायनमः

भमानानिकुविराणीकानननानियेषुतेषुआश्रमायतने सुवर्षगिरिद्रोणीषुच॥ नद्यांचअमलेषुजलाशयेषुववि
कचानिविविधानियानिनवानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदेनमुदितैराजहंसादिभिमधुकरनिकराणां॥ राम॰
आकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषुकामेनकलिलैःदतिभिर्तेविलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टिस्सैरंयेषांम्॥२॥ ५३
श्रीरामायनमोनमः ॥ ॥ ॥ २ ॥ राम २ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसर्वासांवृद्धमाणानुग्रहस्तदर्थंआत्मनस्तद्व्यूहेनस्वमूर्तिस।
न्मूहेनसंनिधीयतेसंनिहितोभवति॥१४॥अपरस्यअर्वाचीनःपश्चात्तनवर्मस्वये॥१५॥भवानीनाथास्वामिनीये
षांतैः।स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानःसर्वतःसेव्यमानःआत्मनःप्रकृतिंकारणंआत्मानिसमा
धिध्यानंयस्यतेनरूपेणतद्रूपमाणंमेत्रादिकंअभिगृणन्जपन्॥१६॥सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशया

नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषःपुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्या।
पिसंनिधीयतेइलावृतेतुभगवानभवएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशतिभवान्याःशापनिमि
त्तज्ञःयस्तत्प्रवेशतःस्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि॥१५॥भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमा
नोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनःसंकर्षणसंज्ञामा।
त्मसमाधिरूपेणसंनिधाप्यैतदभिगृणन्भवउपधावति॥१६॥श्रीभगवानुवाच॥ॐनमोभगव
तेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायनमइति॥१७॥भजेभजन्यारणपादपंकजं
भगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणं।भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वाभवभावमीश्वरं १८

यस्मात्।सर्वंतत्त्वव्याख्यानमप्रमेयत्वम्य॥१७॥हेभजन्यभजनीयत्वांपरंईश्वरंभजेइत्यन्वयः अरणं
शरणंपादपंकजंयस्यकृत्स्नस्यभगस्यऐश्वर्यादिषाड्गुण्यस्यपरमायनमाश्रयंभक्तेष्व
लमत्यर्थंभावितंप्रकटितंभूतभावनंस्वरूपंयेनभवापहंसंसारहरंभक्तेष्वित्यनुषंगः
भवंभावयतीतितथातंअथवादभक्तेषुइतिद्वयं॥१८॥ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दृश्वदपि॥ लिप्यते

श्री० भा० गं० पं० टी० ४८

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेन प्रसक्तमनादरं वारयति न यस्येति निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणै
र्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः कृत्वाणुरपि नाज्यते नैवं किमर्थं निरीक्षमाणस्य ईशनाय नियमनाय ईशनमी
ष्टं स्वपदादिलाभं वेत्ति अत्र वैधर्म्ये दृष्टान्तः यथा अजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं दृष्टिरज्यते तेन तत्त्वेति प्र
तः ॥ आत्मन इन्द्रियाणि जिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः ॥ तं को न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥ ननु घूर्णमानाभ्यां मत्त
स्य क्रोधो दृष्टिर्नाज्यते तेन त्वाह ॥ असती दृक् दृष्टिर्येषां तेषां मायया क्षीब इव मत्त इवायं भयंकरः ॥ प्रतिभाति मधु।
सवाभ्यामाताम्रलोचन इव च नागवध्वो विमोहनेन न तथा प्रतिभानं युक्तमित्याह पादयोश्चैनेयस्पर्शनेयाः

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ॥ ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां क
स्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥ १९ ॥ असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीबेव मध्वासवताम्रलोचनः न वे१
२ ना गवध्वोऽर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शन धर्षितेन्द्रियाः ॥ २० ॥ यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं
त्रिभिर्विहीनं यमनन्तमृषयः ॥ न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमण्डलं मूर्द्धसहस्रधामसु ॥ २१ ॥

स्पर्शनेन धर्षितेन्द्रिया आह्निकमिन्द्रियं मनो यासां ताः ॥ ह्रिया लज्जया भुजाद्यर्हणेन ईशिरे न शेकुः कस्तं न मन्येते
ति सर्वत्रैवान्वयः ॥ २० ॥ अस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमं हेतुं यमाहुः अत एव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं
अनं २ तं च यमाहुः ॥ ऋषयो मन्त्राः केदारो येन दीर्घपाठ ऋकारो देवमातालक्ष्मीः ॥ सा च ऋषयश्चेत्य
र्थः ॥ अनन्तत्वं दर्शयति मूर्द्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु एकस्मिन्दिशि स्थितं भूमंडलं यो न वेद सिद्धा
र्थं सर्षपमिव तस्मै नमस्करोति चतुर्थेनान्वयः ॥ २१ ॥ ॥ राम देक १

राम ४८

तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति ॥ यस्य गुणविमिश्रो महान्ग्रामविग्रह आसीत ॥ विज्ञाने सर्वं यस्मिन्नाश्र
योयस्य सः ॥ तस्य विद्रूपत्वेन सर्वप्रधानत्वात ॥ स एव किलापि दैवो वासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजो ब्रह्माय
ह त्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः ॥ अहं रुद्रं संभूतः ॥ त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेण अहंकारेण वैकारिकं देव
तावर्गं तामसं भूतवर्गं पैद्रियं इंद्रियवर्गं च सृजामि ॥२२॥ किंच एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्मां
डं सृजामः कथं भूता यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः प्रोताः शकुंताः पक्षिण·

ब्रह्मा

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संभवोहं त्रिवृता स्वतेजसा
वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे ॥२२॥ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः
महानहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं ॥२३॥ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं ।
मायां जनोयं गुणसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने २४
इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे सप्तदशोध्यायः ॥१७॥

इव तंतौ किंकेन सूत्रेण वयमिव ग्रथितं तानेवाह ॥ महानहं वैकारिकतामसश्च वैकृतादयः सर्वेंद्रियवर्गाश्च ॥२३॥ स्थितिलयहे
तुत्वं दर्शयन्नमति ॥ येन निर्मितां मायामेवायं जनोंजसा वेदन तन्निस्तारयोगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति
स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयः ॥ तानि नयति प्रापयति ॥ तथा तां प्रलयहेतुत्वमाह ॥
विलीयते स्मिन्नतीति विलयः ॥ उदेत्यस्मादित्युदयः ॥ विलयश्चोदयश्च स्वात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ पंचमे सप्त

दशाः
९

अष्टादशेन नमो मैत्रोः सर्वोंद्रिक्रमतास्विषु ॥ त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनं ॥ भद्राश्ववर्षपतिः तस्य कुलपतयः
सेवकमुख्याश्च ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुरिति आत्माभक्तत्रयपदव्यातीति वक्तृणालक्षणायातयोर्गम्भीरलिङ्गसमवायाये
नेवहूवचनं ॥२॥ अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि घ्नंतं हिंसंतं न पश्यति नानाज्ञो चयतीति भगवद्विचेष्टितमेव तच्च विचित्र
मद्दृष्टान्ते लिङ्गं ॥ पुत्रं वा ते पितरं वा हृदं स्नेहेन निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तु अभयप्रदेनैः जिजीविषति जीवितुमिच्छति ॥ पाठं तेवेत

धर्ममयीं२

शुकउवाच ॥ तथाच भद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवा
सुदेवस्यप्रियांतनुंहयशीर्षाभिधानांपरमेणसमाधिनासन्निधाप्येदमभिगृणंतउपधावंति ॥१॥
भद्रश्रवसऊचुः ॥ ॐनमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति ॥२॥ अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टि
तंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ॥ ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः ॥३॥
वदंतिविश्वंकवयःस्मनश्वरंपश्यंतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः तथापिमुह्यंतितवाजमाययासु
विस्मितंकृत्यमजंनतोस्मितं ॥४॥

खेदः सामेजनस्य जिजीविषति किं धर्मार्थाय यर्थं ॥ न यर्हि यतः ॥ असन्नश्वं विषयसुखं सेवितुं विकर्म पापमेव ध्याय
न् ॥३॥ नन्वविद्वान्नपश्यति ॥ किमत्र विचित्रं तत्राह ॥ नश्वरं वदंति स्म शास्त्रतः पश्यंति च समाधौ हे अज तथापि मा
यया मुह्यंति ॥ एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितं अतिविचित्रं ॥ अतः शास्त्रादिश्रमं विहाय ॥ तं त्वामजं नतोस्मि ॥४॥ ५५

वि२

इदमपरं विचित्रवत्प्रतीयमानमपि त्वयि न विचित्रमित्याह विश्वस्योद्भवादिकर्मस्वकर्तुरपि स्वपगता स्वाहतस्वावरणं यस्मात्तादृशस्यापि
तैरङ्गीकृतं वेदेन मयि तु न चित्रं यतः मायया सर्वात्मनि कार्यस्य कारणस्य च विकर्मसु युक्तं वस्तुतः सर्वमतिरिक्तो निरुपाधाव
नाशनत्वमकर्तृत्वं च युक्तं ५ परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह वेदान् निगितनमसादैन्यरूपेण निरस्कृतान् अप
नीतान् नाचतुरंगमखत्तरंगो नइयो विग्रहो यस्य कवये ब्रह्मणे तदर्थं

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्य
तिरिक्ते च वस्तुतः ५ वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरंगविग्रहः प्रत्याददे वै कवयेऽभि
याचते तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय ते ६ हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्रा
भिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्र
ह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ७ ॐ नमो भगवते नरसिंहाय न
मस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रन्धय रन्धय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमा
त्मनि भूयिष्ठाः ॥ ॐ क्ष्रौं ॥८॥
मंत्रः

अवितथेहिताय सत्यसंकल्पाय ६ उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्य गुणानां भाजनमाश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीक
रणं शीलमाचरितं च यस्य फलसंकल्पेन व्यवधानशून्यो यासावनन्यश्च अव्यभिचारी योगस्तेन उपास्ते सेवते ७ तेजसा
मपि तेजसे आविरावि प्रकटो भव वीप्सा वा कर्माशयान् कर्मवासनाः कर्माश्रयानिति पाठे रागादीन् रन्धय निर्दह भूयिष्ठाः
भूयाः ॥ ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰
टी॰ ५६

विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत्‌ तच्चसाधुपीडांविनानस्यात्‌ अन्योन्यममंगलंध्यायतांचभूतानां अन्योन्यघातंविनानभवेदि
त्याशंक्याह खल: प्रसीदतु क्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथ: शिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रं उपशमादिकंभजतु न: अस्माकम
पिमति: अपिशब्दात्‌ भूतानामपिमति: अहेतुकीनिष्कामास्तु ९ न: संग: क्वापिमास्यात्‌ यदिकथंचित्स्यात्तर्हि अगारादिषुमा
स्यात्‌ किंतुभगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगदोषमाह यइति इंद्रियप्रिय: गृहाद्यासक्त: १० भगवत्प्रियसंगेगुणमाह येषां
भगवत्प्रियाणांसंगात्‌ लब्धंमुकुंदविक्रमंश्रुतिभि: श्रवणादिभि: संस्पृशतांसेवमानानांपुंसांमनोगतोज: मानसंमलं

स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखल: प्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधिया मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजेआवे
श्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारादिषुवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुन: य: प्राणवृ
त्यापरितुष्टआत्मवान्सिध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रिय: १० यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहु: संस्पृ
शतांहिमानसं हरत्यजोंत: श्रुतिभिर्गतोंगजंकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमं ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्य
किंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुरा: हरावभक्तस्यकुतोमहद्गुणामनोरथेनासतिधावतोबहि:
॥१२॥

हरति कुत: भूतंनिजमसाधारणंवीर्यं वैभवंप्रभावातिशयोयस्यतीर्थंतुगंगादिमुहु: संस्पृशतांमंगजंमलंकेवलंहरतितं
कोवैनसेवेतेत्यन्वय: ११ मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचनानि: कामामन: शुद्धौहरेर्भक्तिर्भवति तत: चतत्प्र
सादेसंतिसर्वदेवा: सर्वै: गुणै: धर्मज्ञानवैराग्यादिभि: सहतत्रसमासते नित्यंवसंति गृहाद्यासक्तस्यतुकुत: हरिभक्त
वसेभवात्‌ महतांगुणाज्ञानवैराग्यादयोभवंति असतिविषयसुखेमनोरथेनबहिर्धावत: ॥ १२ ॥ ५६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नन्वहरिर्किंपुरुषरूपरामायणस्मात्मानिलोकेमहत्वंदर्शयते॥ सत्यंतत्र ऽपि हास्यस्मितिमहेत्वकमाह॥ हरिर्हीलिखयाऽऽर्षभेनो
मीनानाम्नोक्षितितेनोयमेवान्मातेनविनाजीवनाभावात् महानतिप्रसिद्धोपिगर्हेयदास्क्षतेनतदादेपत्नीनांमिथुनानांस्व
द्वादिषुपिप्रसिद्धवर्षमेवयत्केवलंमहत्वंतद्देवतस्यभवति॥ तज्ज्ञानादिनामिथुनेषुसृज्यमानेषुस्त्रीभ्यःपुंसांमहत्वेवाल
मिथुनेष्वस्तुमहत्वं मिथुनानांमहत्वंयुक्तेत्यर्थः॥ २॥ यस्मादेवंतस्मादहमहंहिंसा ३ अतोभयंतं सिंहपादंभजनेतस्माद्यत्परि
शांति॥ वीरहिंसंरहस्यंजःस्वाभाविकाभिनिवेशः॥ रजआदीनाम् लोकारणेप्रतएववृत्संसृतीनांजन्ममरणादीनांचचक्रवाल
मंडलमविच्छेदोयस्मात्॥ ७॥ केतुमाले पिकामदेवस्वरूपेणआस्तेइतिशेषः किमर्थमास्तेइत्यतआह॥ लक्ष्म्याइति॥

हरिर्हिसाक्षाद्भगवान्शरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितं॥ हित्वामहांस्तंयदिसज्जतेगृहेतदामहत्वं
वयसांदंपतीनां॥ ३॥ तस्मात्तुनोमागविषादमन्युनामनस्तुहाभयदैन्यादिरिमलं॥ हित्वामहेसंसृतिचक्रवाले
वर्ष २ नृसिंहपादंभजतांकुतोभयं॥ ७॥ केतुमालेभगवान्कामदेवस्वरूपेणलक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄ
णांपुत्राणांतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानां॥ यासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्विजितमनसां
विध्वस्ताव्यसवःसंवत्सरांतेविनिपतंति॥ १५॥ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोक
लीलयाकिंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंद श्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते॥ १८॥ राम॥ १६॥

प्रजापतेः संवत्सरःसंवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेः तस्यदुहितरोरात्र्यभिमानिन्योदेवतास्ताश्चदिवसाभिमानिनो
पुष्प २ देवाःतेषांप्रियचिकीर्षयापुरुषायुषःवर्षशतेनयावन्तोहोरात्राणितेःपरिसंख्यानांगणनायेषांषट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः या
सांउदरेगर्भामहापुरुषस्यमहास्त्रंचक्रंतस्यतेजसा॥ १५॥ रमामेवमयन्नीयानींद्रियाणिरमयति॥ केनसाधनेनाह॥ अतीव
सुललितयागत्यायोविलासःतेनविलसितोरुचिरोहासलेशोमंदस्मितंतत्पूर्वकोवलोकनलीलातयाकिंचिदु
त्तंभितेनउद्गमितेनसुंदरंयद्भ्रूमंडलंतेनसुभगंयद्वदनारविंदंतस्यश्रिया॥ ॥ १६॥ ॥ रामायनमः॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ५

तद्दुहितृभिर्दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता ॥ १७ ॥ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठैर्लक्षणैः विलक्षितः लक्ष्यीकृतः आत्मा यस्य तस्मै आकूतीनां क्रि-
याणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पानां विषयादीनां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडश [illegible] शकलं त्रिंशाः एकादशेन्द्रिय [illegible]
[illegible] पंचविषयलक्षणा यस्य तस्मै छंदोमयाय वेदात्मकर्मप्रा-
प्याय अन्नमयाय अन्नरूप अमृतमयाय परमानंदाविष्काराय तत्र सर्वमयाय सर्वविषयाय सहसे ओजसे बलाय नन्द्रे दृ २
नमः ॥ १८ ॥ लक्ष्मीने वदनसेवकना अहेतुकानार्थयामि ॥ अन्यकामनया तु नामर्चनेन यद्विशेषमनोरथाः स्युरिना

मू॰ ३

तत्र भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहःसु च तद्भर्तृ-
भिरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ १७ ॥ ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आ-
कूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सह-
से ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ १८ ॥ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके
पतिमाशासतेऽन्यं ॥ तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः ॥ १९ ॥ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं सम-
न्ततः पाति भयातुरं जनं ॥ स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परं ॥ २० ॥

हे ॥ स्त्रियः इति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतं त्वामाराध्य याः स्त्रियः अन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामा नो हि कामा-
यापनं व्रतेभ्य इत्यर्थः ॥ तासां मयान्यादीनि ते पतयो न पांतीत्याशंक्याः ॥ अतः स्वे पतयः स्वतंत्रभवंती त्याह स्वतंत्रा इति ॥ १९ ॥ स्वे
वेभूतः पतिः भवानेक एव नान्यो यो भवतामलाभात् दयमपि केन मन्यते इतरथा अन्यं धीनं [illegible] स्वतंत्रता ॥ अस्व-
तंत्रत्वे मिथोभयस्यादित्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ राम॰ ॥ ॥ २० ॥ ॥ राम॰ ॥॥

राम॰ ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंचतन्निष्कामभजने॥ प्रार्थिताएवसर्वेकामाभवंतिसकामभजनेतत्कामितमात्रमतिसंचेमाह॥ यस्त्वीतस्योक्तलब्धास्य
यःदसरोरुहस्यार्हणंपूजामेवकामयेत॥ तत्फलांतरंसाअखिलेषुकामेषुलंपटासर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सि
तःफलांतरंमाम्नमयेहितिःसत॥ अर्चितहिंतदेवैकंरासिदत्तासि॥ किंच॥ यद्यतःफलभोगानंतरंभग्नायाच्ञायाविनतेः
र्धौपुंसांसाप्रतप्यतेदुःखंप्राप्नोति॥ तदेवरासिनभवतीत्यर्थः॥ २१॥ नत्वममाहंलोकतःसर्वकामप्राप्तिःत्वमेवकामार्थिभिः
सेव्यमेवप्रतत्राह॥ मत्प्राप्तयेब्रह्मादयस्तपस्तप्यंतेकथंभूताःऐंद्रियेसुखेधीःयेषांसुलक्तमामसःतेष्वपिभवत्पाद
परायणान्विनामांनविंदंति॥ मत्कथयादविलसिताविभूतीर्नलभंतेइत्यर्थः॥ यतस्त्वय्येवहृदयंयस्याःसाहंतवस्वरूपंतत्र

यातस्यतेपादसरोरुहार्हणं नकामयेत्साखिलकामलंपटा॥ तदेवरासीप्सितमीप्सितोर्चितोयद्भग्नयाच्ञोभ
गवन्प्रतप्यते॥ २१॥ मत्प्राप्तयेजेशसुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐंद्रियेधियः॥ ऋतेभवत्पादपरायणान्नमांवि
दंत्यहंत्वद्धृदयायतोजित॥ २२॥ सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्त्वदधायिसात्वतां॥ बिभर्षिमांल
क्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुः॥ रम्यकेचभगवतःप्रियतमंमात्स्यमवताररूपंतद्वर्षपु
रुषस्यमनोः॥ प्राक्प्रदर्शितंसइदानीमपिमहताभक्तियोगेनाराधयति॥ इदंचोदाहरति॥ २४॥ ॐनमोभ
गवतेमुख्यतमायनमःसत्वायप्राणायओजसेसहसेबलायमहामत्स्यायनमः॥ २५॥ अंतर्बहिश्चाखिल
लोकपालकैरदृष्टरूपोविचरस्युरुस्वनः॥ सईश्वरस्त्वंयइदंवशेनयन्नाम्नायथादारुमयींनरःस्त्रियं २६

वात्रदत्त्ववर्तिनमेवविलोकयामितान्यमित्यर्थः॥ २२॥ यदांतीततत्रूपंप्रार्थयतेमत्तमिति॥ त्वदितित्वयायत्कराम्बुजंसा
त्वतांभक्तानांशीर्ष्णिअथापिकृपयामत्तंतन्मामपिशीर्ष्णिनिधेहीतिशेषः॥ कथंभूतंवंदितंसर्वकामवर्षित्वेनसुः
द्भिःस्तुतंनत्वनत्वमत्यता द ःयतःहेवरेण्यमांवक्षसिलक्ष्मविभर्षि॥ अहोविचित्रमेतन्मयिकेवलमादरमात्रंभक्ते
षुतुपरमाकृपाअतःतवेश्वरस्यमायया ईहितेनकोपिकर्तुंसमर्थः॥ २३॥ स्पष्टं॥ २४॥ सत्त्वप्रधानायमुख्यतमायप्रा
णायसूत्रात्मने॥ २५॥ उतःस्वनोवेदात्मकोनादोयस्यसःयइदंविश्वंब्राह्मणादिनाम्नाविधिनिषेधालंबनमभूतेनवशेअनैतिय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
५८

नन्विंद्रादयो वशं नयंति लोकपालत्वात्कुतोहं तत्राह यमिति २ श्री २

मत्सरएवज्वरोयेषांतेयंहित्वाद्विपदःचतुष्पदःसरीसृपंजंगमंस्थाणुःस्थावरंचयदत्रदृश्यतेतेनकिंचिदपिपातुंनशक्ताःस्व
मेवप्राणान्रक्षेत्पालकईश्वरस्त्वेनेत्यर्थः॥तथाचश्रुतिः॥तास्मद्धिंसतोहम[stain]मसमीत्यादि॥२७॥भवतारवाचितमाह॥भवा
न्तु अंभोद्धौ क्षोणीं[stain]मयामनुनासहमत्स्यहितांधतेनथाह्यार॥ऊर्मिमालावतिप्रलयार्णवेओजसाउरुक्रमतेविचरति
पद्मापातेमिमस्यानुवंगःक्षोणींपातुंकेमनेउत्सहतेइत्यर्थः॥यतअजःकीदृशींओषधीनांवीरुधांचनिधिंआश्रयभूतां
तस्मैनमः॥जगतोयःप्राणगणाः॥तस्यात्मनेनतिपदत्रे॥२८॥अकूपाराय[stain]कूर्मायसर्वैःसंभृताःसत्वगुणाविशेषाः

यंलोकपालाःकिलमत्सरज्वराहित्वायतंतोपिपृथक्समेत्यच॥पातुंनशेकुःद्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपं
स्थाणुयदत्रदृश्यते॥२७॥भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिं॥मयास
रू२ होरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमः॥२८॥हिरण्मयेपिचभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबि
भ्राणःतस्यत[stain]त्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुपधावति॥मंत्रमि
मंचानुजपति॥२९॥ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्वगुणविशेषणायअनुपलक्षितस्था
नायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोवस्थानायनमस्ते॥३०॥यद्रूपमेतन्निजमाययार्पि
तमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितं॥संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपि
णे॥३१॥

णायअनुपलक्षितस्थानायस्य(तं)वातिचिरत्वात्वर्ष्मणेवर्षीयसेकालानवच्छिन्नायभूम्नेसर्वगतायअवस्थानाया
धाराय॥३०॥निजमाययार्पितंप्रकाशितंएतदर्थस्वरूपंदृश्यंपृथिव्यादियस्यैवरूपंयतःपृथक्रूपात्मकंपृथग्भूतंब
निरूपतंच २ हुभिःरूपैरूपितंयस्यच॥संख्यानास्ति॥कुतःअयथामिथ्यैवोपलंभनात्॥नहिमरीचिजलमेतावदितिसंख्यातुंशक्यं
क्यते॥अव्यपदेशरूपिणेअनिरुक्तप्रपंचाकाराय॥३१॥ ५८

श्री १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वहुद्रुपंद भ्रीपन्नतसेस्तुरा रक्ष्यातिरेकमाह दुरेति द्वीपग्रहर्दोश्चनाभिधेयः तमेवैकं नत्र व्यतिरेको सि ॥
मर्वे विल्लिदंत्र लितिश्रुते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सप्रपंचनामरूपतस्मित्रासेन प्रनमति । यास्मिन्नितिश्रुसे वियाश्रनेनाति
शोकात्व मांतानिनामानि रूपाणीयंकृत यत्तुनाहृश्रे यस्मिन्नवपिक विर्मिः कपिलामादिरिषचनर्विणु
न्यादिमत्लोकस्थितानामनीयपानन्तरं पातनजानेनापनीयते तसै सांख्यसिद्धांतरूपाय नमः परमार्थंइ
पायेन ॥ २३ ॥ यथाभूरूपधावति हेत्वपायः ॥ २४ ॥ मत्रेस्तत्वेनालिंपते इति तस्मै स्त्ररूपाः यत्नाःकृतव ॥ सरूपाः

य २ जगद्गुजं मेटजमेडज्जोद्भिजं चयाचरं देवर्षिपितृभूतसैर्दियुं ॥ यौः रवं ह्यितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रह
दीनाभिधेयपदकः ॥ २५ ॥ यस्मिन्नसंख्यैर्विशेषनामरूपाहृतोक विभिः कल्प्यते ये ॥ संख्योपयानमह
पनीयतेन तस्मैनमः ॥ सांख्य निदर्शनाय ॥ २६ ॥ त्रेगुणरूपभगवान् यद्गुणरूपंहृत वरह्वरूपश्रासे
तंतुदेवी हैषाभुः महद्गुरूभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति ॥ इमां च परमात्मोपनिषदमावर्तय
ति ॥ २७ ॥ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रि
युगाय नमस्ते ॥ २८ ॥ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसं ॥ मथ्नंति मथ्ना मनसा
दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नमईरितात्मने ॥ २९ ॥ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुभिरी
क्षितात्मने ॥ अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ॥ ॥ ३० ॥ राम·

तद्रूपाय स्वनयवमहा नोधराः स्रवय बुभुत्ताय स्वकर्मणा शुद्धायपयज्ञानुष्ठानेत्रियुगाय कृतयुगेपस्ता
भिव्यक्तान्ययद्वाकलियुगेच्छन्नत्वात् ॥ २७ ॥ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु मेथने इरितः प्रकटितः स्वा शुद्धे हे २
त्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ २८ ॥ मथनमेव दर्शयन्नाह ॥ द्रव्यं विषयः क्रिया इंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयन
देहः ईशः कालः कर्ता अहंकारः एतैर्मायागुणैः कार्यरूपलक्षणैः वस्तुभिरीक्षितो यस्तु आत्मा तस्मै अन्वीक्ष
याविचारेणाङ्गे ॥ अतिशयात्मानिश्चयवती बुद्धिः ये च योगे निरस्ता माया यानि मित्ताकृतिर्यस्मात् तस्मै ॥ श्रे

निर्विमयमादिभि १

वस्तु २

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ५५

वि

तदेवंनिर्गुणत्वेननत्वापरमेश्वरत्वेनप्रणमति यस्येहितंनजीवाअपिमिषितं अपांगाक्षायमीक्षण
योगात्॥ स्वार्थं न ते नेस्मिन्नविश्वाख्यत्वात् गुणमयीयाकरोतिनस्याज्जडत्वात् विश्वेश्वरसन्निधानात्। प्रव
तिदृष्टांतेनाह॥ यथायस्कांतःलोहग्रावाऽयस्कांतनिमित्तंनभ्रमतितदाश्रयंतदभिमुखत्वेनतद्गुणकर्म ना॰३
णांजीवानांचसाक्षिणे॥ तस्मैतेनमः॥३८॥ भुवनान्यविनिमार्ष्टजगतामादिकारणभूतःसूकरःमांरसीम
टं॰ ध्येरसायाअग्रेकृत्वारसातलादभ्युत्थानयाणीवाग्रदंष्ट्रेकृत्वानिरगात्प्रतिगजंतुलीलयानप्रमथ्यपकर्षक्रीडन्॥

करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितमी क्षितुर्गुणैः॥ मायायथायोभ्रमतेतदाश्रयं
ग्राव्णोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे॥३८॥ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयोमांरसायाजगदादिसूकरः
कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतःक्रीडन्निवेभःप्रणतास्मितंविभुं॥३९॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेअष्ट
दशोऽध्यायः॥ शुकः॥ किंपुरुषेवर्षेभगवं तमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामंतच्चरण रा॰मं॰४
सन्निकर्षाभिरतःपरमभागवतोहनुमान्सहकिंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते॥१॥ आर्ष्टिषेणेन
गी॰ सहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणीं भर्तृभग वत्कथांसमुपशृणोतिस्वयंचेदं
गायति॥ ॐनमोभगवतेउत्तमश्लोकायनमआर्यलक्षणशीलव्रतायनमउपशिक्षितात्मनउपा
सितलोकायनमःसाधुवादनिकषणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइ
ति॥३॥

क्रीडन्नंविभुंप्रणतास्मि स्मीत्यन्वयः॥३९॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमेऽष्टादशोऽध्यायः॥ ऊनविंशेकिं
पुरुषेभारतेचोपवर्ण्यते॥ सेव्यसेवकभावश्चभारतंश्रेष्ठमेवच॥ ॥भर्तावासोभगवान्॥ चेनस्वकः
थां॥२॥ आर्यंलक्षणंशीलव्रतंचयस्य उपशिक्षितात्मनेसंयतात्मने उपासितः अनुसृतोलोका राम॰ ५५
येनसाधुवादःसाधुत्वप्रसिद्धिस्तस्यनिकषणायनिकषोग्रावइवनिर्धारणस्यानोपयस्मात्मनेनमः॥ साधोनोलोकोयेन २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीरामं परमार्थरूपेणानमति ॥ यदेकं वेदान्तेषु गीमिडं न तं ब्रह्म तत्प्रपद्यते ॥ कथंभूतं विशुद्धं स्वात्मसो अन्तर्भवत्सु सप्रवमाद्यास्व
रूपं यस्य तत्र हेतुः ॥ प्रशान्तं तत्रापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ताः गुणानां जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् ॥ अन्तर्भव
मात्र हेतुः ॥ अस्मत् रूपपादयत् तत्कृतः अनामरूपं नन्तु वस्तुतः एवंभूतस्यापि जीवस्याक्रमसर्वविपर्ययो दृश्यते
तत्राह निरहंकृत्यहंकाराभावात् तथा वैपरीत्यमित्यर्थः ॥ ननु श्रीरामस्य सर्वमत्स्यावतारस्तत्र रत्नसेरावणस्य वधाय तस्य
मनुष्याद्यवतारत्वात् ॥ न केवलं एतावत् किंतु रहः संसारस्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दूर्वाश्यामितिमयी तां धिया तत्त्वविधि
दार्थमयीत्यर्थः ॥ अन्यथा स्वरूपे रममाणस्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ॥ ५ ॥ विष

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थं ॥ प्रत्यक्प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये
॥ ४ ॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सी-
ताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः ॥ न
स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥ न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृ-
तिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥ ॥

यास्मत्साभावेव्यसनानर्हत्वमुपपादयति ॥ न वै स भगवान् त्रिलोक्यां कापि सक्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा
सुहृत्तमः ॥ अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् ॥ न लक्ष्मणं चेति देवहूतेन श्रीरामं सं मंत्रयता विज्ञापिते अप्रागतं
त्वया वध्य इति तं दैवदाहिष्यंतं लक्ष्मणं दुर्वाससमागते विज्ञापयितुं प्रविष्टं हतमयतो वसिष्ठवाक्यमिति
न स्यागोपि न युज्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं तत्तस्य तोषहेतुः ॥ सत्कुलजन्मादिकं न भ-
क्तिरेवेत्याह न जन्मेत्यादि महतः पुरुषाजन्ममहतः ॥ श्रीरामस्येति वा सौभगं सौंदर्यं आकृतिः ॥ यद्यस्मात् जेन्मा
दिभिर्विसृष्टान् सत्काररहितान् वनौकसः वानरान् वनचरान् अहो लक्ष्मणस्याग्रजोपि सखित्वेन कृतवान् ॥ ७ ॥ ॥ जातिः

स्वरूपं नैव प्रती
यते न ज्ञाहस्तुथ
या शुद्धा उपलम्य
ते इत्युपलभ्यते
शुद्धचित्ते न च
स्मैनैव प्रती
यते उपलभ्य
ते इत्यर्थः वि
भोः कथं न हि
दशरथपुत्रेण
नज्ञाह ४३०

तस्मात्सुरोवासुरोवान्योवायःकोपिश्रीराममेवसर्वप्रकारेणभजेतसकृतज्ञस्तमल्पीयस्यपिभजनेबहुमानिनं ॥ यउत्तरान्कोसला॰
नयोध्यावासिनः ॥८॥ उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलभ्यतेयेनतत्तपःचरतितत्रोपशमः ॥ इंद्रियाणांसंयमः ॥ उपरमोनिर
हंकारताआत्मवतामनुग्रहायनस्वार्थमपितुरक्तत्वात् ॥९॥ भगवदनुभावउपवर्ण्यते ॥ येनपंचरात्रेणततसावर्णीम
नोरुपसरतिसेवते ॥१०॥ उपरतानात्म्यायनिरहंकाराय ॥११॥ असक्तश्चासौविविक्तश्चसाक्षीतस्मैनमः ॥ असक्तत्वंदर्श

सुरोसुरोवाप्यथवानरोनरः सर्वात्मनायःसुकृतज्ञमुत्तमम् ॥ भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्को॰
सलान्दिवमिति ॥८॥ भारतेपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यआकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपश
मोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोव्यक्तगतिश्चरति ॥९॥ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमव
तीभिर्भारतीभिः ॥ प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः
परमभक्तिभावेनोपसरतिइदंचाभिगृणाति ॥१०॥ ॐनमोभगवतउपशमशीलायउपरतानात्म्यायनमोकिं
चनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसायपरमगुरवेआत्मारामाधिपतयेनमोनमइति ॥११॥ गा
यतिचेदं ॥ कर्तास्यसर्गादिषुयोनवध्यतेनहन्यतेदेहगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोसक्त
विविक्तसाक्षिणे ॥१२॥ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवाञ्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयिनिर्गुणे॰
मनोभक्त्यादधीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥१३॥

यति ॥ अस्यविश्वस्यसर्गादिषुकर्तापियोनवध्यते ॥ अहंकर्तेतिनमन्यतेविविक्तत्वात् ॥ विविक्तत्वमाह ॥ देहगतोपिदैहि
कैःक्षुत्पिपासादिभिः ॥ येनहन्यतेनाभिभूयतेसाक्षित्वमाह ॥ यस्यद्रष्टुरपिसतोदृष्टिः ॥ गुणैर्दृश्यैर्नदूष्यतेनविक्रियते॰
१२ ॥ योगकौशलंनिरूपयन् ॥ योगेशार्थयतेइदमितित्रिभिः ॥ हेयोगेश्वरहिरण्यगर्भोययोगनैपुणंजगादइदमेवत
त् ॥ किंजन्मप्रभृतिभक्त्याअंतकालेपुमान् ॥ त्वयिमनोधारयेदितियत्उज्झितंदुष्कलेवरंतदभिमानोयेन ॥१३॥ ॥ ॰॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्याय्यानमस्य पुमान्मत्याभ्यामादिश्य मोक्षार्थ इत्याह ॥ ऐहिकामुष्मिककामेषु लंपटो मूढधीः सुतदारादिषु यो गतो मं विंतयन्ननु
त्मिनमस्य कलेवरस्यात्म्यास्तसत्यां शंकेत ॥ तथाविद्वानपि मत्पः प्रोक्तेन तस्य कर्तुः श्रम एव ॥ ९ ॥ यस्मादिदृशो पीयमेव च
प्रा तस्मादेव प्रभो अथोतजनमेव नो योगं विधेहि किं च प्रोक्त यि स्वभावं सहजवासनाहृत्पंथेन योगेन च यं तन्नायाना:

यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् ॥ शंकेत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः
श्रम एव केवलं ॥ १७ ॥ तत्प्रभो वे कुकलेवरार्पितात्मन्मायया हं ममता मधोक्षज भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भि
दां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावं ॥ १८ ॥ भारतेप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला संति बहवः मलयो मंगलप्रस्थो
मैनाकः त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो वारि
धारो विंध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणः ॥ चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्र संत्य
श्वः ६ कीलः ॥ कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः ॥ तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्याताः ६
एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशंति ॥ चंद्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा श्वा ४
शर्करावर्ती ४ कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी तुंगभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विंध्या पयो
ष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिंधुरंधः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौ
शिकी मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रुः चंद्रभा
गा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः ॥ १८ ॥

क्रमः १.१५

कुकलेवरेर्पितात्मन् अहं ममतां भिंद्यां यां त्वत्प्रेमसुदुर्भिदं त्वया यांतरैः सर्वथात्यप्राकर्षाः शैलान् तत्र वद सिन्धुवर्षे सरित
श्च शैलाः च संति ॥ १६ ॥ नितंबप्रभवाः संभूतां नदान् नद्यश्च तेषु सम् ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ ॥

नेटेभ्यः २। आत्मना देहेन उपस्पृशंति २॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा ग
पं टी
५१

लेषु मध्ये मनेः पुरुषैः सात्विकादिसुकृतेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयंते साध्यंते॥ हि यस्मात्सर्वापवर्गतयः
कर्मानुसारेण सर्वेषां भवति॥ यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः स न्यासवनस्थत्वादि तेनातिक्रमेणास्मिन्नेव वर्षे
णामपवर्गोपि भवति॥ एतच्चेकर्मादि दिव्यसाधनसंभवाभिप्रायेनोक्तं न तु स्वर्गापवर्गाभावेन तदुपर्यपि बादरायणः
संभवादिति देवानामपि मोक्षस्पृहा चितत्वात्॥१९॥ अपवर्गस्वरूपमाह॥ योसाविति॥ आत्मनि भवमात्मन्यरागादि

सर्वेश्वर

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगत
योबह्व्यः॥ आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वे ह्येव सर्वेषां विधीयंते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति॥१९॥ योसौ भगवति ग०२
सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नाना
गतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसंगः॥२०॥ एतदेव हि देवा गायंति अहो अ
मीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुंदसेवौपयिकं
स्पृहा हि नः॥२१॥

पुरुष२

तदुक्तं इति॥ अनिरुक्ते वाचामगोचरे॥ अनिलयने अनाधारे अनन्यनिमित्तः अहैतुकः भक्तियोग एव लक्षणं स्वरू
पं यस्य भवति॥ नानागतीनां निमित्तं योऽविद्याग्रंथिः तस्य रंधनं छेदनं तद्द्वारेण महापुरुषपुरुषाः विष्णुभक्ताः
तैः प्रकृष्टसंयोगो यदा तदा॥२०॥ एतदेव मानुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायंति॥ अमीषां एभिः उ तत्किंस्विदथवा
स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्य पुण्यस्य हेतुः अन्नात् भारताजिरे तां गणैः केवलं स्पृहैव॥ यत्न
न्मुकुंदसेवोपयोगि नृषु तत्मात्मनः लब्धं॥२१॥ भाग ५१ ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्तदामेवाहुः किमित्यादि सप्तभिः ॥ फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्यातः किं विफलं कृतः यत्र [illegible] नारायणपादपं-
कजस्मृतिः नास्ति प्रमुष्टातिशयिताद् इन्द्रियाणां महोत्सवात् ॥ भोगसम्पदोऽतिभ्रंश ॥२२॥ क्षणायुषामल्पमेवायुर्येषां वरत्वे हेतुः
मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं संयान्ति ॥२३॥ अतः यत्र वैकुण्ठकथासुधानद्यो न सन्ति
तदाश्रयाः कथाश्रयाः [illegible] महान्तो न सन्ति यज्ञेश मखा येषु ताह्रशा यस्मिन् स महोत्सवोऽपि सुरेशलोकोऽपि
लोके न सेव्यतां ॥२४॥ अप्रमत्तः विधिप्राप्ता इति तान्नवतन्ते यौः ॥ क्रियाज्ञानदर्शनद्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृ-
तां मनुष्यजातिं प्राप्य पुनर्भवाय मोक्षाय ये न यतन्ते वनौकसः पक्षिणो लिप्सया क्वाप्युपगतं सदा तस्मिन्नेव बन्धनं प्रयान्ति विहरन्ति य-

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ॥ न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाति
शयेन्द्रियोत्सवात् ॥२२॥ कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात् क्षणायुषां भारतभूजयो वरं ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं म-
नस्विनः संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥२३॥ न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ॥ न यत्र
यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यतां ॥२४॥ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो ज्ञानक्रियाद्रव्य-
कलापसंभृतां ॥ न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनं ॥२५॥ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्नि-
रुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥२६॥ सत्यं दिशत्य-
र्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ॥ स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं ॥२७॥

यावद्र्थ्यं ते न दद्यात ॥२५॥ अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः यैरिति श्रद्धया जुष्टं निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं त्वेवं भागशो निरु-
प्तं [illegible] पृथक् कृतं कथं विधिना प्रकारेण मन्त्रेण च वस्तुतः पुरोडाशादिभेदेन एक एव नानादेवतारूपेण
पृथक् नामभिः सम्यग् मे इदमिति स्वीकृता नंतरमश्नातीत्यर्थः ॥ एवम् इन्द्रादिनामभिराहूतः आशिषां प्रभुः [illegible] स एव हरिः ॥२६॥
नन्वर्थितः कामाः कृतार्था इत्याहुः ॥ सत्यमिति प्रार्थितः सन् प्रार्थितं ददाति सत्यं ॥ तथापि परमार्थदो न भवत्येव [illegible] पु-
नरर्थिता ॥ न तु नार्थितश्चेत् किमपि न ददाति इत्याह ॥ अनिच्छतां निष्कामानां इच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वकामप-
दिमरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति ॥२७॥

वनौकाइव॥

यत्नयस्मा

त्रयतः एतादृ
नंतरं

श्री
भाग
टी
६२

त्रिविष्टपस्य सम्यक् यजनस्य सत्क्रतुस्य प्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखलव उपभुक्तावशेषितं यदि किंचिदस्ति तेना
जनाभे वर्षेऽस्माकं जन्म स्यात् ॥ कीदृशं स्मृतिमत् ॥ हरिसेवमेवात्र यत्र संस्थाने युक्तं ॥ यतो हरिर्भजतां शं स्वं वितनोति ॥ २८ ॥ स
ष्टा ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीभावार्थे पंचमे एकोनविंशः ॥ १९ ॥ ॐ विंशे प्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः ॥ लोकालोकस्थि

प्रस्थ ६

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनं ॥ तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भज
तां शं तनोति ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जंबुद्वीपस्य राजेन्द्र उपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशंति ॥ सगरात्मजैरश्वान्वेषण
इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् ॥ २९ ॥ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदरहरिणः ।
पांचजन्यः सिंहलो लंकेति ॥ एवं तव भारतोत्तम जंबुद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ॥ ३० ॥
इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॐ अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसं
स्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ॥ १ ॥ जंबुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा
मेरुर्जंबूाख्येन लवणोदधिरपि द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तः यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो
जंबुप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इ
ध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥ शिवं यवसं सु
भद्रं शांतं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥ ॥

शि विभज्य
सप्तवर्षनाम

तिचांतर्बहिर्भागादिमानतः ॥ तावता लक्षविस्तारेण परितः क्षिप्तः परिवेष्टितः उपतिष्ठते आकलय्य समर्प्य ॥ २ ॥ अभि
ज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव ॥ अन्ये च पर्वता नद्यश्च सहस्रशः संतीत्यर्थः मानसोत्तरस्य मंडलाकारत्वेऽपि क्रेरैः सप्तादिपंच
द्वीपेषु वर्षादयः ॥ नियंत्रे वा का रा उभयतो भिसृप्ताः इति गम्यते ॥ अन्यथा सप्तभिः सप्तवर्षविभागासंभवाच्च वेसवेद

पंचमस्कंधे टीका ॥ २ ॥
६२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विगीतास्त्रपिहीपमंत्राव्याख्यायंते २

तेस्स्र्यं २

जलोपस्पर्शनेन विधूतरजसः ॥ तमस्यैषां हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः ॥ विधुतोपमं संदर्शनं क्रमसेदादिरिहितं द्रुपं
प्रजनं मपत्योत्पादनं चयेषां ॥ ४ ॥ प्रक्षस्य पुराण पुरुषस्य विस्तारोद्भूपं भीमहि प्रपद्यामहे मकथं भूतं सत्यादीनामात्मानं
अधिष्ठातारं तत्र सत्यमनृष्टीयमानोधर्मः ॥ सतेप्रतीयमानोथर्मः ब्रह्मणः तद्धोधकवेदस्य अमृतस्य शुभलक्षणस्य
मणिकूटोवज्रकूटोइंद्रसेनोज्योतिष्मान्सुवर्णोहिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः ॥ अरुणानृम्णांगि-
रसी सावित्री सुप्रभातामंत्रभारातंभरा इति महानद्यः ॥ यासांजलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतंगो-
वै० ध्यायनसत्यांगसंज्ञाः चत्वारोवर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः ॥ स्वर्गद्वारं त्रय्याविद्यया भग-
वंतं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजंते ॥ ४ ॥ प्रत्नस्य विष्णोरूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमा-
त्मानमीमहीति विगीतास्त्रपिहीपमंत्राव्याख्यायंते ॥ ५ ॥ प्लक्षादिषु पंचसु पुरुषाणामायुरिंद्रियमोजः
सहोबलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ॥ ६ ॥ प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदे-
नावृतो यथा तथा द्वीपोपि शाल्मलो द्विगुणविस्तारः ॥ समानेन सुरोदेनावृतः परिवृंक्ते ॥ यत्र ह वै शाल्म-
ल्यां गरुत्मतो भगवतः छंदस्तुतः पतत्रिराजस्य द्वीपहूतये
उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥ तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभ-
जत् ॥ सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥ ९ ॥

फलस्य
फलस्योपलक्षणं स्पंदोभिः ॥ स्वायुधभूतेः श्रीविष्णुंस्तौतीति छंदः स्तुतः तस्य द्वीपस्य हूतये अपदेशाय स्थ-
लोपि निगद्य त्वाश्रितेनेति रस्यादि श्रुतेः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री० भा० पं० टी० ५स्कं

स्वगोभिः स्वरश्मिभिः ॥ अंधः अन्नं सोमो नो नोयानां अस्मत्प्राभिमुख्येन भवतु ॥ अस्य पादेन विवक्षया संधिरभावः ॥४॥ स्वश
ष्परोचिषा स्वकोमलप्ररोहाणां शिखाः ॥ तेषां दीप्तिविषा ॥३॥ हे जातवेदः ॥ त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हेतोः हव्यवाडसि ॥ अतो देवानां यज्ञे

कुंदः

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्त सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृंगो वामदेवः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनु
मती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति ॥१०॥ तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाः था: २
भगवंतं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजंते ॥११॥ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः प्रजानां स
र्वासां राजांधः सोमो नः आस्त्विति ॥१२॥ एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कु
शद्वीपः यस्मिन् कुशस्तंबो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति १३
तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत ॥ स्वसुतेभ्यः ६
वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः ॥१४॥ तेषां वर्षसीमागिरयो नद्यश्च
श्चाभिजाताः सप्तैव चक्रः चतुःशृंगः कपिलः चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ॥ रसकुल्या मि मधुकुल्या ४
त्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति ॥१५॥ यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोवि
दाभियुक्तकुलकसंज्ञाः भगवंतं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजंते ॥१६॥ परस्य ब्रह्मणः।
साक्षाज्जातवेदोसि हव्यवाट् देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यज इति ॥१७॥

न पुरुषं हरिमेव यज ॥ अंगानां नाम्ना दत्तं मंगिने समर्पयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ रामः

५स्कं

प्रहरणेनायुधेनउन्मथिताभितंवा: कुंडानिचयस्य २९॥

ल२

उपक्लृप्तः वेष्टितः यथाऽक्षशद्वीपोक्षुतोदेनवृतः॥ ८॥ गृहस्पकार्त्तिकेयस्यस्वयंभगवान्नानीश्वरोगामपंरा यस्य
स॥ हेस्वापः भ्रूरुवारीश्वरानेथसाम थोः स्यभवय॥ अत्रपवत्रै लोकोयुनं त्यःतोभवन्यः नःअस्माकंस्वशतोभु

ह२ न२

नयावृद्दिः क्रौंचद्दीपोद्दिगुणःसमानेन क्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तो यथाऽक्षशद्दीपोक्षुतोदेनय
स्मिनक्रौंचोनामपर्वतराजोद्दीपनामनिर्वर्तकआस्ते॥ १७॥ योसौगुहस्यप्रहरणोन्मथितनितंवकुंजो
पिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोवभूव॥ ॥ तस्मिन्नपिप्रयवव्रतोघृतपृष्ठोना न२
माधिपतिःस्व द्दीपे सप्तवर्षाणिविभज्यतेषुपुत्रनामसु सप्तरिक्थ दान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभ ॥ दे ४
गवनःपरमकल्याणयश सःआत्मभूतस्यहरेःचरणारविंदमुपजगाम॥ २०॥ आमोमधुरुहोमेघ
पृष्ठः सुधामाभ्राजिष्टोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृत पृष्ठसुताः तेषांव र्षगिरयः सप्तसप्तैव
नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लोवर्धमानोभोजनउपवर्हणोनंदोनंदनः सर्वतोभद्रइति॥ २१॥ अभयामृ
थ्वती २ तौघा आर्यकातीर्थवतीरूपवतीपवित्रवतीशुक्लेतियासामंभःपवित्रममलमुपयुंजानाःपुरु
षऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णेनांजलिनायजंते॥ २२॥ आपःपुरु
नीः३ षवीर्याःस्थपुनंतिभूर्भुवःसुवः तानःपुनीतामीवघ्नीःस्पृशतामात्मनांगभुव इति॥ २३॥ एवंपर त्रिं२
स्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्दीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडो
देनपरीतः यस्मिन्शाकोनाममहीरुहः॥ स्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यमहासुरभिगंधस्तंद्दी
पमनुवासयति॥ २४॥ गम भु२

वःशरीराणिपुनंतु॥ २३॥ दधिमंडउदसः स पवोरकं यस्य सः॥ २४॥ गम०

यत्स्वात्मनास्वरूपेणोवामीवघ्नीः पापहंत्र्यः यस्य परीतःस्यंतःस्वरस्पर्शानिवर्हि ये तु स्पर्शतानिस स्वाकव्यक्तः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग. पं. टी. ६४

ब्रह्मकेवलिभिः प्राणादिहेतुभिः ॥२४॥ ज्वलनशिखावदमलानां कमलपत्राणामयुतानामयुतं यस्य तदे तानि २

तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वा
त्मजान्पुत्रान् शान्तभयमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिप
तीन्स्वयं भगवत्यनन्तमावेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥२५॥ एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्य
श्च सप्तैव ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति ॥२६॥ अ वृ
नघायुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥२७॥ तद्वर्षपुरु
षा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्त
मसः परमसमाधिना यजन्ते ॥२८॥ अन्तः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः अन्तर्यामीश्व
रः साक्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटम् ॥२९॥ एवमेव दधिमण्डोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्वि
गुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतः यस्मिन्बृह
त्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परि
कल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयो
जनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यर इन्द्रादीनां ३
परि २ थस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥३०॥ तद्द्वीपस्या
प्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियु याम. ६४
ज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥३१॥
वानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ॥३०॥ ॥३१॥

स्वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिसकर्मकेन॥ब्रह्मसालोकादिकेन॥२२॥कर्ममयेकर्मफलरूपंब्रह्मलिंगपतेयस्मा
त॥एकस्मिन्नेवपरमेश्वरे अंतोनिष्ठायसंततं॥मतएववस्तुतोद्वैतं॥२३॥ततःशुद्धोदात्परस्तालोकःसूर्याद्या
लोकवान्देशाः॥शुद्धलोकस्तदुद्दिष्टः॥तयोरंतरालेमध्येतयोर्विभागार्थेगिरिः॥२४॥ततःपरस्तादितःकेतदेवकिंतो प३
देन तरेपान्येच्छायांतर्वर्तिनीभूमिमाह॥यावन्मानसोत्तरमेवोरंतरं॥सार्धसप्तलक्षोत्तरंसार्धकोटिपरिमितंतावती
भूःशुद्धोदात्परतोस्मिन्नवचप्राणिनोपिसंतिततःकांचनीभूमिरन्यास्तीत्यर्थः साचैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरको

तदुर्घपुरुषाभगवंतंब्रह्मरूपिणंसकर्मकेनकर्मणाराधयंतिदुःखेचोदाहरंति॥२२॥यत्रकर्ममयेलिं
गंब्रह्मलिंगंजनोर्चयेत॥एकांतमद्वयंशांतंतस्मैभगवतेनमः॥२३॥ततःपरस्तालोकालोकनाः ऋषिः२
माचलोलोकालोकयोरंतराले॥परितउपक्रिमः यावन्मानसोत्तरमेवोरंतरंतावतीभूमिःकांचना
स्यादर्शतलोपमा॥यस्यांप्रहितःपदार्थोनकश्चित्पुनःप्रत्युपलभतेतस्मात्सर्वसत्त्वपरित्यक्तासीत॥२५॥
लोकालोकइतिसमाख्यायदनेनाचलेनलोकालोकस्यांतर्वर्तिनावस्थाप्यते॥२६॥सलोकत्रयांतेपरितः
ईश्वरेणाविहितोयस्मात्सूर्यादीनांध्रुवापवर्गाणांज्योतिर्गणानांगभस्तयोर्वाचीनांस्त्रीलोकानावि
तन्वानानकदाचित्पराचीनाभवितुमुत्सहंतेतावदुन्नहनायामः॥२७॥एतावाँल्लोकविन्यासोमानलक्षण
संस्थाभिर्विचिंततः कविभिःसत्पंचाशत्कोटिगणितस्यभूलोकस्यतुरीयभागोयंलोकालोकाचलः॥

सार्द्धद्वादशकोटिरुन्नतायामः॥२८॥

अर्द्धपुष्करद्वीपेन सहस्रद्वीपः ... सप्तद्वीपपरिमितात्तेया॥एवंहिमानितमेरु लोकालोकयोरंतरंसार्द्धद्वादशकोटिपरिमितंवक्ष्यमाणउपपद्यतेभव
ति॥एतदेवमेवतंत्रेशकं॥कोटिद्वयंत्रिपंचाश लक्षाणिचततःपरस्वाप्रश्चसहस्राणिसप्तद्वीपाःससागराः॥ततो
हेममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने॥देवानांक्रीडनार्थायलोकालोकस्ततःपरमितिचदशकोटितंपूर्वोक्तभूस्या ग्रन्थ२
सहस्रकं॥सर्वसत्त्वपरित्यक्तेतिदेवव्यतिरेकेणतेयंदेवानांक्रीडनार्थायेनउक्तत्वात॥२९॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा पं
टी
६५

लोकत्रयस्यांतेपरितोमर्यादारूपोविहितः । यस्मात्प्रतिबंधकात् ॥ सूर्यप्रभृतीनांध्रुवापवर्गांतोयेषां ॥ आवित
त्वानाः समंतात्प्रकाशयंतः परितोगंतुंनप्रभवंतितावदुत्सेधनमुत्सेधः तदनुरूपआयामश्चविस्तारोयस्यभुव
दप्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूतइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सोयंतुलोकालोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थांशः सार्धद्वादश
कोट्योमेरोरेकतइतिद्रष्टव्यं ॥ ३८ ॥ आशास्तद्दिक्षुयेधिनिवेशितास्तेआसते ॥ ३९ ॥ तेषांदिग्गजानांस्वविभूतीनां
महेंद्रादीनांचविविधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तयेभगवान् ॥ तस्मिन्नास्तेइत्यन्वयः ॥ किंचवैत्रात्म

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशितायेद्विरदपतयः ॥ ऋषभःपुष्क
रचूडोवामनोपराजितइतिकसललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥ तेषांस्वविभूतीनांलोकपालानांविविध
वीर्योपबृंहणायभगवान्परममहापुरुषोमहाविभूतिपतिः ॥ अंतर्याम्यात्मनोविशुद्धसत्त्वंधर्मज्ञानवैरा
ग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणंविष्वक्सेनादिभिः ॥ स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितोनिजवरायुधोपशो
भितैःभुजदंडैःसंधारयमाणःतस्मिन्गिरिवरेसमंतात्सकललोकस्वस्तयेआस्ते ॥ ४० ॥ आकल्पमेवंवेषं
गतोभगवानेषआत्मयोगमायाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥

नः ॥ स्वस्यविशुद्धसत्त्वंतत्संधारयमाणआविष्कुर्वन्कीदृशंधर्मज्ञानादीन्यष्टौमहासिद्धयः ॥ श्चोपलक्षणंयस्यदोर्दं
डैरुपलक्षितःसन्तत्रमहाविभूतेःपरमैश्वर्यस्यपतित्वादेकयैवमूर्त्यासमंतदास्ते ॥ ४० ॥ नन्वंतर्यामिणांतःस्थे
नैवसर्वैकर्तव्यंपालनंकिंतस्यबहिः समंतादवस्थानेनेत्याशंक्य ॥ तस्यार्थंस्वयमेवव्याचष्टेआत्मनोयोगमायया ॥ विर
चितायाविविधलोकयात्रातस्यागोपीथायरक्षणायएषभगवानेवंभूतमाकल्पांतंवेषंगतःलीलयाप्राप्तइतिसं
मंतादास्तेइत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

६५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यः१

अलोकपरिमाणंचमेरोरेकतः सार्धद्वादशकोटिस्ततोलोकालोकाद्बहिस्तादिशुद्धांद्विजपत्राण्यनेकल्पणस्य
श्रीकृस्नेनप्रदर्शितं ।४२। विस्तारेणाण्डकटाहमाउमानेसर्वतोपिनिरूपयति । अंडमध्यगतः कितन्मध्यंतदाह द्यावाभू
म्योः सूर्यांडगोलकपालयोः । यदंतरंमध्यस्थानंसर्वतःपंचविंशतिकोट्यःस्युः ।४३। अंडमध्यावस्थानेकारणंतन्नामनिर्दे
च१

ती
योंतर्विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंचव्याख्यातं ।। यद्बहिर्लोकालोकाचलात्ततःपरस्तान्योगेश्वरग
तिंविशुद्धामुदाहरंति ।४२। अंडमध्यगतःसूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरं । सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यःस्युःपंचवि
शतिः ।४३। मृतेंडएषएतस्मिन्यदभूत्ततोमार्तंडइतिव्यपदेशः हिरण्यगर्भइतियद्धिरण्यांडसमुद्भवः ।४४
सूर्येणहिविभज्यंतेदिशः खंद्यौर्महीभिदा । स्वर्गापवर्गौनरकारसौकांसिचसर्वशः ।४५। देवतिर्यङ्मनुष्या
णांसरीसृपसवीरुधां । सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्मादृगीश्वरः ।४६। इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधे
।। विंशोध्यायः ।। ४६ ।। ।। रामायनमः ।।

त वैरा१
वनेनाह । मृतेअंडएवस्सूर्योजन्मयेनयस्मात्प्रविष्टः ।४४। किंचसूर्येणैवविभज्यंतेदिशः । खंमंतरिक्षंभिदा
अन्योन्यापिविभागः । स्वर्गापवर्गौभोगमोक्षस्थानविशेषौ रसौकांसि । अतलादीनि ।४५। उपासनार्थमाह । देवादीनांसू
र्यआत्मा । दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठातृ च ।४६। इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविंशोध्यायः ।। ४६ ।। ।। राम ।। ४६ ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ गो॰
पं॰ टी॰
६६

एवमध्यायविंशत्या भूमर्यादा निरूपिता ॥ अनंतरं धरामर्यादापालनं त्रिभिः कथ्यते ॥ एकविंशेरवेः कालचक्रेण प्रमतो
नहुँसगत्वा राशिसंचारैः लोकयात्रानिरूप्यते ॥ एतावानिति श्लोकेनकोद्यः पंचाशत उन्नेथेन पंचविंशति हिदलयो
मध्येवर्षैक सामानेनापरस्य मानस्य प्रदिश्यतेनेहत ॥ तेनांतरेणानयोर्मध्ये तदुभयसंधिने ना ताभ्यामुभयतः से
लग्नं ॥ ॥ उदगयनादिसंज्ञाभिः मंदरादिप्रसमगतिभिः ॥ यथाकालमारोहणाय यमिषयमानेमकरादिष्वहोरा

पृ॰ २ शुकउवाच ॥ एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः ॥ एतेन हि दिवो मंडलमानं तद्विद उपदिशंति ॥ यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांतरिक्षं तदुभयसंधितं ॥ यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा ॥ २ ॥ स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥ यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवंति ॥ यदा वृषभादिषु पंचसु च चरति तदाहान्येव वर्धंते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्तते तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति ॥ ७ ॥ राम ॥ त्रि २
श्रीरामाय नमः ॥ ॥

त्राणीति दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ च तस्य पंचधानिदेशितिअत्रां न वैषम्याभावात् ॥ समानीत्युक्तं ॥ सर्वस्यासाम्य
विकस्याहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवाह्नां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथापि रात्र्यपेक्षया आधिक्यादर्थे
नेत्युक्तं ॥ एवं रात्रिह्रासा वर्धादिनापि तयाह्र समनीत्युक्तं ॥ एकैकेति स्थूलदृष्ट्या उक्तं वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासयोः राम
प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ विपर्ययाणि इतिवृद्धानि न्यूनानि रात्रयोधिकाइत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राम ६६

ल२ मं२ द२

तद्द्विगुणासकालमाहुर्यावदिति ८॥ एवं मंदादिगतिभिः नवकोट्य इति मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्थानं विस्ता
रेण पूर्वं दर्शितात् ... धिककोटित्रयपरिमितेनेदं डलमानमुक्तं यं ॥ एवं पंचभूमिवेदिकाभिरित्यादि श्लोकद्वयेन कथितशिक
गतानेननतत्रस्थानमुक्तं यं ॥ अथापेक्षितो विशेषः पुराणांतरादवगंतव्यः ॥ तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शि
तानि सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि दिङ्मस्तत्रमाः ॥ स्थानं जरद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरं ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दि
ष्टमिह तत्त्वत इति । तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण विभाव्य स्थित्यते । त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिभिस्त्वादिनक्षत्रैः
नागवीथीगजवीथ्यैरावतीचेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयं आर्षभी गोवीथी जरद्गवी चेति वैश्वानरे मध्यममार्गे वीथीत्रयं

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्धंते यावदुदगयनं रात्रयः ८॥ एवं नवकोट्य एकपंचाशल्लक्षाणि योजनानां
मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनं स्यादिति ९॥ तस्मिंस्त्वैंद्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां
संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमननि । प्र
वृत्तीर्यानीतिभूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् १०॥ ॥

श्रुतवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं ॥ तदुक्तं तत्रैव अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथी
ति शब्दिता ॥ रोहिण्यार्द्रामृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥ पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ॥ एतास्तु वी
थयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते । तथा द्वे च विफल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाति गोवीथीति शा
ब्दिता ॥ ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा ॥ वैश्वानरी भाद्रपदौ रेवती चैव की
र्तिता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यत इति ॥ याम्या भरणी आदित्या अदितिर्देवतास्य पुनर्वसुः ॥ मार्गी

श्रिभि२

य २

उत्त२
विपरीतश्च

नर

श्री॰
भा॰ ग॰
पं॰ टी॰
६०

ध्रुवेण २ — वै २

एवं स्थिते उत्तरायणे पुष्करकोटिनिकटवामपाशाद्वयाकृष्टेन रथस्यारोहणं ॥ तदाभ्यंतरमंडलप्रवेशागतिर्मं
दीनेन तो निर्दिनवृद्धिः ॥ दक्षिणायने तु मपाशाद्वयाकृष्टेन रथस्यारोहणेन बहिर्मंडलप्रवेशागतिशीघ्रा।
वेति अहोरात्रयोर्विपर्ययः ॥ वैषुवते तु पाशस्य समावस्थानेन मध्यमंडलप्रवेशगतिसाम्ये च तु अहोरा।
त्रयोः साम्यमिति ॥ तथा च पुराणांतरे ॥ अवकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ तदाभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडला
नि तु ॥ ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेन तु ॥ तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि वै ॥ इति ॥ तदेतदुक्तं यदा मेषतुल ति
यो रित्यादिना ॥ ७ ॥ उदयास्तमयादिकं वक्तुमाह ॥ तस्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतः ऐंद्रीं पुरीं उपदिशंतीत्यन्वयः
नासु पुरीषु उदयादीनुपदिशंति ॥ चतुर्दिशमित्येकैकस्मिन्मेरोर्दिग्विभागे देशे नवामें ऐन्द्रीमारभ्य पूर्वादयो ॥ ये पक्षे मे

तत्रत्यानां दिवसमध्यंगत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

येउत्तरे तेषां वारुणीमारभ्य ये पूर्वे तेभ्यः सौम्यामारभ्य ॥

तेषां पश्चिमामारभ्य ॥ ८ ॥ तत्रत्यानां मेरुस्थानां सव्येनेति ॥ न तत्र सुमेरुं प्रदक्षिणं यः स्वगत्या मेरुं वामतः ॥ ऊर्ध्वं च विपरदक्षि
णावर्तेन पूर्ववहाद्वा प्रभ्राम्यमानज्योतिश्चक्रवशात्तं दक्षिणतः करोति ॥ अतः चक्रगतिवशाद्दक्षि
णतो भूमिस्थ प्रदेशे अदर्शनमुदयः आकाशमारुह्य स्वदर्शने मध्याह्नः भूमिं प्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ॥ त
तो नीचत्रयमेवेति निशीथ इति समुद्रतीरस्थ सर्वेष्वाच ॥ अप्रोदेवं वाप एष प्रातरुदेत्याप यः ॥ सायं प्रविशतीति श्रुतिव्यवहारो
न वस्तुतः ... नैस्वे उदयास्तमयावेव सर्वकालं तस्मुविदिक्षु शेषा ... त्यामेवेयपविदिशास्त्वच ॥ येयं चतुर्दिशे तन्
भास्वान्नतेषां मुदयः स्मृतः तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ॥ उदयास्तमना
ख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयं ॥ विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थ ... स्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथा ॥ इति अतएव तत्रैवो
क्तं सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति यत्रोदयः पश्यति ॥ तत्रैव वसन्सवामनो मेरुः स्थित इति ॥ ८ ॥ ॥

राम
६०

स्पृ॰ — स्य स्त्रीन्कोणान् २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमं दर्शयति ॥ यत्रोदेतीत्यादिना ॥ ८ ॥ स्यंदेन स्वेदो हृमनेन प्रस्वापयति निशीथं
करोति ये तं सममनुपश्येरन् प्रस्वापयति समानस्तं इस्याः ॥ ९ ॥ साधिकानि पंचविंशति सहस्राधिकानि ॥ १०
सहस्राः सहैव पर्युपविष्टस्तुतः स्वयं स्थापिन चत्रैः ॥ सहैवोदयास्तमयौ न तथा तस्य तत्काहि स्यादर्शनात्सोमा-
दीनामेव तत्काहित्यमुक्तं ॥ ११ ॥ त्रयीमयं स्यापुपासनार्थं ॥ १२ ॥ द्वादशमासाश्चैराय स्य षट्कृतवो नेमयो
यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य ॥ कृतेतरभागो यस्य मानसोत्तरगिनशैल तस्मिन्नुपरि वायुबद्धं

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ॥ ९ ॥ यत्र क्व च न स्यंदेनाभितपति तस्य हैष समान
सूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यंति ये तं समनुपश्येरन् ॥ १० ॥ यदा चैंद्र्याः पुर्याः प्रचलते पं यो
चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥
म्या ४ एवं ततो वारुणीं सौम्यामैंद्रीं च पुनस्तथान्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समभ्यु
द्यंति सह वा निम्लोचंति ॥ १२ ॥ एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनानि अष्टशताधिकानि सौरो
रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते पुरीषु ॥ १३ ॥ यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संव
त्सरात्मकं समामनंति ॥ तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथ
चक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १४ ॥ तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षः
माने तुरीयेन संमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवे कृतोपरिभागः ॥ १५ ॥ ॥

सावित्रि इष्टश्चक्रं वाताहृ क्षिप्तं इति संगतं ॥ अस्य धाघुतसात्रोत्क्षाय त्वान्मानसोत्तरस्य मेरोः ॥ चतुरशी
ति लक्षाय तत्वात्तस्य संभवानुपपत्तेः ॥ १४ ॥ तस्मिन्नक्षे चक्रं प्रोतं कृतमूलः निबद्ध पूर्वभागः ॥ प्रथमाक्षो
मेरुमानसोत्तरायतः ॥ सार्धसप्तलक्षाधिक सार्धकोटिप्रमाणः ॥ तस्य च तुर्यमानेन सार्द्धसप्तविंशल्ल
क्षाधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेन ध्रुवे कृतः वायुपाशेन निबद्ध उपरिभागो यस्य ॥ १५ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा॰ पं॰ टी॰ ८८

भीरुडुपवेशनस्थाने ॥ नायसार्धद्विकोटियोजनप्रमाणःसुरूणेनयोजिताःसंतोदेवंवदंति ॥ ८ ॥ पुरस्तात्सवितोपि
ष्ठाग्न्यस्पपुरुषस्याग्न्याश्रेयस्कापत्न्यः येस्यपश्चस्तानेदेवपुष्पिमन्वा नृपादिगुणसंपश्चस्थानेवायवोऽद्धोर्ध्वतिष्ठतिविपश्चाग्नि
सिवदंतेवाममेताविंश्वकपदानिवृहानिवकेवादःसमारोहितरति ॥ १२ ॥ स्तृतवाकायस्तूभाषितायमः ॥ एके
ग्नाः ॥ वतदेश्वाहृहहयाः सप्तगणाःसंतोमासिमासिपामतरत्नवयः ॥ १४ ॥ गच्छतिःकाशइयस्त्यागमत्सुनरयपाम
रयनीउस्तवहृत्रिंशत्तानेयोजनापत्नस्ततीयभागविष्णालस्ताहेमविरयपुगोपस्हदयाःद्वेदोसानःस
मारूणायोजितावदंतिदेवमादित्यं ॥ १६ ॥ पुरस्तात्सवितस्यणःपश्चात्तुनियुक्तःसौत्यकर्मणिकिल
ले ॥ १७ ॥ तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यसूक्तवाकायनियुक्ताः
संस्तुवंति ॥ १८ ॥ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाअन्येकेकयोगणसप्तचतुर्दश
मासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथग्नामानःपृथकर्मभिद्वंद्वशउपासते ॥ १९ ॥ लक्षोत्तरंसा
र्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते ॥ २० ॥ पंचमस्कंधेएकविंशति
तमोध्यायः ॥ २१ ॥ तजोवाच ॥ तदेतद्रोदसीद्वारिन्द्रमसंबन्धेवच प्रदक्षिणीपरिक्राममेतोराशीनामभिमु
खंचप्रचलितंवाप्रदक्षिणंभगवतोपवर्गानुमन्यव्यंकथमनुमीमहीति ॥ ॥ सहोवाच यथाकुला
लचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वा
त ॥ एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमा
नानांतथा ॥ २२ ॥ पंचमस्कंधेद्वाविंशः ॥ २२ ॥ द्वाविंशेसोमप्रमुखाद्देवानामांहोनरोतरं ॥ तत्रदृत्यनुसारेणद्रष्टुंनिष्ठंतथा
गुणानांराशीनामसंमुखत्वंभिमुखत्वंप्रदक्षिणंचअपवर्गेनसव्येनचलनं ॥ दक्षिणीकर्वतीतिवदतामप्र
गुप्यत्वंकथमनुमीमहि ॥ एतत्कार्यंज्ञातुंस्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ चक्रवगतानतप्रागानिहयमवि

मासि ५

वैकुंठियोजन

८२

८८

ततस्तत्कालनियमेन क्रमेणांतर्विशुद्धेः षट्गुणस्याविर्भूतत्वात्मानं विभज्य विनिज्ञासमानः वितर्कमाणोऽयमा
त्मा संयम्यात्मनो भोगत्वं तत्र गुणानतीतोस्मीति ॥ २ ॥ वर्णाश्रमधर्मानुवर्तिनः पुरुषस्य स्वात्मातः कर्मभिरिन्द्रादि
रूपयागविताने च शुभ्राद्यादिभिरनयाभिरूपभञ्जयेत ॥ ४ ॥ स एव स्वगत्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह ॥ स एष
लोकानामायावापृथिव्योरन्तरेणमध्येयत्रभोवलयमेतनिरन्तरस्यमध्ये यत्कालचक्रं तद्गतः ॥ ५ ॥ राशिभिर्मासादि
भिः संज्ञायथावेद्यादिसंज्ञास्तचान्द्रमासानां मासमाह ॥ पक्षद्वयं मास इति चान्द्रेणमानेने सपादमह्नानक्षद्वयं

स एष भगवानादिपुरुषएवसर्वदानारायणो लोकानां स्वस्तयआत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं
कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सुवसन्तादिषु ऋतुषु यथोपजोषमृतु
गुणान्विदधाति ॥ ३ ॥ तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिरा
म्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोञ्जसा श्रेयः समधिगच्छन्ति ॥ ४ ॥ अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृ
थिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादश मासान् भुङ्क्ते ॥ ५ ॥ राशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मा
सः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशन्ति ॥ यावता षष्ठमंशं भुञ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्य
ते संवत्सरावयवः ॥ ६ ॥ एवं यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ॥ ७ ॥ अथ च यावन्नभोमण्डलं
सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कार्त्स्न्येन सह भुञ्जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुव
त्सरं वत्सरमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमगतिभिः समामनन्ति ॥ ८ ॥ ॥

सौरेणादिवानक्तं च अहोरात्रमितिपर्यायेण षष्ठमंशं राशिद्वये ॥ ५ ॥ मेरुर्लम्ब्यां सह भुञ्जीत सह स्त्र्यः ॥ य
दा शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति ॥ तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः ॥ ततः सौर
मानेन वर्षे षट्दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन षट् ह्रसन्ती ति द्वादशादिनान्यवधानात् उभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति ए
वं पञ्चवर्षाणि गच्छन्ति ॥ तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ॥ ततः पुनः षष्ठः संवत्सरो भवति ॥ तदेवमवान्तरभेदेन संव

कालाः २

पं ५

सावित्रिपंचकमंत्रविधि ॥२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री. भा. ग. पं. टी. ८५

सोमादीनामविस्थानेकार्यवाहएवंचेइमाइतिअर्केणभस्त्रिभ्यः मंडलद्वयेभ्यः सपादर्क्षाभ्यांपादादिनद्वयेन
सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणः अन्नमयत्वादन्नस्तनमयत्वात्तु अन्नमेवजीवनहेतुत्वाज्जीवस्तु ॥९॥ तदेवाहयएवइति
दक्षिणेनैवततस्तेषांहव्यगाम्यागतिरस्तीत्यर्थः ॥ कालेयनेकालवक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रेफल

एवंचेइमाअर्केणभस्त्रिभ्यः उपरिष्टाल्लक्षयोजनतः उपलभ्यमानो, केस्यसंवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यांमा।
सभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमयचारीतुनक्षत्रगमनेनाभुंक्ते ॥८॥ अथचार्कस्यैमालामि
स्तुकलाभिः अमरगणदीयमानाममिस्तुकलाभिः पितृणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां।
वितन्वानः ॥ सर्वजीवनिवहप्राणजीवस्तुएकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ॥९॥ यएषषोडशाक
लः पुरुषोभगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्या
यनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति ॥१०॥ ततउपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैव
कालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः ॥११॥ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउ
पलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैवचार्कस्यशैघ्र्यमान्द्यसाम्याभिगतिभिरर्कवच्चरति ॥ लोकानांनित्यदा।
नुकूलएवप्रायेणवर्षयनचारेणानुमीयते ॥ सवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः ॥१२॥ ॥

विशेषेणपृथक्कल्पितंतेनसहतयाचस्तुतिः ॥ अभिजिन्नामनक्षत्रंउपरिष्टादाषाढानांअधस्तात् ॥ श्रा।
णायाइत्यादि ॥११॥ पुरतः सूर्यंणभोक्षमाणंनक्षत्रेयपश्चात्भुंक्ते ॥ सहैवभज्यमानेचारेणक्रमश्चनक्षत्राणितिक्र।
मेणवृष्टिविष्टंभः संभवेयस्मात्ग्रहात्तमुपशमयतीतितथा ॥१२॥ ॥ ॥ रामायनमः

राम ८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्नैतेप्राये
८

तथा बुधो व्याख्यातः शुक्रः पश्चात्सहैव वा चरतीति किंचिद्विशेषं चाह ततस्त्यादिना साशंस-
ते स्म वर्षयति ॥१३॥ अ बुधासः ऽङ्गारकः यदि न वक्रेणाभिवर्तते तर्हि त्रिभिः पक्षैः ॥१४॥ यदि न व-
क्रः स्यात्तर्हि परिवत्सरं ॥१५॥ इति भागवते पंचमे द्वाविंशः ॥२२॥ त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्च-

उशनसा बुधो व्याख्यातः ततउपरिष्टात् द्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः
प्रायेण शुभकृद्यदार्काद्व्यतिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥१३॥
अतऊर्ध्वमंगारकोपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानः त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो रा-
शीन्द्वादशानुभुंक्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोघशंसः ॥१४॥ ततउपरिष्टाद्द्विलक्ष-
योजनान्तरगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात्
प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥१५॥ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः श-
नैश्चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भि-
रनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशांतिकरः ॥१६॥ तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयो-
जनांतर उपलभ्यंते य एव लोकानां शमनुभावयंतो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमं-
ति ॥१७॥ इति श्रीभागवते पंचमे द्वाविंशः ॥२२॥ शुकः ॥ अथ तस्मात्परतः त्रयोदशलक्षयो-
जनांतरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदंति ॥ यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनें-
द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमा-
ण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः ॥ ५ ॥ ॥ रा

काश्रयं ततः ॥ विष्णुनामस्वरूपेणाह तेषु स्थितिरुच्यते ॥ यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोः पदं यत्र ध्रुव उपास्ते इति
इत्यन्वयः ॥ समकालयुग्भिः तत्तत्स्थानेन सहेत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ रामजी

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मे

श्री भाग. पंच. टीं.

मेढ्रीभूतं धान्याक्रमणपशवो वीवल्लीवर्दाः ॥ १ ॥ कर्मसारथिः सहायो येषां ॥ ३ ॥ ईषत्स्वर्वाध्याभिलाप्यन-
नशीकेवनासीनिवद्धं मनाननमाह केचिदिति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं ॥ योगधारणया स्थितं ॥

सहि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्रा-
म्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः ॥ शश्वदवभासते यथा मेढीस्तंभ आ-
क्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंति ॥ २ ॥ एवं भगणा ग्रहाद- ग्रं २
य एतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पां-
तं परिचंक्रमंति नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तंते ॥ ए- ७५
वं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः ॥ कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतंति ॥ ३ ॥ के-
चिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणयानुवर्णयं-
ति ॥ ४ ॥ यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः ॥ तस्य लांगूले
प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः ॥ तस्य दक्षिणाव-
र्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षि-
णायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसंनिवेशस्य पार्श्वयोरुभयोर-
प्यवयवाः समसंख्या भवंति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगंगा चोदरतः ॥ ५ ॥

मिति शेषः ॥ ४ ॥ लांगूले यत्प्रजापत्याद्यो योभागे उदगयनानि अभिजिदादीनि पुनर्वस्वंतानि निवर्तते दक्षिणा
दिशाणापार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीनि उत्तराषाढांतानि निवर्तते वामपार्श्वे श्रीमद्धरिः जयतु
५ ॥ रामाय नमः राम. ७०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयतिपुनर्वसुपुष्यावित्यादिना । पुनर्वसुरुद्रगय(?)नाखंनक्षत्रंपुष्योदक्षिणश्चतस्या
यंश्रार्द्राश्लेषेतयोनिर्तृतं । अभिजिदुत्तराषाढे । उत्तरदक्षिणायनयोरारोयेतनक्षत्रेश्रवणपूर्वाषाढेतयोरुत्तरपू
र्वेधनिष्टाश्लेषतयोरपुत्तरपूर्वेमघादीनियानि ॥ अनूराधांतानिदक्षिणायनात्मष्टतानिवामपार्श्वेवक्रि
षुवामपार्श्वास्थिषुमृगशीर्षादीनिप्रातिलोम्येन ॥ एवंभाद्रपदांतानियान्युदगयनंनक्षत्राणिअष्टतानिद
न ए२

पुनर्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोः ॥ श्रोण्योरार्द्राश्लेषेचदक्षिणवामयोःपश्चिमयोःपादयोःअभिजि
दुत्तराषाढेदक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यंश्रवणपूर्वाषाढेदक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनि
ष्ठामूलंचदक्षिणवामयोःकर्णयोःमघादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्ववंक्रिषुमृगशी
र्षादीनिप्रातिलोदक्षिणेपार्श्वेकान्युंजीतप्रातभिषाज्येष्टेस्कंधदयोर्दक्षिणवामयोर्न्य
सेत् । ६ ॥ उत्तराहनावगस्त्यो;धराहनेयमःमुखेषांगारकःप्रानेश्वरउपस्थेबृहस्पतिःककुदि युंजीतापेव२
वक्षस्यादित्योहृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुप्रानाःस्तनयोरश्विनौबुधःप्राणापानयोराहु
र्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेताराणाः ॥ ७ ॥ एतद्वैवभगवतोविष्णोःसर्वदेवतामयंरूप
महरहःसंध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेत ॥ नमोज्योतिर्लोकायकालायनायाऽ
निमिषांपतयेमहापुरुषायाभिधीमहीति । ८ । ग्रहर्क्षताराभयमाधिदैविकंपापापहंमंत्रकृतां
त्रिकाले । नमस्यतःस्मरतोत्रिकालेनश्यतत्तत्कालजमाशुपापं ॥ ९ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कं
धेत्रयोविंशोध्यायः ॥ ॥ श्रो

क्षिणपार्श्वे । प्रातभिषक्ज्येष्टे । उत्तरदक्षिणायनयोर्येशेषवशिष्टेतेस्कंधयोः ॥ ६ यमोनक्षत्ररूपः । नारा
यणोश्विनौचककुदिगलएषेशुंगे ७ । ज्योतिषांलोकायाश्रयायकालायनायकालचक्ररूपायनमोभि
धीमहीतिमंत्रेणोपतिष्ठेत । ८ मंत्रकृतांएवंविधंमंत्रंजपतां ॥ ९ ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधे
धेत्रयोविंशोध्यायः ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंत्रिभिर्भुमर्यादापालनंवर्णितंतत्तथा॥अधोभुवनमर्यादापानंत्रिभिरुच्यते॥चतुर्विंशेरवेरर्वाकस्वर्भान्वादिस्थि
तिःक्रमात्‌अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाःसम्प्रवर्णिताः सूर्यमारभ्यध्रुवांतसन्निवेशानिरूप्येदानींसूर्यादधः
स्तान्निरूपयति॥अधस्तादिति॥स्वर्भानुःराहुःअलभतलेभेसिंहिकायाःसुतः॥१॥ग्रहत्वंवत्कमाह॥यददः
प्रतपतःतरणेर्मंडलेअमृतपानेमध्यप्रवेशेनतयोर्वधंयत्नंकरोतीतितथा॥अतएवैताभ्यांसूचितत्वा

श्रीशुक उवाच॥अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके॥योसावमरत्वंग्रहत्वंचा
लभतभगवदनुकंपयास्वयमसुरापसदः॥सैंहिकेयोह्यतदर्हः॥तस्यतातजन्मकर्माणिचोपरि
ष्टाद्वक्ष्यामः॥१॥यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तस्माद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशसहस्रंसो
मस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यःपर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधःसूर्याचंद्रमसावभिधावति॥२॥
तन्निशम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रंतत्तेजसादु
र्विषहेणमुहुः॥परिवर्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्त
तेतदुपरागमितिवदंतिलोकाः॥३॥ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्र
एव॥४॥ततोधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुःप्रवाति
यावन्मेघाउपलभ्यंते॥५॥ततोधस्तात्शतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयः
पतत्रिप्रवराउत्पतंतीति॥६॥॥

द्वैरमनुबध्नातीतितथा॥२॥भागवतंचक्रंपरिवर्तमानंपरिभ्रमत्॥अभिमुखंमुहूर्तमवस्थितःसन्॥शनैप्
वमेतदवस्थानमुपरागंवदंति॥तत्रवज्रस्फुज्वक्रास्थितिभ्यांअर्धग्राससर्व[illegible]ग्रासोस्तिहरांतरत्वात्
रु॥तावन्मात्रेयोजनायुते॥४॥अंतरिक्षंयद्दृहीनंतस्यावधिमाह॥यावद्वायुः॥प्रवातीतीवोवाति॥तस्या
पिअवधिमाह॥यावन्मेघाः॥५॥पृथिव्याउपरिभूलोकावधिमाह॥यावद्धंसादयःपार्थिवाविकाराः॥६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योजनायुतांतरेण प्रत्येकमवस्थिताः अंडकटाहस्य तावद्विस्तरेण ॥७॥ सामान्येन विवराणि वर्णयति एतेषु
बिलस्वर्गेनाम्न्यातन्तश्रुतेः श्रावकेनेन ग्रंथेन एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु अधिकः कामभोगेश्व
र्यानंदस्त्रविभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धा भवनादयो येषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिताः अनुरक्ताः कलत्रादयो
येषां न प्रतिहतः कामो येषां मायया विनोदो येषां ॥८॥ किंच हे महाराज येषु मयेन निर्मिताः पुरः चकासंति इत्यन्वयः

तलातलं महातलं रसातलं २ सुतं

उपवर्णितं भूमेर्यथासंनिवेशावस्थानं ॥ अवनेरप्यधस्तात्सप्त भूविवराः ॥ एकैकशो योजनायुतांतरेण
यामविस्तरेणोपक्लृप्ताः ॥ अतलं वितलं सुतलं २ पातालमिति ॥७॥ एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गाद
प्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्याना क्रीडविहारेषु दैत्य दानव काद
्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा माया यु ८
विनोदा निवसंति ॥८॥ येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेक
विरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुन पारावतशुक
सारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासंति ॥९॥ राम ॥

न्वयः कथंभूताः नानायमणिप्रवरास्तेषां प्रवेकाः श्रेष्ठाः तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवनादिभिः तथा विवरेश्वरा
णां गृहोत्तमैः समलंकृताः कीदृशैः गृहैः मैर्नागासुर मिथुनभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः
कृत्रिमभूमयो येषु तैः पादांतरेण नानास्वनं तन्मिथुन विशेषणं ॥९॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीः
भाग॰
पं॰टी॰
७२ ६२

ग

उद्यानानि च [illegible] भ्राजितानि अमरलोकश्रियमतिशायितानि येषु च कामनीयपः कामिः स्त्रीभिः केळिक
मम फलस्य वका [illegible] स्त्रभर्कि सलयानि च वनेरवनताकृविरामविटपा येषां ते षा विटपि नाल नानां मंगेरा
लिंगितानां स्त्रीभिः लयासमिथुना चक्रवाकादि मिथुनमहितायेविविधा विहंगाः तयुक्तानांतला
यजलाशयानां नीरं तारमिन यानि नीरजादीनि तेषां वने घृकतानि केतनये स्तोषां श्रयानप हिएणप

उद्यानानि चनितरोमन इंद्रियाते दिभिः कुसुमफलस्तवकसुभगाकिसलयावनतरुविरविट
पविटपिनालतंगालिंगितानां स्त्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णी
नेषुत्कलनिकेतनानामे कविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिःकालविभागे [illegible] ११
पद्ममहा [illegible] प्रवर समिमा मणयः सर्वतमः प्रबाधते ॥१२॥ तव तेषु वसतां दिव्यौषधि रससायना २२
न्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्य दौर्गंध्य स्वेदक्लम ग्लानिः
अविरवयो वयस्थास्न भवति ॥१३॥ नहि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चनमृत्युर्विनाभगवत्तेजस
श्च ॥

कोऽपि लेहो [illegible] विहाराः तेनाकुलास्तेन मधुराश्च विविधस्वनादयः तैः इंद्रियोत्सवाः तेष्वप्सरसां मिथुनेभ्यादेरु
दृष्टिपूर्वकं सवधः मनइंद्रियाने दिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजेऽसामान्येन कमलं लोहितं श्वेत पद्मेन
ह्विशेषः ॥१॥ अहोरात्रादिभिर्यत्प्रयोग तत्रोपलक्ष्यते सूर्याद्युद्भावान् ॥२॥ तस्मात्स्नानिरन्तरसाः ॥३॥ कल्या
णानां मंगलरूपाणां ॥४॥ राम॰ ॥ मः ॥

मिंद्रियोत्सवैरमर
लोकश्रियमति
शयितानि १०॥
गृहवावनभयम
होरात्रादिभिः ९

राम॰
७२

यस्मिन्भगवन्नेन सिप्रविष्टस्त्वमस्वधूर्तां पुंसवनानि गर्भाः ॥ आचत पीतमवेत्स्वावः पातः पंचमषष्ठयोरितिस्वावपा
नोमेयौ ॥ १५ ॥ सवर्णौवनाः सैविणयः कामिन्यः तस्सवर्णौ पितत्राप्पतिवेवेलाः पुंश्चल्यः विलायतनेसाधयित्वासंभो
गासमर्थं कृत्वा स्त्रीणायेत्रमाथारणाविलासाः तत्सर्वकोवलोकः तेनात्तरागयुक्तस्मितंतेन संलापउपगूहनेच

यस्मिन्प्रविष्टः स्त्रवधूर्तां पुंसवनानि भयादेवस्त्रवंतिपतंतिच ॥ १५ ॥ अर्थातलेमयपुत्रो स्तरोवलो
निवसति ॥ येन हवात्रु हस्तशाः षणनवतिर्मायास्त्र्यांकास्त्रनाय्यापिमायाविनोधारयंति ॥ यस्यवज्रंभ
माणास्यमुखेनः त्रयस्त्रीगणाउदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्यइति ॥ यावैविलायनं प्रविष्टंपु
रुषंरसेन हाटकाख्येन साधयित्वास्वविलासानुरागावलोकनस्मितसंलापोपगूहनादिभिः सं
रमयति ॥ यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुषईश्वरोहंसिद्धोहमितित्रयुतमहागजबलं आत्मानमाभिमन्य
मानःकत्थनेमदांधइव ॥ १६ ॥ ततोधस्तात्तितले हरोभगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणा
वृतः प्रजापति सर्गोपबृंहणाय ॥ भवोभवान्यासह मिथुनीभूतआस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्र
वरा हाटकीनाम भवयोर्वीर्येण विचित्रभानुर्मातरिश्वनासमिध्यमान ओजसापिबति ॥ तन्नि
ष्ठ्यूतं हाटकाख्यंसुवर्णंभूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति ॥ १७ ॥

तदादिभिः यस्मिन्नुपसंउपयुक्ते सेविते ॥ १६ ॥ भवयोर्भवस्यभवान्याश्चवित्रभानरग्निनेन निष्ठ्यूतंत्यक्तं
असुरेंद्राणांमवरोधेषु अंतरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः ॥ १७ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वकी द्यॊन्नयोदिते ॥२

श्री॰ भा॰ ये॰ टी॰ ७३

सनतलेव त्रिपुनाथ्या मेत्रत्यन्वयः कथंभूतः हे स्वप्रियंकर्तुमिच्छता श्रयमेरात्रिमम पहतं लोकत्रयं यस्य सः पुन
भगवतो व्रुकेपयैव नत्र प्रवेष्टितः ॥ स काश्यपाद्भूत्वा वटुवामनरूपेण लब्धकाया सत्येन ॥ ८ ॥ केचिन्नस्य मुतलरा जंभ्रमि
त्तेव कुर्वन्ति ग्रामं निवेश्य तेन निरा कृतिनो पवैन दिति ॥ यदि ननिलये वसु स्थेने पश्चर्यं पद्र मिदानस्य साक्षात्कारः फलेन भवर
तेवकुर्तव्य पेतायामेवंभूतस्य दानस्य साक्षादय वर्गोहेतुर्दित्या हृयन्न त्वसि इदानीं नतस्य तदेवाहं भगवत्य

ततोयस्मात्त्वं तलं उदारश्रवः पुण्यश्लोको विरोचनो वलिर्भगवन्नाम हे त्वत्प्रियं चिकीर्षमाणो
नादि ते लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण याहि त्रिलोकत्रयं भगवदत्र कृपयैव पुनः प्रवेशित इवि
धमानयास त्संमृह याश्रिया भिन्नश्च सधर्मेणाराधयंस्तमे भगवंतमाराधनी यम
पगतसाध्वस श्चास्ते धुनापि ॥ ९ ॥ नोप वैतत्साक्षात्कारोपभिदानस्य यत्तत्रव त्सम्प्रोष जीवनिकाय
२२ यानां जीवभूतात्म भूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपन्ने परयाश्रद्धया परमादरसमाहित
दिनस २ मन सा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यदिह निलयैश्वर्यं ॥ १० ॥ यस्य ह वाव क्षुत पतनप्रस्खलनादि
षु विवशः सकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधमंजसा विधुनोति यस्य दैव प्रतिवाधं कं मुमुक्षवोन्यथैवोप
लभंते ॥ ११ ॥

षड्जीवनिकायानां जीवभूतश्चासौ सर्वात्मभूतश्च सर्वजीवनियंता चात्मा परमात्मा चेति तस्मिन्संप्रतिपादितस्य ॥ १० ॥
किं च यस्य नामक्षुत्तादिषु च विवशोपि सकृदपि गृणन्कर्मबंधं विधुनोति कथंभूतं यस्य प्रतिबाधं नं वि
ह मुमुक्षवो न्यथैवोपलभंते किं तु सर्वयोगसांख्यादिक्लेशान्नुभवंती मुमुक्षुर्यं तं कर्मबंधं त्यजेति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७३

समर्पितं २

तत्तस्मिन्भगवतांभक्तानांस्तानि नां च यथायथमात्मदेशानदेहशो॥ आत्मा
नमेवहरौ समर्पितस्य अमिदानस्य नूनतत्फलमितिपूर्वेणैव संबंधः॥२१॥ किंचैतदंभमवदनुकंपाफलमपि॥ किंत्वे
कं नभक्तस्यांतरायमाचमिहाह॥ न वैतिभगवानत्र अमुष्मात्र मुनैवानुगृह्णीवातिवहेतुः यदुतेतिआत्मनईश्वरस्यानु
सरतिं मुच्यातीतितया॥ तदुक्तं वासुदेवे मनोयस्यजपहोमार्चनादिषु॥ तस्यांतरायो मैत्रेयदेवेंद्रत्वादिकं फलमिति
तस्यैकांतभक्तिः सत्रपंचमाह॥ यत्ततदपिप्रसिद्धं इतिवक्ष्यमाणेमुक्तावहेतिनवयःकथंभूतः अनपिगतअय ८

नवैतद्भगवान्नमुष्यानुजग्राह८

तद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मसर्पितमिदं आत्मानमेव॥२१॥ यद्वतेपुनरात्मानुस्मृतिमोक्षणेमायाः
मयभोगैश्वर्यमेवानवतेति॥२२॥ यतद्भगवता नयिगुतान्योपायेन याज्ञाब्धलेनापदतस्वशरीरा
वृषोषतलोकत्रयो बहुरूपा स्वतंत्रप्रतिमक्तोगिरिदृश्यांचापविहृत्यतिहोवाच॥२३॥ नूनंवताये भगवान
वे पुनर्निस्यातो यो मा विदुरोयस्य सचिवोमंत्रायत्वेकांततनोबृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपदेष्टात्मा ९
न मयावत॥ आत्म न ह्याशिषोनोपवतहास्य अतिगंभीरवयसः कालस्य मन्वंतरपरिहितं कियल्लोक
त्रयमिदं॥२५॥

षायोयेन भगवता याज्ञाब्धलेनादत्तेस्वशरीरमात्रावशेषितलोकत्रयंयस्य सम्यक्प्रतिमक्तो बद्धः अपविद्धः
शनिद्धिप्रापिमन॥२४॥ वनेतिविदे भगवान् विद्वान् पिपोसर्वविद्धः यस्यैकांतेनबृहस्पतिः सचिवः सहायोयतोमंत्रा
येत्वनः सोपिपुरुषार्थेषुनूनननिस्पातः॥ ननिपुणो यतउपदेष्टाहमस्तेन उपदेष्टविहायात्मानं लोकत्रयमयाव
ततं मंत्रप्रदं बृहस्पतिमतिहायातिक्रमेतिवातस्मिन्नमन्त्रे सपत्ववरणीयान लोकत्रयंयतस्तदतितुच्छमित्याह
अतिगंभीरमनंतं वयोयस्यात स्यकालस्ययन्मन्वंतरंतेन परिहृतं विपर्यस्तं लोकत्रयमिदं कियत्॥२५॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ ग॰
पं॰ टी॰
७४

प्रह्लादस्त्वेक एवार्थो निस्नातः इत्याह ॥ यस्माद्दास्यमिति त्रिपतित्वे उपरतेऽस्ते सति संपित्र्यं पदं भगवत्तादीयमा
नमपि भगवतः स्वल्पुपरमस्यादिति कृत्वानेन ग्राहेत्यर्थः ॥२५॥ नतु तमतिवीभः ऊतस्तमेव च वरं मन्यसेत्याह ॥ तस्मान्
पच्यमनुवर्तमग्नमनिताप्रतीणां कषायायागादयो यस्य ॥ परिहीनो भगवदनुग्रहो यस्य स को वा उपगंतुमिच्छती
ति ॥२६॥ अथ शुकोक्तिः नवैवं भ्रुनाः चेहुलिः तर्हि तस्य च चरितं विस्तरेण कथ्यतां तत्राह तस्यैतस्य चरितमुपरि

यस्यैतद्दास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति
भवतोपरतेऽखिलस्वपितरि ॥२५॥ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वास्मद्विधः परिहीन
भगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति ॥२६॥ अथ तस्यानुचरितमुतरस्माद्विस्तरिष्यते ॥ यस्य भगवान्स्व
यमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठति निजजनानुकंपितहृदयो येनांगुष्ठेन पदा दश
कंधरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः ॥२७॥ ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेंद्रः त्रिपुराधिपतिर्भ
गवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो
महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ॥२८॥ ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां नैकशिर सर्पाणां
सां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवंतः पतत्रिराजाधिपतेः
पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति ॥

दास्यमेवेति विष्वप्तेयमात्मार्थी वतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपितं कृतानुकंपं हृदयं यस्य द्वारपालकर्म दर्शितियेन श्रीभा
गवताणं नवलेद्वारि विशन्नदशकंधर उच्चाटितः कैलासात गाम्यगृहेनैव ॥२७॥ यथा हरिणा स्वभक्तो बलिः सुतले निरि
तः स्वास्यमानेः एवं महादेवभक्तोपि मयः तलातले सावमास्न इत्याह ततस्ततिलब्धपदे स्थाने येन महीयते पूज्यते ॥२८॥
नैकशिरसां अनेकफणानां गणः एतत्पंचयति कुहकेति महाभोगवंतो महाकायाः पुरुषवाहाद्गरुडात् ॥२९॥ ॥ ॥ ७४

श्रिः

वाहनान्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विबुधप्रत्यनीका देवउपद्रवाः ॥ सकलेष्वपि लोकेष्वनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बला
वलेपो वीर्यमदो येषां विलेशया ॥ सर्पा इवेंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिः मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः पूर्वं हि वैदिकमाख्या
न पणिभिस्सुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां वचनीमिंद्रेण प्रहितां हि तामसंधिमिच्छंतः पणयः प्राहुः किमि
च्छंती सरमेत्यादि साच संधिमनिच्छंती दस्यूनिमूर्वं कंतानप्रतिपक्षमाह हता इंद्रेण पणयः ॥ शयध्वं इ
त्यादिनेवतनतश्रुत्वा बिभ्यतीति ॥ ३ ॥ महाभोगिनः महाफणाः महान्तमर्षः क्रोधो येषां पवादिसर्वाणि
ततोऽधस्तात्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेयाः ॥ हिरण्यपुरवासिन
इति विबुधप्रत्यनीकाः उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरे
देव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा विलेशया इव वसंति ॥ ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिं
द्राद्बिभ्यति ॥ ३ ॥ ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंख
श्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसंति ॥
येषामु ह वै पंच सप्त दश शत सहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः
पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ॥ ३ ॥ इति श्रीभागवते पंचमे चतुर्विंशोध्यायः
श्रीशुक उवाच ॥ तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या वै कला भगवतः ॥ तामसी समा
ख्यातानंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं संकर्षणमित्याचक्ष
ते ॥ १ ॥ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धा
शीर्षाणि येषां शीर्षाणि वलक्ष्ये शीर्षाणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ इति श्रीभावार्थे पंचमे चतुर्विंशः ॥ २४ ॥ पंचविं
शे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिं ॥ संनिहीर्षादिकालेप्यरुद्रसमुद्भवः ॥ कोसौ अनंतः ॥ सात्वतीयाः सात्वत
तंत्रनिष्ठाः वदति द्रष्टा पासने यं संकर्षणमित्याचक्षते ॥ तथा ख्यानेहेतुः द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीक
रणं येन तल्लक्षणः ॥ अहमित्यभिमाने लक्षणं चिह्नं मथिष्ठातृ यस्य अहंकाराधिष्ठानेन द्रष्टृदृश्यसंकर्षणात्
संकर्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥ अनंतत्वमाह ॥ यस्येदमिति पंचभिः तानासपथ भगवाननंतः ॥ इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तामसत्वमाह ॥ यस्येदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः ॥ अमर्षेण विरचिते रुचिरीकृते कुटिलीकृते भ्रमंत्यौ भ्रुवौ
तयोर्मध्ये उत्तंभयन्नुत्तंभयन् ॥ ३ ॥ स्तु भगवानमाह ॥ यस्यांघ्रिकमलयुगलेऽरुणविशदान खा एव मणयः ते
षां षंडः समूहः ॥ तस्य मंडलेषु परिस्फुरतां कुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ॥ ४ ॥ चारूणि
अंगवलये विलसिताश्च ते विशदाः ॥ विपुलाश्च धवलाश्च शोभनाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तंभाः ॥ तेषु

यस्यह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण संकर्षणो नाम रु
द्र एकादशव्यूहः ॥ त्र्यक्षः त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत ॥ ३ ॥ यस्यांघ्रिकमलयुगारुणवि
मू॰ ५ शदनखमणिषंडमंडलेष्वहिपतयः ॥ सहसात्वतर्षभिः एकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववद
परि॰ ४ नानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयं
ति ॥ ४ ॥ यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलध
अ॰ ४ वलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिम
र्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघू
र्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल विलोकयंति ॥ ५ ॥ स एव भगवान
नंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ॥ ६ ॥ ॥

अगुरुचंदनकुंकुमानां पंक एवानुलेपः ॥ तेनावलिंपमानाः ॥ तेषामभिमर्शनेन उन्मथिते हृदये मक
रध्वजस्यावेशेन रुचिरं च ललितं च स्मितं यासां ताः ॥ तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तत् ॥ मदेन विघू
र्णिते प्रचलिते च आ ईषदरुणे करुणावलोकयुक्ते नयने यस्मिन् ॥ तद्वदनारविंदं विलोकयंति ॥ ५
अमर्षः सहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तयोर्वेगो येन ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विंत्यमानः१

उपासनार्थमाह सुरादिभिः ध्यायमानः अनवरतमदेन मुदितमथ्यासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुललितेन मुखरिकामृतेन वचनामृतेन स्वपार्षदान्
विबुधयूथपतीनाप्यायमानः हर्षयन् नीलैर्वासोयस्य हलस्य ककुदि पृष्ठे कृतः न्यस्तः सुभगश्च सुंदरश्च भुजोयेन उदारा लीलायस्य सः
नयविम्लानो रागः कांतिर्यस्याः तस्या नवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिश्च मधुरसेन माद्यतां मधुकराणां येव्राताः तेषां मधुर
गीतेन श्रीर्यस्याः तां मालां कक्षां वरत्रां ७ संश्लोकयामास वर्णयामास ८ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्येक्षया कल्पाः स्वस्व
कार्यसमर्था आसन् यस्य तद्रूपं ध्रुवं अनंतम् अकृतं अनादि तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचम् अधात् तस्य

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिका
मृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुर
गीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडली हलककुदि कृतसुभगसुंदरभुजो भगवान्माहेंद्रो वारणेंद्र इ
व कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ७ य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथित
मविद्यामयं हृदयग्रंथिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवो नारदः सह
तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षया सन् य
द्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ९ मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र॥
यल्लीलां मृगपतिरादेदेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥

ब्रह्माद्यपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमु ह वेद न वेदैवेत्यर्थः ९ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्तिमिति यत्रेदं सदसद्विभाति सः नोऽस्माकं अ
नुग्रहाय पुरुकृपया संशुद्धं सत्त्वं मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांसि आदातुं वशीकर्तुं कृता यस्य लीला मृगपतिः सिंहः आददे अशिक्षत् यतः उदारा
णि वीर्याणि यस्य तस्मादन्ये मुमुक्षवः कमाश्रयेयुः इति मुनरेण अन्वयः यद्वा अकल्पयेत्यत्र हेतुः यद्यस्मात् स्वजनानां मनांस्यादातुं लीलामाद
दे मृगपतिरेवोदारवीर्यः यद्वा मृग्यंत इति मृगाः कामप्रदाः तेषां पतिः मुख्यः ॥ १० ॥

श्री॰ भा॰
पं॰ टी॰
७६

किंवर्णितं तत्राह यथावपुर्धारणं तज्जननं च तत्कर्मोदार्यमेवातिविचित्रमित्याह यस्य नाम यदि पतितो महापातक्यप्यनुकीर्तयेत् तर्हि संशुद्धो
दिति किं तु वक्तव्यं यतो सावेवं तस्यानामशेषमंहः सद्यो हन्ति कथमनुकीर्तयेत् अन्यतः श्रुतं वा अकस्माद्वा आर्तो वा सन् प्रलंभनाद्वाय
विहासात् तस्मात् शेषादन्यं ११ गिर्यादिसहितं भूगोलं सत्वानि शीर्षाणि सहस्रजिह्वोपि को गणयेत् १२ दुरंतवीर्यं बलं यस्य उरवो गु

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हन्त्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आ
श्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्वं आनन्त्यादनिमितविक्रमस्य भू
म्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थि
त आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति १३ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिताः यथोप
देशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन्पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा
विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथयाम इति १५ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

णानुभावश्च यस्य स च रसाया भूमेर्मूले स्थितः तिष्ठति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं वदन्नुपसं
हरति एता ह्येवेह कामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः १४ तस्य प्रपंचः एतावतीरेतावत्यः विपाकगतयः फलभूता
गतयः ताः आचख्ये व्याख्यातवानस्मि १५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ७६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घट विंशोततनोधस्तात्रवकस्थितिरुच्यते ॥ पापिनो यत्र दश्यन्ते यमदूतैर्यथायथं ॥ ५ ॥ कुंभसावतरा उ
त्रावेवादिमदृशारतिभागावेविद्यस्तु नृणदे नन्तनरतिष्टन्नतिमदृषेरति ॥ कर्मणाः समानवे।
पिशहावेविद्यापल्लवेविद्यमिति पदिदृ संतित्रिगुणावादितिसाविकापाश्रद्यकर्तैः सविवं
राज स्यामत्रवितंवेनाभृस्याणुविवंमृढंनवतत्राणितासाछुडमेनानवतस्यात्सवादिताहन
मंसर्वचामिन्यचैः ॥ ५ ॥ प्रतिविदृप्रतिषेधः सर्वलक्षणापमाणापस्यप्रथमेस्यकर्तैः ॥ प्रहावे
प२
राजोवाच ॥ महर्षेपन्तहेविस्तरंलोकस्यकथयमिति ॥ श्रीऋषिरुवाच ॥ त्रिगुणत्वात्क
र्तः श्रद्धयाकर्मगतयः पृथग्विधाः ॥ सर्वाएवसर्वस्यतावतन्यनभवंति ॥ १ ॥ अथेदानींप्र
तिषिद्धलक्षणस्यप्रथमेस्यानश्चैवकर्तैः श्रद्धयावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति
याह्यनाद्यविद्याकृतकामानांतत्परिणामलक्षणाः सतयः सहस्रशः प्रवृत्ता स्ता
सांप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ नरकानामभगवन्‌किंदेशविशेषा
अथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अंतरालएवत्रि
जगत्यास्तुदिशिदक्षिणस्यामधस्तात्भूमेरुपरिष्टाच्चजलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः
पितृगणादिशिस्वानांगोत्राणांपरमेणसमाधिनासत्याएवाशिषआशासानानिव
संति ॥ ४ ॥ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतः स्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतु
षुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यंदोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणोदमंधारय
ति ॥ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयन्ति ॥ अथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः
तामिस्रोऽन्धतामिस्रोरौरवोमहारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनंसूकरमुखमंधकूपःकृमिभोजनः
संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयादनम
वीचिरयःपानमितिकिंच

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ पु॰ ११

मनोनेत्राणामहर्विश्रान्तिमाह ॥८॥ पापभेदेनतन्नरकयातनाभेदंप्रपंचयति ॥ यस्त्विहेत्यादि ॥
यात्यमानः पीड्यमानः एकदैवतदैव ॥१॥ पुरुषंपतिंवंचयित्वा ॥२॥ एतन्नघातीवमहंममेति ॥

तत्रैकेनवकान्नैकविंशतिंगणयंति ॥ अथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमि-
ष्यामः ॥ तामिस्रोंधतामिस्रोरौरवोमहारौरवः ॥ कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवा-
नंसूकरमुखमंधकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीवै-
तरणीपूयोदः प्राणरोधोविशसनंलालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमि-
तिकिंच ॥ क्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनः ॥ शूलप्रोतोदंदशूकोवटनिरोधनः पर्यावर्त-
नः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरकाविविधयातनाभूमयः ॥८॥ तत्रयस्तुपरवि-
त्तापत्यकलत्राण्यपहरति सहिकालपाशबद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामि-
स्रेनरकेबलान्निपात्यते ॥ अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्य-
मानोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्च्छामुपयातितामिस्रप्राये ॥ एवमेवांध- वसू ५
तामिस्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्तेयत्रशरीरीनिपात्यमानोयातना-
स्थोवेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्चभवति ॥ यथावनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलः तस्मादं-
धतामिस्रंतमुपदिशंति ॥९॥ यस्त्विहवाएतदहमितिममेदमितिभूतद्रोहेणकेवलं
स्वकुटुंबमेवानुदिनंप्रपुष्णातिसतदिहविहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति १

इदंचनाहमिममेतिमत्वास्वकुटुंबमेवपुष्णातितेनाशुभेन ॥३॥ ॥ राम॰ । राम॰

राम॰
११

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रुरवो भवति कर्मणोफलं यस्मात् विगीतमंत्राणां येनर्य्यः अतिक्रूरस्य भार्य्या गावस्य सत्वस्योपदेशाः
महारौरवं ३ क्रव्यादा निमित्तेन तं मासार्थमित्यर्थः ४ पापात्मनः सुरजीवंतं उपरंधयंतिपचंति ग्रप
कस्त्रोतिः कृत्वा ५ स्वकलेवरमदेशात ६ स्वधर्मस्त्रसस्वधर्मत्यागी ७ स्वनयनरुद्वकल्मलं

येत्विहयथेवामुनाविहिंसितानंतवः परत्रयम यातनामुपगतंतनएवरुरवोभवा।
वानयातमंस्वविहिसंतिनत्स्मात् रौरवमित्याहुः रुरुरितिसर्पादतिक्रूरसत्वापदेशाः
३ एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंपुरुषंक्रव्यादानामरुरवः तंक्रव्येण वातयंतियः
केवलंदेहंभरः ४ यस्त्विहवाउग्रः पशूनपक्षिणोवाप्राणतउपरंधयंति तममकरुणा
पुरुषादैरपिविगर्हितममुत्रयमानुचराः कुंभीपाकेतप्ततैलउपरंधयंति ५ यस्त्वि
हपितृविप्रब्रह्मधुकलकालसूत्रसंज्ञकेनयुतयाजनपरिमंडलेताम्रमयेतममवलं
उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यांचदह्यमानांत
र्बहिः शरीर आस्तेशेतेचेष्टतेवतिष्ठतिपरिधावतिच यावंतिपशुरोमाणितावद्व
र्षसहस्राणि ६ यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडंचोपगतःतमसि
पत्रवनंप्रवेश्यकशयाप्रहरंति तत्रहासावितस्ततोधावमानउभयतोधारैस्ता
लवनासिपत्रैः छिद्यमानसर्वांगोहाहतोस्मीतिपरयावेदनयामूर्छितः पदेपदेनि
पततिस्वधर्महापाखंडानुगतंफलंभुंक्ते ७ यस्त्विहवैराजाराजपुरुषोवाअदंड्येदं
डंप्रणयतिब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेमुत्रसूकरमुखेनिपततितत्रातिबलैर्विनि
ष्पिष्यमाणावयवोयथैवेहेक्षुखंडआर्तस्वरेणस्वनयनेहक्वचिन्मूर्छितः कश्मलंउ

मोहमुपगतोभवतिसहदृष्टदोषाः तेनतोपरुद्धाःसंतोयथाकश्मलमुपगताः नद्धत ८ यस्त

नरके ६

निपत[illegible]२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पं०
५८

ईश्वरेणोपकल्पितानामनुष्याणां मत्कुणादिलक्षणानां तिर्यञ्चां मनुष्याणां लीनानां न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा
येस्ते विवेकिभिः तेषां पुरुषेण वा लक्षणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्येन विवि
क्ता परव्यथा येन विवेकिना ॥ अभिद्रुग्धाः हिंसिताः ॥ विहता निद्रा दत्तपातिर्हि निर्यन्न लब्धमवस्था
नं येन स मनसि परिक्रामति ॥ १७ ॥ यत्किंचनमनासादितमुपनतं प्राप्तमनत्वसंविभज्य अनिर्मिताः पंचय

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृ
त्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ ।
तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धा
स्तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा
कुशरीरे जीवः ॥ ॥ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वा
यससंस्तुतः ॥ स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति ॥ तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुं त४
डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादो नि
र्वेशमात्मानं यातयते ॥ १८ ॥ यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरति दि२
अन्यस्य वा नापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैः त्वचि निष्कुषंति ॥ १९ ॥

ज्ञा येन स तथा एव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः ॥ कृमिभोजनं कृमीनेव भुंजानः यावत्
न तत्त्यावन्ति योजनानि तत्कृमिकुंडं तावन्ति वर्षाणि यावद्दातव्यापमितस्य ॥ अप्रत्तमसंविभक्तं । राम०
अप्रहुतं देवानीतितन्यासः ॥ अनिर्वेशं प्रकृतं प्रायश्चित्तं ॥ १८ ॥ निष्कुषंति छिंदंति ॥ १९ ॥ ॥ ॥ १८
॥ राम० ॥ मत्र२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निम्मयानश्रयासूर्त्यांप्रतिमया ॥१९॥ सर्वाभिगमःपश्वाद्युपगंतः ॥२॥ अप्राग्भांग्राःसङ्कलीनाःसंतःद्वितीयांतयाश्रेसे
तविशेषतोनंदीविशिनष्टिवितथ्रेति ॥७॥ पशुचर्यांसेव्याचारं ॥५॥ अतीर्थेविहितादन्यत्रविध्यंतीतिशाणानिवेयो

मूल २

यस्त्विहवाअग्रगम्यांस्त्रियमगम्यंवापुरुषंयोषिदभिगच्छतितावमुत्रकशयातारयंतस्तिग्मयासूर्म्या
लोहमय्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंवापुरुषरूपयासूर्म्या ॥२०॥ यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तमुत्रनिरयेवर्तमा
नंवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षयंति ॥२१॥ येत्विहवैराजन्याराजपुरुषावाअपाखंडाधर्मसेतून्भिं
दंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्यादास्तस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यांयादोगणैरितस्ततो
भक्ष्यमाणाआत्मनानवियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाःस्वाघेनकर्मविपाकमनुस्मरंतउपतप्यंतेविण्मूत्रपू
यशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते ॥२२॥ येत्विहवैवृषलीपतयोनष्टशौचा
चारनियमास्त्यक्तलज्जाःपशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्यविण्मूत्रश्लेष्मलापूर्णार्णवेनिपतंतितदेवाति
बीभत्सितमश्नंति ॥२३॥ येत्विहवैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेचमृगान्निघ्नंतितान्
अपिसंपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंति ॥२४॥ येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसं
तितानमुष्मिँल्लोकेवैशसेनरकेपतितान्निरयपतयोयातयित्वाविशसंति ॥२५॥ यस्त्विहवैसव
र्णांभार्यां [illegible] द्विजोरेतःपाययतिकाममोहितः तंपापकृतममुत्ररेतःकुल्यायांपातयित्वा
रेतःसंपाययंति ॥२६॥

ह५

विपाकम५

दर्शिनः ॥१९॥ निरयपतयोयमपुरुषाः ॥७॥ लालाभक्षमाह ॥ यस्त्विहेतिरेतःपानंकारयंति ॥१८॥ याम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यमदूतायेप्रश्वानः ॥ सरभसंसरसंभ्रमं ॥१९॥ द्रव्यविनिमयेक्रयविक्रयादौनिरवकाशेनिरालंबे ॥ अवीचिशब्दा-
र्थमाहयत्रेति विस्तरंगाः तद्वदीचिनं नादवीचिः ॥२०॥ योविप्रः तत्कलत्रं वासुरांपिवति ॥ अन्योपिवाव्रतस्थः सन्

येत्विहवैदस्यवोग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुंपंतिराजानोराजभटावाततोवापिहिप्रेत्ययमदू-
तावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिविंशतिश्चसरभसंखादंति ॥१९॥ यस्त्विहवाअनृतंवदतिसाक्ष्येद्रव्य-
विनिमयेदानेवाकथंचित्सवैप्रेत्यनरकेऽवीचिमत्यधःशिरानिरवकाशेयोजनशतोच्छ्रायाद्गिरि-
मूर्ध्नःसंपात्यतेजलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतदवीचिमत्तिलशोविशीर्यमाणशरीरोन
म्रियमाणःपुनरारोपितोनिपतति ॥२०॥ यस्त्विहवैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथस्तत्कलत्रं
वासुरांव्रतस्थोपिवापिवतिप्रमादतस्तेषांनिरयंनीतानामुरसिपदाक्रम्यास्येवह्निनाद्रवमा-
णंकार्ष्णायसंनिषिंचंति ॥२१॥ अथचयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचा-
रवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेवाक्शिरानिपाति-
तोदुरंतायातनाह्यश्नुते ॥ २२ ॥

तयोः
राजन्योवैश्योवासोमपीथःकृतसोमपानस्तत्पत्न्यःसोमस्थानेफलेचमसविधानात्सोमपाननिषेधाच्च
तथाचश्रुतिःन्यग्रोधस्तिभीराहृत्यताःसंपिष्यदधन्युन्मृज्यतमस्मैभक्षंप्रयच्छेन्नसोममिति ॥२१॥ सस्तर्वमपिस्तन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निरस्त्रप्रेणान्कुर्वंति २८ ३ २

तिर्यन गर्वितः अहंकृतिः श्रेष्ठोहमिति ॥ मानी तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतः ॥ गुर्वादेरपि यन्नैवोत्थायिषु
मानः ॥ परिशुश्रूषमाणाभ्युदयं वेदनं च यस्य ॥ अनवगतः अप्राप्तं सार्ष्टियोत्पादनादि ... निः
तिन स्थापरि वयं तेन स्वर्गादौ इह मर्त्यलोकेषु न जन्मनिमित्त भयोर्धर्माधर्मयोः प्रेषा भ्यां भा·
पुनर्भवे
काव्यमालये संति पुरातन्याः सहस्रशः तेषु सर्वेषु च सर्वपवाय धर्मवर्तिनां ये विदिहोदिता
व निपते पर्यायेण विपुर्णते ... न यथैव धर्मवर्तिनः तरवन्त्य हत पुनर्भवे भय प्रोषाभ्यां ति ५२
ल हलानामार्गश्रादावैव विख्याताः ॥ एतावानेवाउ कोपुण्यो ... युस्वतर्दशधा पुराणे पुवि
॥ यन्नद्भगवतो नारायणस्य साक्षात्महापुरुषस्य स्थविष्ठरूपमात्ममायागुणमयं
तः पठति शृणोति श्रावयति च उपगेयं भगवतः परमात्मनो ग्राह्यमपि श्रद्धा
वेद ॥ २५ ॥ श्रुत्वा स्थूलं तथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः ॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सू
॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्थो गी·
गीश्वरस्य ॥ स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ॥ ॥ ॥
पुराणे पंचमस्कंधे श्रीमच्छुकदेवसंवादे नरकानुवर्णनं नाम षड्विंशो
यः ॥ २६ ॥ समाप्तश्चायं पंचमस्कंधः ॥ ॥ ॥
दिनाः
स्या उपगेयं उपनिषद् भक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य ॥ २९ ॥ यथावत् श्रुत्वा
यानां धाम आश्रयभूतं वपुः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवत भावार्थदीपिका
वर्णनं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ राम ६०

श्रद्धा ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा. ग.
पं. टी.
७५

यमदूतायेपवानः ॥ सरमसंसमसंभ्रमं र्यस्त्विस्त्रियः तुम्निद्रपारवतोगाणाभूतायथेहतेप्रहृषादास्संतः पूर्वमनृत्यंत
यमाहयजेतिविस्तवंगाः नद्धहिनत्पविसंभ्म विश्वास्य २५ विलेशयान्मूषकान् २५ सगरेणसविषे:
वी

यं ४

तां
येनयजंते याज्ञसियोन्न पशून्वादंतिस्वतेपश वइहनिहतायमस
येत्विहवैदस्यवोग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुंपंतिराजानोराजभटावावाऽपरेसकृत्पिबंतिनृत्यंतिगायंतिचहृष्यमाणा
तावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तयेत्विहवाअनागसोऽपिग्रामेवावैसंभकैरूपहतानुपविस्रंभ्य जिघ्री
विनिमयेदानेवाकर्थंचुरुपतान ॥ कीडनकतयायातनातिनेपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोता
क्षुत्तृड्भ्यांसंपात्यतेमल्पहताकंकवटादिभिश्चेत स्ततःतिग्मतुंडैराहन्यमानात्मशमलंस्मरंति
ध्रियमाणाः पुनर्भूतयंतिनराउल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंत्
वासप्तदंदशूकाः सप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाविलेशयान् ॥ २५ ॥ येत्विहवाअंधावटकुसूलगु २५
हादिषुभूतानिनिरुंधंतितथामुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति २६ यस्त्विहवाअ २६
तिथीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषा ॥ निरीक्षतेतस्यचापिनि २७
रयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राःकंकवकवटादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाटयंतियस्त्विहवाआढ्याभि
मतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणःसर्वतोभि शंकी ह्यर्थव्ययनाशचिंतयापरिशुष्यमाणहृदयवदनोनिर्वृ
तिमनवगतोग्रहइवार्थमभिरक्षतिसचापिप्रेत्यतदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहःसूचीमुखेन
राजन्यावैश्यनिपतति ॥ यत्रहवित्तग्रहंपापपुरुषंधर्मराजपुरुषावायकाइवसर्वतोंगेषुसूत्रैःपरिवयंति ॥ २८
तथाचवक्ष्ये ययोऽस्मात सर्वाः सम्यगागताः तानसर्वान्तानपापेनवक्रीकृतेन ॥ २९ ॥ ॥

रामः